

GÜLNARƏ QURBANOVA

**AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ**
fənni üzrə
PRAKTİKUM

*Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
İdarəetmə fakültəsinin Elmi şurasının
22.12.2017-ci il tarixli iclasının qərarı ilə
(protokol № 04) dərs vəsaiti kimi təsdiq edil-
mişdir.*

“Kooperasiya” nəşriyyatı
Bakı - 2017

Elmi redaktoru: **Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov**
*filologiya elmləri doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi*

Rəyçilər: **Nəriman Fərman oğlu Seyidəliyev**
filologiya elmləri doktoru

Vaqif Tapdıq oğlu Qurbanov
pedaqoji elmlər doktoru

Gülnarə İbrahim qızı Qurbanova. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənni üzrə praktikum" (Dərs vəsaiti). "Kooperasiya" nəşriyyatı, Bakı, 2017, 324 s.

Dərs vəsaiti ali məktəblərin bakalavr və magistrantları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənni üzrə keçilən təcrübi məşğələlərdə istifadə oluna biləcək materialların təqdim edildiyi dərs vəsaitində Azərbaycan ədəbiyyatından bədii nümunələr geniş istifadə edilmişdir.

Q 0503229412-153
124-2017

© "Kooperasiya" nəşriyyatı - 2017
© Gülnarə Qurbanova

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.

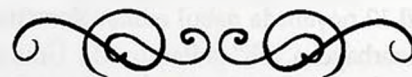
Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 21.

"Bizim çox gözəl, zəngin, cazibədar dilimiz var. Bəlkə də biz bu dildə danışdığımız görə öz dilimizin zənginliyini və gözəlliyini hələ tam dərk edə bilməmişik. Ancaq bilirik ki, bu, həqiqətdir. Ona görə də bunu heç bir şeyə dəyişmək olmaz.

... Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir.

İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır".

Ümummilli lider HEYDƏR ƏLİYEV

GİRİŞ

Bu gün Azərbaycan Respublikası müstəqil, suveren dövlətdir. Dövlət rəmzlərindən biri və ən başlıcası hesab olunan dil xalqın varlığıdır. Onun keçmişini bu günə, bu gününü gələcəyə aparan bir körpüdür. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının ünsiyyət vasitəsidir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dil ilə bağlı bir çox qərar, fərman, sərəncamlar verilib. 1919-1920-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyəti dövlət dili kimi "türk dili" adını təsdiqlədi. 30-cu illərdə ana dillimiz bu ad ilə adlandırıldı.

1936-cı ildən dövlət dili Azərbaycan dili adlandırılmışdır. Lakin ana dilimizin dövlət dili kimi işlənməsi formal idi. Ana dilimiz çox məhdud şəkildə işləniirdi. "Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfüqlər açıldı", - deyərəkən ulu öndər Heydər Əliyev "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Fərmanında təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, bu taleyüklü məsələ o zaman "xalqın iradəsinə zidd olaraq dövlət dilinin adı qeyri-qanuni şəkildə dəyişdirildi və məsələyə dolaşlıq, anlaşılmazlıq gətirirdi".

1992-ci ilin 22 dekabr tarixli fərmanında Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dili adlandı.

1995-ci il 12 noyabrda qəbul edilən Konstitusiyada ana dilimiz "Azərbaycan dili" adlandırıldı. Ümummillə lider Heydər Əliyevin 2001-ci il 18 iyun tarixli "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" və 2001-ci il

9 avqust tarixli ""Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü"nün təsis edilməsi haqqında" fərmanları dilimizə qayğı və diqqətin məhz müstəqillik illərində dövlət səviyyəsində necə yüksək olduğunu bir daha təsdiqlədi. 2002-ci il 30 sentyabr tarixdə imzalanmış "Dövlət dili haqqında" Qanun 3 fəsil 20 maddədən ibarət idi.

Müstəqil dövlətin dil siyasətində atılan növbəti addım 2 yanvar 2003-cü il tarixdə imzalanan "Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında" fərman oldu.

Zamanın sürətli inkişafı dildə də öz təsirini göstərir. Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən Respublika Prezidenti İlham Əliyev cənabları tərəfindən 2012-ci il tarixdə "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" Sərəncamı imzalanarkən ana dilimizin müasir inkişaf mərhələsində dövlət qayğısı öz əksini tapmış oldu: "Dilçilik elmimiz təkcə Azərbaycan dili ilə bağlı deyil, həmçinin onun digər türk dilləri ilə münasibətlərini öyrənmək istiqamətində ciddi addımlar atmalı, müasir dillərin nəzəri cəhətdən araşdırılmasına, eyni zamanda qədim dünya dilləri və mədəniyyətlərinin tədqiqinə yönələn yeni layihələr işləyib hazırlanmalıdır".

Ali məktəblərdə tədris olunan "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənni də məhz yüksək təhsilli mütəxəssislərin ana dilimizin geniş imkanlarından düzgün istifadə etmək məqsədini daşıyır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT RƏMZLƏRİ

Maddə 23. Azərbaycan dövlətinin rəmzləri (Konstitusiyaya maddəsi)

I. Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi və Azərbaycan Respublikasının Dövlət himnidir.

II. Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı bərabər enli üç üfüqi zolaqdan ibarətdir. Yuxarı zolaq mavi, orta zolaq qırmızı, aşağı zolaq yaşıl rəngdədir və qırmızı zolağın ortasında bayrağın hər iki üzündə ağ rəngli aypara ilə səkkizguşəli ulduz təsvir edilmişdir. Bayrağın eninin uzunluğuna nisbəti 1:2-dir.

III. Azərbaycan Respublikası Dövlət bayrağının və Azərbaycan Respublikası Dövlət gerbinin təsviri, Azərbaycan Respublikası Dövlət himninin musiqisi və mətni Konstitusiyaya qanunu ilə müəyyən edilir.

DÖVLƏT BAYRAĞI

Azərbaycanda üçrəngli dövlət bayrağı ilk dəfə 1918-ci il noyabr ayının 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə qəbul edilmişdir. 1920-ci il aprelin 28-də

Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən və Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycanda bu bayraqdan imtina edilmişdir.

Bu bayraq ikinci dəfə 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qərarı ilə bərpə edilmiş və Muxtar Respublikanın dövlət bayrağı kimi qəbul edilmişdir. Eyni zamanda, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Azərbaycan SSR Ali Soveti qarşısında üçrəngli bayrağın Azərbaycanın rəsmi dövlət rəmzi kimi tanınması haqqında vəsatət qaldırmışdır.

1991-ci il fevral ayının 5-də Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin vəsatətinə baxmış və üçrəngli bayrağın Azərbaycanın dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi haqqında qərar vermişdir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı bərabər enli üç üfüqi zolaqdan ibarətdir. Yuxarı zolaq mavi, orta zolaq qırmızı, aşağı zolaq yaşıl rəngdədir. Mavi rəng - Azərbaycan xalqının türk mənşəli olmasını, qırmızı rəng - müasir cəmiyyət qurmaq, demokratiyanı inkişaf etdirmək istəyini, yaşıl rəng - İslam sivilizasiyasına mənsubluğunu ifadə edir. Qırmızı zolağın ortasında bayrağın hər iki üzündə ağ rəngli aypara ilə səkkizguşəli ulduz təsvir edilmişdir. Aypara səadət və xoşbəxtlik rəmzidir. Bayrağın eninin uzunluğuna nisbəti 1:2-dir.

DÖVLƏT GERBİ

Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi rəmzidir. Dövlət gerbi palıd budaqlarından və sünbüllərdən ibarət qövsün üzərində yerləşən Şərq qalxanının təsvirindən ibarətdir. Qalxanın üstündə Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağının rəngləri fonunda səkkizguşəli ulduz, ulduzun mərkəzində alov təsviri vardır.

DÖVLƏT HİMNİ

1920-ci il yanvarın 30-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası Cümhuriyyətin milli himninin hazırlanması haqqında qərar qəbul etdi və bu məqsədlə Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən müsabiqə elan edildi. Lakin 1920-ci il aprelin 28-də Xalq Cümhuriyyətinin süqutu Azərbaycanın milli himnini qəbul etməyə imkan vermədi.

1992-ci il mayın 27-də parlament "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni haqqında" Qanun qəbul etdi. Qanuna əsasən, 1919-cu ildə böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov və şair Əhməd Cavad tərəfindən yazılmış "Azərbaycan marşı" Azərbaycanın Dövlət Himni kimi təsdiq edildi.

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadیرiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!

Minlərlə can qurban oldu,
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağın yüksəltməyə
Namusunu hifz etməyə,
Cümlə gəncələr müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!
Azərbaycan! Azərbaycan!

I FƏSİL DİL HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Dil ünsiyyət vasitəsidir. İnsanlar bir-birini dil vasitəsi ilə başa düşür, məhz dillə əlaqə saxlayırlar. Dil insan cəmiyyətində yarandığı üçün ictimai hadisə sayılır.

Dil məxsus olduğu xalqın özü qədər bir var-dövlətdir. Bu sərvətin qorunmasını müdriklər bizlərə əmanət ediblər. Xalq şairi Səməd Vurğun yazırdı: "Xalqın böyük bir dövləti də vardır. O da xalqımızın dilidir. Dil xalqın namusu deməkdir, tarixi deməkdir, vicdanı deməkdir. Biz dil məsələsini hər bir yerdə göz bəbəyimiz kimi gözləməliyik". Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi: "Bizim çox gözəl, zəngin, cazibədar dilimiz var. Bəlkə də bu dildə danışdığımızı görə öz dilimizin zənginliyini hələ tam dərk edə bilməmişik. Ancaq bilin ki, bu həqiqətdir. Ona görə də bunu heç bir şeyə dəyişmək olmaz".

Dil insan üçün əvəzəlməz əlaqə vasitəsidir. Yalnız dil vasitəsilə insanlar bir-birini anlayır, başa düşür, fikirlərini çatdırı bilirlər. Dilin aşağıdakı funksiyaları var:

- 1) İnsanlar arasında əlaqə yaratmaq, cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi olmaq;
- 2) Əşya və hadisələri adlandırma bilmək;
- 3) Fikri ifadə etmək, insan təfəkkürü ilə bağlı olaraq fəaliyyət göstərmək.

Leonard Blumfeld "Dil" əsərində yazırdı: "Dil bizim həyatımızda çox böyük rol oynayır. Bəlkə də dilə alışqan olduğumuz səbəbindən ona az fikir veririk, nəfəs alıb verdiyimiz, ya gəzdiyimiz kimi dili də təbii bir şey olaraq

qəbul edirik. Dilin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Herodot (e.ə. V əsr) yazırdı ki, Misir fironu Psammetix dünyada hansı millətin daha qədim tarixə malik olmasını aşkar etmək üçün yenicə dünyaya gəlmiş iki uşağı insanlardan təcrid edərək bir parkda yerləşdirir. Danışmağa başladığında onlar *bekos* sözünü tələffüz etmişlər ki, bu da frikiya dilində "çörək" mənasında işlənmişdir.

...Qədim yunanlar öz dillərindən başqa heç bir dili öyrənmirdilər. Romalılar latın dilinin qrammatikalarını yunan modeli əsasında yaratmışdılar. Orta əsr dilçiliyinə görə, dil dedikdə klassik latın dili başa düşülürdü. İntibah dövrü bir sıra alimlərin maraqlarını öz ana dillərinin qədim abidələrinə yönəltdi".

□ **Təpşiriq:** Mətni oxuyun. Sözü qüdrətini siz necə dəyərləndirərdiniz?

Deyilənə görə, qədim yunanlar öz dillərindən başqa bir dil öyrənmirdilər. Dil qədim qəhrəmanların kəşfi və ya xalqın mistik ruhunun məhsulu kimi başa düşülürdü. XVIII əsrdən etibarən dilçi alimlərin apardıqları tədqiqatlar dilin mənşəyi ilə bağlı bir çox nəzəriyyələrin yaranmasına səbəb oldu. İnsan övladı yüzilliklər boyu dilin qüdrətini dərk etdikcə onun insana ən böyük Tanrı vergisi olduğunu anladı. "Heç kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz..." deyən Nəsimi sözü alınmaz bir qala zənn etdi. Ulularımız haqlıdirlər. Sözü seher böyükdür. Fikrimizi sözə çevirib dilə gətiririk. Dildə sözləri bir-bir seçir, zərgər dqiqliyi ilə cilalayırıq. Axı hər söz deyilməz, deyilən söz geri dönməz.

Böyük söz ustadı Qətran Təbrizi yazırdı: "Söz ruhun ölçüsü, ağıl sözün tərəzisi".

Elə söz söyləmək gərəkdir ki, ondan nə söyləyəne, nə də dinləyəne bir ziyan dəyməsin. "Əvvəl düşün, sonra danış. Düz yol seç, sonra çap. Dadlı söz – can arzusu, dadsız söz – baş ağrısı"- deyib atalar.

□ **Tapşırıq:** Saib Təbrizinin "Söz" qəzəlini oxuyun. Məzmunu öz sözünüzlə ifadə etməyə çalışın.

Hansı qəlbə yandısa, bil ki, çıraqban etdi söz
Söz qanan insanları gülşəndə mehman etdi söz.

Hansı söz ki, dinlədikdə təsir etmədi,
Bil, təbil tək haray salıb boş yerdə cövlan etdi söz.

Öz qədrin düşünməyərsə, söz yazan sözdən sarı
O qələm əhlin axırda çox pərişan etdi söz.

Özgülərdən bircə fərqi vardı bu babətdə kim,
Hamudan artıq məni mənada heyran etdi söz.

Mehribanlıq eyləyib mən sözlərə verdim sığal,
Quş kimi açdı qanad, göylərdə cövlan etdi söz.

Çün qələmtək öz başından keçdi Saib söz üçün,
Bu səbəbdəndir, onu məşhuri-dövrən etdi söz.

Tərcümə etdi: Balas Azəroğlu

□ **Tapşırıq:** Məhəmməd Füzulinin "Söz" qəzəlini ifadəli oxuyun. Bədii ifadə vasitələrindən necə istifadə olunduğuna diqqət yetirin.

Xəlfə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.
Arıran söz qədrini sidqilə qədrin artırır,
Kim, nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.

Ver sözə ehyə ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saat səni ol uyqudan bidar söz.
Bir nigari-ənbərinxətdir könüllər almağa,
Göstərir hər dəm niqabi-ğeybdən rüsxar söz.

Xazini-gəncineyi-əsrardır, hər dəm çəkər
Riştəyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz.
Olmayan qəvvasi-bəhri-mərifət arif degil,
Kim, sədəf tərkibi təndir, lölöi-şəhvar söz.
Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözün,
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi-xar söz.

□ **Tapşırıq:** Nəbi Xəzrinin "Söz" şeirindən verilmiş parçada nitqin fonetik-üslubi cəhətlərinə diqqət yetirin. Eyni hərfin müxtəlif məqamda səslənməsini fərqləndirin:

Əzəl başdan açarıdır sirlərin,
Öz gücünü ürəklərdən alar söz.
Ümid verər sevinc verər, qəm verər,
Müşkül olan dərdə çarə qılar söz.

İlk həmdəmdir, ilk silahdır hər kəsə,
Əgər ki, o saf poladdan deyilsə,
Hər kəlməsi öz yerində deyilsə,
Qılınclardan daha kəskin olar söz.

Söz ucaldar bu cahanda insanı,
Əzizləyər bu cahanda insanı.
Vaxt olar ki, bircə anda insanı
Əlli ilin hörmətindən salar söz.

Çalış, Nəbi, gecə-gündüz yarat sən,
Bəd sözləri öz sinəndən yar, at sən!
İnci seçib dürr toplayıb yaratsan,
Səndən əldə bir nişanə qalar söz...

□ **Tapşırıq:** XX əsrin əvvəllərində yaradılmış Azərbaycan poeziyası nümunələrini ifadəli oxuyun. Hər bir bədii nümunədə XX əsrin əvvəllərində dilin funksiyalarından necə istifadə edildiyinə diqqət yetirin.

1) Mirzə Ələkbər Sabir

Gülüşmə

(*Molla və mürid*)

Molla: - Eşidibsənmi, balam, təzə xəbər?
Mürid: - Hə, axunda, nə olubdur ki, məgər?
- Gözün aydın ki, qəzetlər qapanıb!
- Mən ölüm! Hankısı, hankı qapanıb?
- Bağlanıbdır o "Həqiqət" və "Səda".
- Həmdüillah!.. İkisi ha... xa, xa, xa!..

- De ki, qəm-qüssədən azad oldun!
Mürid: - Ax, nə Allah tərəfi oldu bu iş!
- Çox olar, qəlbini sən saxla geniş!
- Nə səbəb oldu ki, bağlandı bular?
- Baisi oldu "zabastovqa" çılar!
- Qanmıram, söylə "zabastovqa" nədir?
- Yəni işçiləri tətıl elədi!
- Elə tətıl ilə tətıl olunub?
- Bəli, tətıl ilə tətıl olunub.
Məyusanə: - Elə bildim ki, hökumət qapayıb,
Dadı yox, indi ki, millət qapayıb.
Ax! Bu qəzetlərdə necə heyfim var!
Gər hökumət qapaya, keyfim var!

Arzu

Nə dərs olaydı, nə məktəb, nə elmü-sənət olaydı!
Nə dərsə, məktəbə, elmə, filanə hacət olaydı!
Nə səndəli, nə karandaş, nə lövhü miz, nə təbaşir,
Nə dəftərə, qələmə, kağıza bu rəğbət olaydı!
Nə mədrəsə, nə müəllim, nə bu üsuli-cədidə
Və nə uşaqlarımızda bu qabiliyyət olaydı!
Nə əhlimizdə ayıqlıq əlaməti görünəydi,
Nə bir para oxumuşlarda bu zəkavət olaydı!
Nə hiss olaydı cavanlarda əmri-millətə qarşı,
Nə bu cavanlar olaydı və nə bu millət olaydı!
Düşəydi daş o günə kim, qazet-mazet sözü çıxdı,
Qazet işin törədən nabəkarə lənət olaydı!

Nə gündə, həftədə, ayda çıxan qazet və jurnal,
Nə mətbəə, nə mühərrir və nə təbabət olaydı!

Nə Şərq olaydı, nə Əqsayi-Şərq, həm də Japonya,
Nə onların hünəri xəlqə dərsi-ibrət olaydı!

Nə nəfxi "Sür"i – Cəhangir və nə Məlik-Mütəkəllim,
Nə bəzi kişvəri İranda ləçacət olaydı!

Nə Türkiyədə bu qanun-əisasi nəşr olunaydı,
Nə biədəb yeni türklərdə bunca cürət olaydı!

Nə xortlayaydı bu şəkli ilə "Molla Nəsrəddin", ey kaş!
Nə kalba Səbzalılarda bu xovfə vəhşət olaydı!

O köhnələrdən əcəb kim, utanmayıb da deyirlər:
Gərək bu əsrə görə böylə, böylə adət olaydı!

Bu bişüurların əqlinə, kəmalına bax bir!
Qadam kəmalınıza! Barı sizdə qeyrət olaydı!..

2) Abbas Səhhət

Tənbəl

Çox yatma, dur, a tənbəl,
Yatsan olar iş əngəl!
Gün dağlara yayıldı,
Hər bir yatan ayıldı.
Yar-yoldaşın səhərlər,
Tez məktəbə gedərlər.

Sən çeştdək yatırsan,
Pal-paltarın atırsan.
Xeyrə-şərin qan, oğlum,
Öz halına yan, oğlum!
Bir azca himmət eylə,
Bir azca qeyrət eylə.
Hər kim dilər şad olsun,
Getsin çalışqan olsun!

3) Əli Nəzmi

Mənim sevdiiyim

Bir gözəl insandı mənim sevdiiyim,
Cismimə bir candı mənim sevdiiyim...
İl uzununu dərdini çəkməkdəyəm,
Aylar ilə göz yaşını tökməkdəyəm.
Aşiqiyəm, boynumu bükməkdəyəm,
Dərdimə dərmandı mənim sevdiiyim!
Bir gözəl insandı mənim sevdiiyim!

Qaşını oraxdır, başını çəprəngədir,
Kipriyi oxdur, səsi berdənkədir,
Ağzını çərək, burnunu da kirvənkədir.
Rəngi badımcandı mənim sevdiiyim!
Bir gözəl insandı mənim sevdiiyim!

Qarnını xaşal, qurşağını örkən kimi,
Gözləri göy, sinəsi xərmən kimi,
Həm uzununu, həm eni bəhmən kimi.

Rüstəmi-dəstandı mənim sevdiyim!
Bir gözəl insandı mənim sevdiyim!

□ **Tapşırıq:** Cəlil Məmmədquluzadənin "Azərbaycan" məqaləsini diqqətlə oxuyun. Məqalədə ana dilimizin Vətən dili olması fikrini necə izah edə bilərsiniz?

...Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm və özümdən soruşuram ki :

- Mənim anam kimdir ?

Öz-özümə də cavab verirəm ki:

- Mənim anam rəhmətlik Zəhrəbanu bacı idi.

- Dilim nə dilidir ?

- Azərbaycan dilidir.

- Yəni vətənim haradır?

- Azərbaycan vilayətidir.

- Haradır Azərbaycan ?

- Azərbaycanın çox hissəsi İrandaadır ki, mərkəzi ibarət olsun Tebriz şəhərindən. Qalan hissəsi də Gilandan tutmuş qədim Rusiya hökuməti ilə Osmanlı hökuməti daxilindədir".

□ **Tapşırıq:** Üzeyir bəy Hacıbəyov "Dil" məqaləsini oxuyun. Əsrin əvvəllərində Ana dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparan ziyahların dillə bağlı fikirlərinə diqqət yetirin.

...Bir ərəbdən soruşursan ki, sən kimsən?

Deyir: - Ərəb!

- Sən nə dindəsən? - İslam.

- Nə dildə danışırsan? - Ərəb.

İslam olmayan ərəbdən də bu sualları etsən, cavabında deyər ki, mən ərəbəm, dinim xristian dinidir, dilim ərəb dilidir. Bir farsdan da bu əhvalatı soruşsan, deyər ki, mən farsam, dinim islam dinidir, dilim fars dilidir. Bir ləzgidən də bunu soruşsan, deyər ki, özüm ləzgiyəm, dinim əlhəmdölülləh, islamdır, dilim də ya alaz, ya əmdi, ya qumuk, ya çərkəz və s. dilidir. Həmçinin rus, erməni və sairə. Amma bizim bir nəfərimizdən sor ki, sən kimsən?

Deyər: -Müsəlmanam.

- Hankı millətdənsən? - Müsəlman millətindən.

- Nə dinindəsən? - Müsəlman dinindən.

- Nə dili danışırsan? - Müsəlman dili.

Halbuki özü türkdür, dini islam dinidir, dili də türk dilidir. Daha burasını düşünən yoxdur ki, müsəlman adında millət yoxdur, müsəlman adında dil yoxdur, müsəlman- yəni islam dinini qəbul etmiş bir adam deməkdir. Din başqa, dil başqa. Din başqa, milliyət başqa. Dində dil yoxdur, dində milliyət də yoxdur. Əgər bu gün yaponlar islam dinini qəbul etsələr, onlar ancaq din cəhətinə müsəlman olarlar, amma dil və milliyətə yapon qalırlar. Hərçənd mətləb o qədər aydındır ki, bu barədə artıq danışımağın lüzumu olmasın gərək. Lakin genə də bir para oxucularımızı mülahizəyə alıb tozih məqal üçün bunu da əlavə edirik ki, bizim bu sözlərimizdən məqsəd müsəlmanları bölükbölük edib ittihad-islami pozmaq deyildir. Çünki əvvəla, ümum müsəlmanlar doğurdan da cürbəcür millətlərdən əmələ gəlməkdədir və saniyən ittihadı-islam ondan ibarət deyil ki, ərəb, fars, türk və sair islamlar bir-

birinə qarşıb bir millət olsunlar. Bu mümkün olan iş deyildir. Çünki ərəb, nə qədər istəsə də, heç vaxt türk ola bilməz. Ya türk çalışsa da, heç bir vaxt dönüb ərəb ola bilməz. Bu, təbii bir qanundur. Palıd ağacı heç vaxt armud ağacı ola bilməz. Əgər palıd ağacını armud ağacı eləmək istəyiriksə, mümkün olmaz. Palıdın ancaq kökü palıd bələsi əvəzində alma meyvəsi almaq mümkündür. O halda da palıdı calamaq, peyvənd eləmək lazımdır. O surətdə genə palıdın özü yox, onun üzərincə qalanmış şaxdan alma gözləmək olar.

□ **Tapşırıq:** Dilin irqi və irsi cəhətlərlə bağlı olmamasını necə izah edə bilərsiniz? Dilin ictimai-siyasi rolu, insanların xarakteri ilə hansı əlaqəsi olduğunu izah etməyə çalışın. Hikmətli kəlamlarla fikrinizi əsaslandırın.

II FƏSİL FONETİKA

Dilçiliyin səslərdən və hərflərdən bəhs edən bölməsi fonetika adlanır. Azərbaycan əlifbası 32 hərfdən ibarət latın qrafikalı əlifbadır. Azərbaycan dilinin fonem tərkibində 9 sait və 25 samit səs vardır. Bu 34 səs Azərbaycan əlifbasında 32 hərflə işarə edilir. Səsi deyirik, eşidirik. Hərfi yazırıq, görürük.

Əlifba – hərflərin müəyyən sıra ilə düzülüşüdür.

Nitqin əsasını səslər təşkil edir. Sözlər, ifadələr, cümlələr səslərin əsasında yaranır. Deməli, nitqini inkişaf etdirmək istəyənlər səsin yaranması qaydalarını bilməklə yanaşı onun xüsusiyyətlərini mənimsəməlidirlər.

Səslərin əsasən üç cür xüsusiyyəti, əlaməti vardır:

1) səsin akustik xüsusiyyətləri, əlamətləri; 2) Səsin fizioloji xüsusiyyətləri, əlamətləri; 3) Səsin funksional xüsusiyyətləri, əlamətləri.

Səsin akustik xüsusiyyətləri dedikdə, onun fiziki xassələri, yəni, necə yaranması, növləri və s. nəzərdə tutulur. Səsin fizioloji xüsusiyyətləri dedikdə nitq səslərinin necə formalaşması nəzərə gəlir. Səsin funksional xüsusiyyətləri isə ünsiyyət prosesində səslərdən necə istifadə olunması məsələlərini əhatə edir. Bu cəhətlər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Səslərin funksional xüsusiyyətlərini öyrənmək istəyənlər, bir qayda olaraq, onların akustik və fizioloji xüsusiyyətlərini nəzərə almalı və onlara əsaslanmalıdırlar.

□ **Tapşırıq:** Fonetika nədir? Səs və hərfin fərqlərini necə izah edərdiniz? Səsin əsas xüsusiyyəti nədir?

□ **Tapşırıq:** Məmməd Arazın "Azərbaycan" şeirini ifadəli oxuyun. Verilmiş nümunədə səsle hərfin fərfini necə izah edə bilərsiniz?

Azərbaycan - qayalarda

bitən bir çiçək,

Azərbaycan - çiçəklərin içində qaya.

Mənim könlüm bu torpağı

vəsf eləyərək,

Azərbaycan dünyasından

baxar dünyaya.

Azərbaycan - mayası nur,

qayəsi nur ki,

Hər daşından alov dilli ox ola bilər.

"Azərbaycan!" - deyiləndə ayağa dur ki,

Füzulinin ürəyinə toxuna bilər.

Oğulları Kür gəzdirər biləklərində,

Oğulların göz atəşi,

gözəl əridir.

Azərbaycan səhərinin bəbəklərində

Qütb ulduzu,

dan ulduzu gözəlləridir.

İllər olub - kürələrdə dəmir olmuşuq,

Sərhədlərdə dayanmışıq küləkdən ayıq.

Od gölündə,

buz çölündə gəmi olmuşuq,

Biz Bakının ilk səadət carçılarıyıq.

Min illərlə zülmətlərə yollar açıqdı,

Dalğalandı Sabirlərin

ümman dünyası,

Azərbaycan qatarı da yollara çıxdı

Dağlarda Qoca Şərfin duman dünyası.

Azərbaycan - mayası nur,

qayəsi nur ki,

Hər daşından alov dilli ox ola bilər.

"Azərbaycan!" deyiləndə

ayağa dur ki,

Ana yurdun ürəyinə toxuna bilər.

□ **Tapşırıq:** C.Cabbarlının "Ölkəm" şeirini ifadəli oxuyun. Səslərin fonetik – üslubi məqamlarına diqqət yetirin.

Şiş ucları buludlarla döyüşən,

Dağlarında buzları var ölkəmin.

Göy otlardan ipək paltar geyinən

Tarlaları, düzləri var ölkəmin.

Verimli torpağı, geniş çölləri,

Çalışqan ərləri, igid elləri,

Böyük dənizlər, dəmir yolları,

Keçidləri, rizləri var ölkəmin.

Göllərində ördəkləri üzərlər,

Çöllərində maralları gəzərlər,

Güllərindən gəlinlər tac bəzərlər,

Ceyrangözlü qızları var ölkəmin.

Coşğun Xəzər oynar ayaqlarında,
İşiq saçan nefti torpaqlarında,
Tarixlərin qızıl yarpaqlarında
Dadlı-dadlı sözləri var ölkəmin.

□ **Tapşırıq:** Alı Mustafayevin "Vətən" şeirindən verilmiş nümunədə danışq səslərinin əsas xüsusiyyətinə diqqət yetirin:

Torpaqdan bir ömür borc eləmişəm,
İnsanlıq borcumu vurmaqçün başa.
Həmişə, hər yerdə vətən demişəm,
Evimin himinə qoyulan daşa.

Ölümün qolları güclü olsa da,
Vətən məhəbbəti güclüdür ondan!
Bax, bu məhəbbətdir aparən bizi
Ağır döyüslərə hər vaxt, hər zaman.

Vətən-insan üçün əbədiyyətdir,
Mən kimə gərəyəm axı vətənsiz?!
Vətən-tükənməyən şeiriyyətdir,
Nə mən Vətənsizəm, nə Vətən mənsiz!

Əgər şəhid varsa, demək Vətən var,
Şəhidlər dünyada ən böyük haqdır!
Ölümdən qorxmayın siz, ey oğullar,
Ruhlar bu torpağı qoruyacaqdır!

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI

1 avqust – Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günüdür.

Ərəb	Latın	Latın	Kiril	Latın
Cənubi Azərbaycan və 1929-cu ilə qədər Şimali Azərbaycan	1929-1933	1933-1939	1958-1991	1991-ci ildən
ا	Aa	Aa	Аа	Aa
ب	Bb	Bb	Бб	Bb
ج	Cc	Çç	Чч	Cc
چ	Çç	Cc	Чч	Çç
د	Dd	Dd	Дд	Dd
ذ	Ee	Ee	Ее	Ee
ذ	Əə	Əə	Әә	Əə
ف	Ff	Ff	Фф	Ff
گ	Gg	Gg	Кк	Gg
غ	Gg	Ƣƣ	Ғғ	Ğğ
ح	Hh	Hh	Һһ	Hh
خ	Xx	Xx	Хх	Xx
ی	Ii	Ьь	Ыы	Ii
ی	Ii	Ii	Ии	Ii
ز	Zz	Zz	Жж	Jj
ک	Qq	Kk	Кк	Kk
ق	Kk	Qq	Гг	Qq
ل	Ll	Ll	Лл	Ll
م	Mm	Mm	Мм	Mm
ن	Nn	Nn	Нн	Nn
	Nn	Nn		
اومو	Oo	Oo	Oo	Oo
او	Əə	Əə	Әә	Öö
پ	Pp	Pp	Пп	Pp
ر	Rr	Rr	Рр	Rr
س	Ss	Ss	Сс	Ss
ش	Şş	Şş	Шш	Şş
ط	Tt	Tt	Тт	Tt
اومو	Yy	Uu	Уу	Uu
او	Uu	Yy	Уу	Üü
و	Vv	Vv	Вв	Vv
ی	Jj	Jj	Јј	Yy
ظ	Zz	Zz	Зз	Zz

Türk dillərinin ailə şəcərəsi

Oğuz qrupu türk dillərinin müasir
(Azərbaycan, türk, türkmen, qaqauz)
ƏLİFBASI

№	Azərbaycan dili			Türk dili			Türkmen dili			Qaqauz dili		
	Harf			Harf			Harf			Harf		
	Çap şəkli	Əl yazısı	Oxusu	Çap şəkli	Əl yazısı	Oxusu	Çap şəkli	Əl yazısı	Oxusu	Çap şəkli	Əl yazısı	Oxusu
1.	Aa	Aa	a	Aa	Aa	a	Aa	Aa	a	Aa	Aa	a
2.	Bb	Bb	be	Bb	Bb	he	Bb	Bb	be	Bb	Bb	a
3.	Cc	Cc	ce	Cc	Cc	ce	Çç	Cc	ce	Bb	Bb	be
4.	Çç	Cc	çe	Çç	Cc	çe	Dd	Dd	de	Cc	Cc	ce
5.	Dd	Dd	de	Dd	Dd	de	Ee	Ee	e/ye	Çç	Cc	çe
6.	Ee	Ee	e	Ee	Ee	e	Aa	Aa	a	Dd	Dd	de
7.	Əə	Əə	a	Ff	Ff	ef	Ff	Ff	ef	Ee	Ee	ye
8.	Ff	Ff	ef	Gg	Gg	ge	Gg	Gg	ge	Ee	Ee	yo
9.	Gg	Gg	ge	Ğğ	Ğğ	ğe	Hh	Hh	he	Ff	Ff	ef
10.	Ğğ	Gg	ge	Hh	Hh	he	İi	İi	ı	Gg	Gg	ge
11.	Hh	Hh	he	İi	İi	ı	Jj	Jj	j/dz	Gg	Gg	ğe
12.	Xx	Xx	xe	İi	İi	i	Zz	Zz	je	Hh	Hh	he
13.	İi	İi	ı	Jj	Jj	je	Kk	Kk	ke	İi	İi	ı
14.	İi	İi	i	Kk	Kk	ke	Ll	Ll	el	İi	İi	i
15.	Jj	Jj	je	Ll	Ll	el	Mm	Mm	em	Jj	Jj	dje
16.	Kk	Kk	ke/ka	Mm	Mm	em	Nn	Nn	en	Kk	Kk	ke
17.	Qq	Qq	qe	Nn	Nn	en	Nn	Nn	n	Ll	Ll	el
18.	Ll	Ll	el	Oo	Oo	o	Oo	Oo	o	Mm	Mm	em
19.	Mm	Mm	em	Öö	Oo	ö	Öö	Oo	ö	Nn	Nn	en
20.	Nn	Nn	en	Pp	Pp	pe	Pp	Pp	pe	Oo	Oo	o
21.	Oo	Oo	o	Rr	Rr	er	Rr	Rr	er	Öö	Oo	ö
22.	Öö	Oo	ö	Ss	Ss	se	Ss	Ss	se	Pp	Pp	pe
23.	Pp	Pp	pe	Şş	Ss	şe	Şş	Ss	şe	Rr	Rr	er
24.	Rr	Rr	er	Tt	Tt	te	Tt	Tt	te	Ss	Ss	se
25.	Ss	Ss	se	Uu	Uu	u	Uu	Uu	ye	Şş	Ss	şe
26.	Şş	Ss	şe	Üü	Uu	ü	Üü	Uu	ü	Tt	Tt	te
27.	Tt	Tt	te	Vv	Vv	ve	Ww	Ww	be	Tt	Tt	ts
28.	Uu	Uu	u	Yy	Yy	ye	Yy	Yy	ı	Uu	Uu	u
29.	Üü	Uu	ü	Zz	Zz	ze	Yy	Yy	iy	Üü	Uu	ü
30.	Vv	Vv	ve				Zz	Zz	ze	Vv	Vv	ve
31.	Yy	Yy	ye							Yy	Yy	ye
32.	Zz	Zz	ze							Zz	Zz	ze

□ **Tapşırıq:** Müstəqillik illərində ana dili ilə bağlı verilmiş fərmanlarla bir daha yaxından tanış olun. Bu fərmanlarda əsas məqsəd nədən ibarətdir? Dövlət dilinin prioritet məsələ kimi diqqət mərkəzində olması nə ilə bağlıdır?

□ **Tapşırıq:** Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dilərində verilmiş nümunələri müqayisə edərək Oğuz qrupunun qərbi hun budağına aid olan bu dillərin fonetik cəhətdən oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinə diqqət yetirin.

Azərbaycan dilində *hara?*, türkmən dilində *nire?*, türk dilində *nere? neresi? nereleri?*, qaqauz dilində *nere?* sual əvəzlilikləri yer adlarını soruşmaq üçün işlənilir. Bu yol *nereye* gidiyor? – İstanbula; Burası *neresi?* – Atatürk caddəsi; –*Hara gedillər?* – Deyirmişlər Talış xanının yanına (F.Kərimzadə, “Xudafərin körpüsü”).

Azərbaycan dilində *hansı*, türk dilində *hancı*, türkmən dilində *haysı*, qaqauz dilində *anqı?* (*hanqı*) əvəzliyi sual bildirir. *Hansı tayfaldansınız?* (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

Türkmən dilində: *Xaysı yerdə yaşayar? Xaysı yurtlarda boldunq? Xaysı qün dınç alyarsınq?*

Qaqauz dilində: *Anqı lüzqärlar, anqı yaamurlar seni burri getiridi? Anqı ayaklarlan divan durıym, anqı yreklän tabla tutuym // anqı aazlam şefk ediyim, // anqı üreklän şennik yapıyım?* (türkü) (Hansı ayaqla mən duracam (toyda sağdış kimi), hansı əllə mən məcməyi tutacam, hansı ağızla mən qonaqları salamlayacağam (toy adamlarını), hansı ürəklə [onları] şənləndirəcəyəm)

□ **Tapşırıq:** Azərbaycan və türkmən dilində verilmiş bədii nümunələri oxuyun. Fonetik cəhətdən fərqli xüsusiyyətlərə diqqət yetirin.

Azərbaycan dilində:

Dil açanda ilk dəfə «ana» söyləyirik biz,
«Ana dili» adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə,
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.

(B.Vahabzadə)

Türkmən dilində:

Gara saç, gara gaş, garanyk gözler,
Uzyn boy, inçe bil, Ay kimin yüzler,
Pisse dodakların, bal-şirin sözlər,
Ahli ovadanlyk jemlenen sende.

(G.Berkeliyeva)

□ **Tapşırıq:** Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və klassik ədəbiyyatdan söz haqqında seçilmiş hikmətli kəlamları yeni nümunələrlə artırın.

- Söz var dağa qaldırar, söz var dağdan endirər.

Atalar sözü

- Sözüün də qanadı var.

Atalar sözü

- Söz ruhun ölçüsü, ağıl sözün tərəzisi dir.

Qətran Təbrizi

- Sözün də qanadı var quş kimi incə-incə,
Dünyada söz olmasa, nəyə görə düşüncə?

Nizami Gəncəvi

- Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.

Məhəmməd Füzuli

- Hansı qəlbə yandısa, bil ki, çıraqban etdi söz,
Söz qanan insanları gülşəndə mehıman etdi söz.

Saib Təbrizi

- Yeniliklər törədən bu qoca kainatda
Sözdən kəskin və incə bir şey tapılmaz həтта.

Nizami Gəncəvi

- Söz mənadan asılıdır, mənə sözdən hər zaman,
Bir-birindən asılıdır necə ki, cisim ilə can.

Məhəmməd Füzuli

□ **Tapşırıq:** Şeirləri oxuyun. Vətən sevginizi Siz necə ifadə edə bilərsiniz?

Məhəmməd Füzuli "Vətənimdir"

Pənbeyi-dağı-cünun içrə nihandır bədənim,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm, kəfənim.

Canı canan diləmiş, verməmək olmaz, ey dil!
Nə niza eyləyəlim, ol nə sənindir, nə mənim.

Daş dələr ahım oxu, şəhdi-ləbin şövqindən,
Nola zənbur evinə bənzəsə beytulhəzənim.

Tövqi-zənciri-cünun daireyi-dövlətdir,
Nə rəva kim, mənə ondan çıxara zəfi-tənim.

Eşq sərgəştəsiyəm, seyli-sirişk içrə yerim,
Bir hübabəm ki, həvadən doludur pirəhənim.

Bülbüli-qəmzadəyəm, bağı- bəharım sənsən,
Dəhənü qəddü rüxün, qönçəvü sərvü səmənəm.

Edəmən tərək Füzuli, səri-kuyin yarın,
Vətənimdir, Vətənimdir, Vətənim!

Abbas Səhhət "Vətən"

Könlümün sevgili məhbubu mənəm,
Vətənimdir, Vətənimdir, Vətənim.

Vətənim verdi mənə nanü-nəmək,
Vətəni mənə unutmaq, nə demək?

Anadır hər kişiyə öz vətəni,
Bəsləyib sinəsi üstündə onu.

Südüdür kim, dolanıb qanım olub,
O mənəm sevgili cananım olub.

Saxlaram gözlərim üstə onu mən,
Ölərəm əldən ağər getsə vətən.

Vətənin neməti nisyan olmaz,
Naxələflər ona qurban olmaz.

Vətən əcdadımızın mədfənidir,
Vətən övladımızın məskənidir.

Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa da, ol şəxsdə vicdan olmaz!

Əliağa Vahid "Vətən"

Dumanlı dağların başında durdum,
Dumandan özümə bir xeymə qurdum.
Keçdi xəyalımdan öz gözəl yurdum,
Dumanlar başımda duman göründü.

...Dünyalar cəzb edən bu xoş mənzərə,
Şövqümü artırdı gözəl Xəzərə,
Çarpdıqca vətənim, elim nəzərə
Təbiət də mənə heyran göründü.

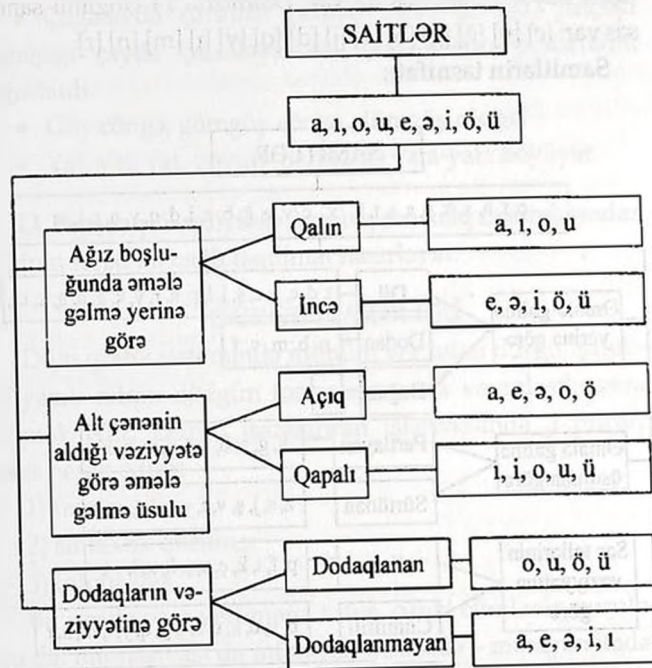
Deyirlər, bülbülə çəmən yaxşıdır,
İnsançün laləzar Vətən yaxşıdır.
Vahid, sorma, Vətən nədən yaxşıdır,
Adı gəlcək könlüm xəndan göründü.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FONETİK SİSTEMİ

Saitlər

Saitlər ağız boşluğunda sərbəst, heç bir maneəsiz tələffüz olunur, avazlı, ünlü səslərdir. Saitlər heca yaradan, bəzi hallarda uzun tələffüz olunan, musiqili səslərdir.

Saitlərin təsnifatı:

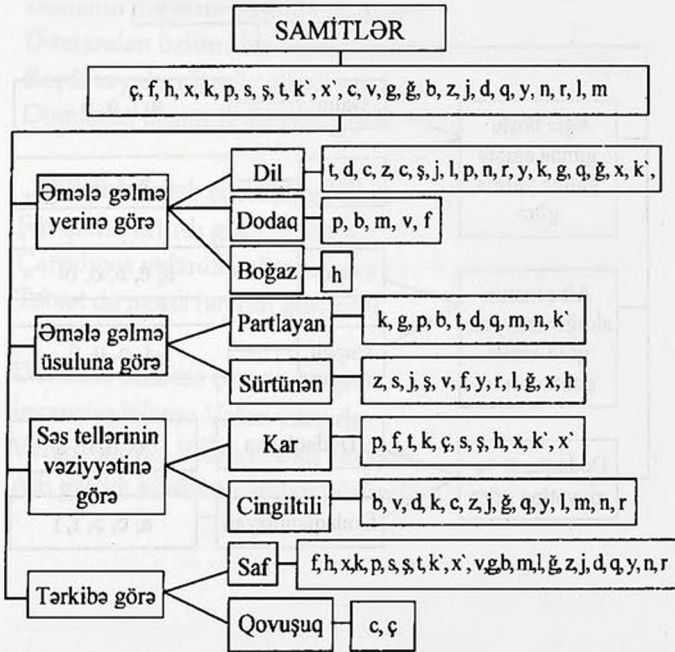

Samitlər

Samit səslərin yaranmasında səs telləri fərqli iştirak edir. Bu baxımdan samitlər 2 yerə bölünür. Kar və cingiltili. Kar samitlərin yaranmasında səs telləri iştirak etmir, təkcə küydən ibarət olur. Dilimizdə 11 kar samit səs var: [ç] [f] [h] [x] [k] [p] [s] [ş] [t] [k'] [x']

Cingiltili samitlərin yaranmasında səs telləri iştirak etdiyi üçün küylə yanaşı səs də var. Dilimizdə 14 cingiltili samit səs var: [c] [v] [ğ] [g] [b] [z] [j] [d] [q] [y] [ı] [m] [n] [r].

Samitlərin təsnifatı:

□ **Təpşırıq:** Verilmiş yanılmaclarda samit səslərin yaratdığı alliterasiyaya diqqət yetirin. Yanılmacları əzbərləyin:

- Aşpaz Abbas aş asmış, asmışsa da az asmış.
- Ay axsaq aşpaz Həsən şah, aşpazlar aş bişirir, sən də gəl aş bişir, ay axsaq aşpaz Həsən şah!
- Bu mis nə pis mis imiş; bu mis Kaşan misini imiş.
- Çağatayda çarın çaxılan çarın çavuşu, palçıqlı çamçağı çayda çalxalayarkən, çantasından paltarlarını oğurlatdı.
- Göy cöngə, gömgöy cöngə, dümgöy cöngə.
- Yat, yat, yat, qovun- qarqız da yata-yata böyüyər.

□ **Təpşırıq:** Sevdiniz Azərbaycan xalq mahnılarından birinin tarixi ilə bağlı təqdimat hazırlayın.

DURĞU İŞARƏLƏRİ

Dilin qrafik sistemində mühüm yer tutan durğu işarələri yazılı nitqin düzgün formalaşmasına və anlaşılmasına kömək edir. Durğu işarələrinin işlənməsində 3 prinsip əsas hesab edilir:

- 1) məna;
- 2) sintaktik quruluş;
- 3) intonasiya.

Bu sırada əsas yeri məna tutur, çünki cümlənin quruluşu da, intonasiyası da müəyyən məqsədə – mənanın ifadəsinə bağlıdır.

Yazılı nitqdə aşağıdakı durğu işarələri istifadə edilir: vergül, nöqtə, nöqtəli vergül, sual, nida, qoşa nöqtə, üç nöqtə, tire, mötərizə, dirnaq.

Durğu işarələri iki funksiyanı yerinə yetirir:

1) ayırıcı: sual, nida, nöqtə, qoşa nöqtə, nöqtəli vergül, üç nöqtə;

2) fərqləndirici: iki vergül, tire, mötərizə, dırnaqlar.

□ **Tapşırıq:** Mətni oxuyun. Durğu işarələrini duyğu işarələri adlandırmaq olarmı?

Elə bilirsiniz işarələr lazımsızdır? Yalnız yazı yazarkən onlar yada düşür? Onlara ehtiyac yoxdur? Onda balaca bir hekayəni dinləyin...

Bir gün insan "vergül" işarəsini itirdi. O zamandan çətin və mürəkkəb cümlələrdən qorxaraq daha sadə cümlələrdən istifadə etməyə başladı. Cümlələri sadələşdikcə fikirləri də sadələşdi.

Günlərin bir günü "nida" işarəsini itirdi. Alçaq bir səslə, həm də səs tonunu dəyişmədən danuşmağa başladı. Nə bir şeyə əsəbləşir, nə heyrətlənir, nə də sevinirdi. Hissi, həyəcanı itmişdi.

Bir müddət sonra insan "sual" işarəsini itirdi. İndi heç nə soruşmurdu, heç nə onu maraqlandırmırdı: nə dünya, nə insanlar, nə də özü...

Zaman keçdi... İnsan "qoşa nöqtə" işarəsini də itirdi. Artıq davranışlarının səbəbini başqalarına açıqlamaqdan imtina etdi.

Ömrü sona yetməkdə idi. Əlində "dırnaq" işarəsi qalmışdı. Öz fikri yox idi. Yalnız başqalarının fikirlərini təkrar edirdi.

Sırada "nöqtə" idi. Bu zaman insan artıq düşünməyi və oxumağı unutmuş halda idi. Nizamsız bir aləmdə idi...

□ **Tapşırıq:** Buraxılmış durğu işarələrini yazmaqla mətni köçürün:

Nə yatmışan qoca vulkan sənirləyəm
Ayağa dur Azərbaycan sənirləyəm
Səndən qeyri
biz hər şeyi bölə billik
Səndən qeyri
biz hamımız ölə billik
Bu - Şəhriyar harayıdır
Bu - Bəxtiyar harayıdır
Ayağa dur Azərbaycan!

Məmməd Araz

□ **Tapşırıq:** Mikayıl Rzaquluzadənin "Dəniz nağılı" əsərindən verilmiş parçanı köçürün və durğu işarələrinin düzgün qoyulmasına diqqət yetirin.

Günlərin bir günü Qoçaq yenə Sədaf balıqla görüşüb dənizin dibində gəzdikdən sonra qayıdırdı. Böyük bir gül kolunun yanından ötəndə bir yerə yığılmış bir neçə balığın danışıb-gülüşdüyünü eşitdi.

Balıqlardan biri belə deyirdi

- Eh bu adamlar gör necə qəribədirlər! Yer üzündə bir qarış torpaq üçün dava-dalaş salırlar. Adamlar getdikcə çoxalır, deyirlər ki yer üzündə onlara yemək-içmək yer çatmır...

O biri balıq da onun sözlərini təsdiq etdi

- Hə... Yaxşı ki, dənizin dibindən xəbərləri yoxdur. Bil-sələr ki, burda bol-bol yeməli bitkilər, belə geniş düzənlər, gözəl-gözəl meşələr çəmənələr var, buralara da əl atarlar. Bizim də yerimizi dar, günümüzü qara edərlər.

Bir balıq da lovğa-lovğa dilləndi:

- Yox ha!.. Bunu bacarmazlar Ona görə ki adamlar dənizdən qorxurlar! Eşitməyibsiniz ki göylərə uçub ayda, ulduzlarda yer axtarırlar? Gücləri çatsaydı, elə yaxında dənizləri qoyub, göylərə uçmazdılar ki!.. Yox yox heç qorxma, onlar dənizlə bacarmazlar. Yerini azı quru çoxu dənizdir... Dəniz də ki bizimidir!..

Bu sözlərdən sonra balıqlar bərkədən gülə-gülə hoppa-nub oynamağa başladılar.

□ **Tapşırıq:** A.Şaiqin "Köç" hekayəsindən seçilmiş parçanı köçürün. Buraxılmış durğu işarələrini düzgün qoyun.

Azərbaycan!.. Doğma vətənimin gözəl təbiəti vardır. Səhərlərə məxsus sərin yeldən arabir yarpaqlar qımıldayır tarlalara təpələrə çöllərə xalı kimi döşənmiş yumşaq otlar yaşıl yarpaqlar arasındakı quşlar səs-səsə verib ötüşürdü Göz işlədikcə açıqlıq yaşılıq dərəklik təpəlik... İrəlilədikcə qarşımıza bir-birindən daha qəşəng daha canlı gözəlliklər açılır. İri kələ-kötür ətkləri qaratıkan kolları ilə döşənmiş dağlar arasında yuxarı qalxdıqca təbiət və hava başqaladır. İnsan ürək dolusu nəfəs alır.

Yumşaq otların əlvan çiçəklərin dağnanələrinin gözəl qoxusundan insan məst olurdu.

Dağların ardı-arası kəsilmir zəncir kimi bir-birinə hö-rülmüş bir-birini qucaqlamış kimi dururlar Qocaman bir dağın təpəsinə qalxdıq Qarşımıza daha böyük bir dağ çıxdı. Bu dağı da aşdıq, çiçəklər ölkəsi kimi bir açıqlığı çıxdıq Bu yer qalın sıx meşəlik çıpaq qayalıq uçurulmuş dərək-lə qucaqlamışdı Uzaqda bir təpə ətəyində beş-on alaçıq-dan ibarət bir oba görünürdü. Artıq çatmışdıq Sevincim-dən atılıb-düşürdüm.

□ **Tapşırıq:** Mehdi Hüseynin "Odlu qılinc" romanın-dan verilmiş parçanı köçürün. Durğu işarələrini qoyun.

Günəş doğdu Hava işıqlaşdıqca Girdman qalası aydın görünməyə başlayırdı. Uzaqlarda günəş kəməri kimi parıl-dayan Kür çayı uzanıb gedirdi. Kürün ətrafı meşəlik idi. Göz işlədikcə uzanan düzlər yaşılıq içində üzürdü Bura-da qədim babalarımızın əli ilə yaranmış gözəl bir Azər-baycan şəhəri yerləşmişdi Heç bir yandan səs-səmir gəl-mirdi. Elə bil ki insanlar hara isə köçüb getmişdi Girdman qalasının qoca keşikçisi adəti üzrə yenə də geniş həyətdə gəzinir arabir dayanıb ətrafı dinləyirdi.

Birdən o bağırıtı və qılinc səslərinə diksinib diqqətini topladı. Elə bil ki iki böyük dəstə bir-birilə ölüm-dirim vuruşuna girişmişdi Qoca şəhərə düşmən qoşunu doluşdu-ğunu zənn edib hökmdara xəbər aparmaq istədi Bu anda vuruşanlar həyətdə göründülər.

□ **Tapşırıq:** M.Ə.Sabirin satıralarından verilmiş nümunələri intonasiya ilə oxuyun. Məndəki məna çalarlarına uyğun olaraq sözlərin düzgün tələffüz edilməsinə çalışın.

1. Xan dostu, amandı, qoyma, gəldi!
Didarı yamandı qoyma gəldi!

Vay, vay! Deyəsən bəşər deyil bu!
Bir şəklə uyan təhər deyil bu!
Allahu sevirsən, ər deyil bu!
Ərdodu, qabandı, qoyma, gəldi!
Didarı yamandı, qoyma, gəldi!

Düdkeş kimi bir papaq başında,
Ağ tükləri bəllidir qaşında,
Gərçi qocadır- babam yaşında,
Ərdodu, qabandı, qoyma, gəldi!
Kirdarı yamandı, qoyma, gəldi!

"Xan dostu, amandı, qoyma, gəldi!"

2. Millət necə tarac olur, olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur, olsun, nə işim var?!
Qoy mən tox olum, özgələr ilə nədi karım?!
Dünyəvü- cahan ac olur, olsun, nə işim var?!

Səs salma, yatanlar ayılar, qoy hələ yatsın,
Yatmışları razı deyiləm kimsə oyatsın!
Tək- tək ayılan varsa da, həqq dadıma çatsın,
Mən salim olum, cümlə cahan batsa da batsın!

Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!

"Millət necə tarac olur, olsun, nə işim var?!"

3. Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

Gərçi bu bədbəxt özü elmə həvəskardır,
Kəsbi-kamal etməyə səyi dəxi vardır,
Məncə bu işlər bütün şiveyi-küffardır,
Dinə zərərdir, zərər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

Bəs ki, uşaqdır hələ, yaxşı-yaman sanmayı, r
Elmin əbəs olduğun anlamayı, qanmayı, r
Sair uşaq kimi hər sözə aldanmayı, r
Eyləyir ömrün hədə, oxutmuram əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

"Oxutmuram, əl çəkin!"

□ **Tapşırıq:** Eyni hərfin müxtəlif məqamda səslənməsi-nə aid bədii ədəbiyyatdan nümunələr seçin.

□ **Tapşırıq:** Şeiri oxuyun. Şeirdə yazılışı ilə tələffüzü fərqlənən sözləri seçin. Onların səs və hərf fərfini izah edin.

Can nənə, bir nağıl de

(ixtisarla)

- Ömrüm-günüm, körpə quzum,

qurban olum adına,

Niyə köks ötürürsən, o düşəndə yadına?

Atan yazır: - Hələ xoşdur bu tərəfdə havalar.

Deyir, oğlum darıxmasın, görüşərik bu bahar...

Bağçalarda çiçək açar gülöyşə nar, yasəmən,

Qaranquşla bir zamanda qayıdaram kəndə mən".

Həç darıxma, dərdin alım, atan gələr, o zaman

Sənə çoxlu nağıl deyər əsgərlikdən, davadan.

Di yat indi, gecə keçir...

***

- Onda, nənə, ay nənə,

Qoy kəsməyək ağ toğlunu, qalsın atam gələnə.

- Yaxşı, bala, qoy bağlarda çiçək açsın nar, ərik,

Sağlıq olsun, ağ toğlunu atan üçün ksərik...

Mən eyvana xalı sallam, anan evi bəzəyər,

El qaydası süfrə açar, qonum-qonşular gələr.

Sən atanı qucaqlayar, üz-gözündən öpərsən.

Qoca baban saz kökləyib nağıl deyər sübhəcən.

***

Körpə güldü...

Həsətə qonan gözlərindən uçdu qəm,

Opdü onun xəyalını indi özgə bir aləm.

Qaranquşlar uçub gəldi, açdı çiçək, güldü yaz,

Qucaqladı atasını, sonra kimsə çaldı saz.

Əhməd Cəmil

□ **Tapşırıq:** Müxtəlif dillərin əlifbaları tarixi haqqında təqdimat hazırlayın.

□ **Tapşırıq:** Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi"ndən ("Şahın dostluğu") verilmiş parçada sözləri əlifba sırası ilə düzün.

Qədimdə belə bir rəvayət varmış

Ki, Mərv ölkəsində bir şah yaşayırmış.

Bir neçə köpəyi zəncirləyərək,

Bəndlərdə saxladı onları divtək.

İtlərdə əjdaha qüvvəti vardı,

Dəvənin boynunu qoparırlardı.

Acıqlanan zaman şah bir nəfərə,

Atarmış yazığı həmin itlərə...

□ **Tapşırıq:** Qabilin "Qarışdırma" şeirini intonasiya ilə oxuyun. Siz necə düşünürsünüz? Sözləri yerində işlətmək nə üçün nitqdə əsas şərt hesab edilir?.

Kobudluqla cəsarəti qarışdırma.

Yaltaqlıqla nəzakəti qarışdırma.

Mütiliklə sədaqəti qarışdırma.

Lovğalıqla ləyaqəti qarışdırma.

Tərs damarla dəyanəti qarışdırma.

Dəlibaşla şücaəti qarışdırma.

Tüklüklə fərasəti qarışdırma.

Düşmənləklə rəqabəti qarışdırma.

Qızgınlıqla hərarəti qarışdırma.
Kef-damaqla səadəti qarışdırma.
Uydurmaqla rəvayəti qarışdırma.
Xəsisliklə qənaəti qarışdırma.
Xata ilə cinayəti qarışdırma.
İsraf ilə səxavəti qarışdırma.
Küsü ilə küdurəti qarışdırma.
Zorbalıqla əzəməti qarışdırma.
Girov ilə əmanəti qarışdırma.
Güzəşt ilə bəraəti qarışdırma.
Hikkə ilə qətiyyəti qarışdırma.
Əsarətlə himayəti qarışdırma.
Məzlumluqla nəcabəti qarışdırma.
Yaxınlıqla məhəbbəti qarışdırma.
Yuyunmaqla qüdsiyyəti qarışdırma.
Mərtəbəylə ülvyyəti qarışdırma.
Daha nəyi... daha nəylə qarışdırma.
Tükü-tükdən ayrı sə'ylə, qarışdırma.
Aman... aman!!! Qarışdırma!
Heç bir yerdə,
Heç bir zaman
Qarışdırma!

□ **Tapşırıq:** Novruz Gəncəlinin "Üç söz" şeirini ifadəli oxuyun. Sözləri düzgün tələffüz edin, məna fərqiyyəyə diqqət yetirin.

Ədəbiyyat¹ gülüstan²,
Ədəb³ sözü toxumdur.
Ədib⁴ güllərə bağban,
Ədalətlə qohumdur.

Ədib bizdən deyildir,
Əgər kəmsə⁵ ədəbdən.
Başqa dildə bu üç söz,
Yaranmamış "ədəb"dən.

Şair ədəbdən ülvə,
Xilqətinə yox əvəz.
Peyğəmbərdən sonra, bil,
Odur müdrək⁶ müqəddəs.

□ **Tapşırıq:** Deyirlər insan fikrini ifadə etmək üçün sözdən öncə rənglərin dili ilə danışmağı öyrənib. Müxtəlif xalqların təsəvvüründə rənglərin hansı mənanı ifadə etdiyini əks edən təqdimat hazırlayın. Mavi, qırmızı və yaşıl rənglərin rəmzi mənasına diqqət yetirin.

¹ Ədəbiyyat - yazılmış şeirlər, hekayələr, romanlar, nağıllar, kitablar və s.

² Gülüstan - bağ-bağatlı, güllü-çiçəkli yer.

³ Ədəb - ailədə, cəmiyyətdə özünü hamının istədiyini kimi aparmaq.

⁴ Ədib - hekayə, roman, pyes, kitab yazan.

⁵ Kəm - yarımçıq, çatışmazlıq.

⁶ Müdrək - dərin düşünən, gələcəyi görən adam.

□ **Təpşiriq:** Rəsul Rzarın "Rənglər" şeirini ifadəli oxuyun. Rənglərin məna çalarına diqqət yetirin.

Rənglər

Ağ, qara, sarı, yaşıl, qırmızı;
hərəsi bir sınaqla bağlıdır.
Biri həsrətimizi xatırladır,
biri dərdimizi, biri arzumuzu.
Hərəsində bir məna arayıb,
bir səbəb görən var.
Kim bilir, kim sınamış,
kim bunu ilk dəfə demiş.
Qara - matəm,
qırmızı - bayram,
sarı nifrət rəmzi imiş.
Kim bilir keyfinin nə vaxtında,
kim olmuş, rəngləri belə damğalayıb,
belə ayıran.
Qırmızı qan da ola bilər,
bahalı üzük qaşı da.
Qara matəm rəmzi də ola bilər,
məhəbbət rəmzi də,
nifrət rəmzi də.
Ağ gözümüzü nurdan sala bilər,
çiçək-çiçək bəzəyə bilər süfrəmizi də.
Biri yaşıl görür yarpağı,
biri qırmızı.
Ancaq yarpaq öz rəngində qalır.
Yaşıl olur, qızarı, sarılır.

Rənglər könlümüzdən keçir,
isti, sərin küləklər kimi.
Nəğmələr, sözlər, səslər
Qəlbimizə dolur müxtəlif rənglər kimi.
Rənglər xatirələr oyadır,
duyğular oyadır.
Gördüyümüzdən artıq görmək istəməsək,
hər rəng adicə boyadır.
Rənglərin də musiqi kimi ahəngi var.
Ağrının, sevincin, ümidin də
rəngi var.
Düşündükcə açılır
əlvan səhifələri rənglərin.
Canlanır gözümüzdə rəngi
ömrün, mübarizənin,
qəlbın, nifrətin,
gecənin, səhərin
və insan taleyinin.

YAZI

Yazı səsli dilin norma ilə qavrayışını təmin edən işarələr sistemidir.

Yazı aşağıdakı inkişaf mərhələlərini keçmişdir:

1. *Əşyevi yazı*. İnsanlar əşyalar vasitəsilə ünsiyyət saxlayırdılar. Nağıllarda bununla bağlı xeyli nümunələr var.

2. *Şəkli (piktoqrafik) yazı*. Bu yazı növündə nəzərdə tutulan əşyanın şəkli çəkilir. Ayaqqabı dükanının qapısına vurulmuş ayaqqabı şəkli – şəkli yazı nümunəsidir.

3. *Fikri (ideoqrafik) yazı*. Şəkli yazıya bənzəsə də, fikri yazı simvolik, rəmzi yazıdır. Məsələn, göyərçin şəkli sülh rəmzidir.

4. *Hərfi (fonoqrafik) yazı*. Bu yazıda iki mərhələ qeyd olunur: heca yazısı və səsli yazı (fonoqrafik). Qədim türk yazılı abidəsi Orxon-Yenisey əlifbası hərfi yazıya nümunədir.

Müasir dünyada ən çox yayılmış əlifbalar ərəb əlifbası, latın əlifbası, kiril əlifbası hesab edilir.

□ **Tapşırıq:** Yazının növlərinə aid məlumat toplayaraq təqdimat hazırlayın.

□ **Tapşırıq:** Verilmiş nümunələri oxuyun. Eyni fikrin fərqli ifadəsinə diqqət yetirin.

1) X.R.Ulutürk "Ana dilim".

... İllər ötdü, yaşa doldum.

Anladım ki, mənim dilim, ürəyimdən çıxmaz mənim!

Anladım ki, sinəmdəki sözlər deyil.

Babaların nəfəsidir.

Çənlibəldə at oynadıb, şimşəklərlə qoşa gedən

İgidlərin nərəsidir.

Sağdır dilim, demək, sağdır ləyaqətim, şərəfətim.

Sağdır, demək, milyard yaşlı məmləkətim.

...Kim qorumur öz yurdunu-yuvasını,

Udmasın yurd havasını!

Kim qorumur öz dilini,

İtsin mənim gözlərimdən qoy ilim-ilim!

O sahili, bu sahilə birləşdirən,

Polad körpüm, qılıncımdır, günəşimdir -

Mənim dilim!!!

2) Bəxtiyar Vahabzadə "Ana dili".

Bu dil - bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,

Bu dil - bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.

Bu dil - tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,

Bu dil - əcdadımızın bizə miras verdiyi

Qiyətli xəzinədir...onu gözlərimiz tək

Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək.

...Ey öz doğma dilində ,

Danışmağı ar bilən fasonlu ədabazlar!

Qəlbini oxşamır qoşmalar, telli sazlar?!

Bunlar qoy mənim olsun,

Ancaq Vətən çörəyi,

Sizlərə qənim olsun!

3) Sabir Rüstəmxanlı: "Mənim dilim".

Yollarım sınandı yad ölkələrdə,
Neçə yad dodaqda səsləndi adım.
Sağ ol, ana dilim, məni heç yerdə
Köməksiz qoymadın, yalqız qoymadın.

...Döyüşdə qılıncək sıyrıldı qından,
Başımın üstündə bayrağım oldu.
Torpağım ikiyə bölünən zaman
Bu dil bölünməyən torpağım oldu.

Dilin sənədini yoxlamaq olmaz,
Sevginin yolunu saxlamaq olmaz!
Sağ ol, ana dilim, ana öyüdüm,
Füzuli eşqindən divanə dilim.

4) Tofiq Bayram: "Ana dili".

Qalxıb Şahdağına söz istəyirəm,
Çatsın hay-harayım dinləyənlərə,
Mən nankor deyirəm, nacins deyirəm –
Öz ana dilini bilməyənlərə!

Bu dil şirinlikdə şərbət kimidir,
Saflığı qorunan sərhəd kimidir,
Anamız Vətən də qürbət kimidir –
Öz ana dilini bilməyənlərə!

İtsin gözlərimdən qoy ilim-ilim,
Qəzəb ümmanıyam, yoxdur sahilim.
İlan zəhərindən acıdır dilim –
Öz ana dilini bilməyənlərə!

...Mən qədim "Qarabağ şikəstəsi"yəm,
Üzeyir nəfəsli gül dəstəsiyəm.
Vaqifin, Vurğunun nifrət səsiyəm –
Öz ana dilini bilməyənlərə!

□ **Tapşırıq:** "Ana dili varlığımızdır" mövzusunda esse hazırlayın.

VURĞU

Vurğunun aşağıdakı növləri var:

1. Heca vurğusu
2. Məntiqi vurğu
3. Həyəcanlı vurğu

Sözdə hecalardan birinin o birinə (və ya o birilərinə) nisbətən qüvvətli deyilməsinə *heca vurğusu* deyilir. Vurğunu qəbul edən heca vurğulu heca adlanır. Vurğulu heca yüksək səs tonu və qüvvətli tələffüzü ilə fərqlənir. Ana dilimizdə vurğu əsasən sözün son hecası üzərinə düşür.

Cümlədə sözlərdən birinin digərlərinə nisbətən qüvvətli deyilməsinə **məntiqi vurğu** deyilir.

Cümlədə və ya sintaktik bütövdə sözün, yaxud ifadənin hiss və həyəcanla deyilməsi **məntiqi vurğu** adlanır.

Dilimizdə vurğunu qəbul etməyən şəkilçilər də var.

□ **Tapşırıq:** Ə.Cavadın "Göygöl" şeirini ifadəli oxuyun. İşlənmə yerinə görə vurğunu fərqləndirin.

Dumanlı dağların yaşıl qoynunda
Bulmuş gözəllikdə kamalı Göy göl!
Yaşıl kərdənbəndi gözəl boynunda,
Əks etmiş dağların camalı Göy göl!
Yayılmış şöhrətin Şərqə, Şimala,
Şairlər heyrandır səndəki hala.
Dumanlı dağlara gələn suala,
Bir cavab almamış soralı Göy göl!
Bulunmaz dünyada bənzərin bəlkə,
Zavvarın olmuşdur bir böyük ölkə,
Olaydı könlümdə bir yaşıl kölgə,
Düşəydi sinənə yaralı, Göy göl!
Sənin gözəlliyin gəlməz ki, saya,
Qoynunda yer vardır yıldıza, aya.
Oldun sən onlara mehriban daya,
Fələk büsətni quralı, Göy göl!
Kəsin eyşi-nüşi, gələnlər susun,
Dumandan yorğanı, döşəyi yosun.
Bir yorğun pəri var, bir az uyusun,
Uyusun dağların maralı Göy göl!
Zümrüd gözlərini görsünlər deyə,
Şamlar boy atmışdır. uzanmış göyə.
Keçmişdir onlara qəzəbin niyə.
Düşmüşlərdir səndən aralı, Göy göl!
Dolanır başına göydə buludlar,
Bəzənmiş eşqirlə çiçəklər. otlar.

Öpər ayağından qurbanlar otlar,
Aynlıq könlünü qıralı, Göy göl!
Bir sözün varmıdır əsən yellərə,
Sifariş etməyə uzaq ellərə?..
Yayılmış şöhrətin bütün dillərə,
Olursa qoy olsun haralı, Göy göl!

□ **Tapşırıq:** H.Cavid "İblis" əsərindən İblisin monoloqunu oxuyun. Mətnə fərqli fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərə diqqət yetirin.

İblis!.. O böyük ad nə qədər calibi-heyrət!
Hər ölkədə, hər dildə anılmaqda o şöhrət.
Hər qülbədə, kaşanədə, viranədə İblis!
Hər Kəbədə, bütخانədə, meyخانədə İblis!
Hər kəs bəni dinlər, fəqət eylər yenə nifrət,
Hər kəs bana aciz qul ikən, bəslər ədavət.
Lakin bəni təhqir edən, ey əbləhü miskin!
Olduqca müsəllət sana, bil, nəfsi-ləimin,
Pəncəmdə dəmadəm əzilib qıvrılacaqsn,
Daim ayaq altında sönüb məhv olacaqsn.
Bənsiz də, əmin ol, sizə rəhbərlik edən var:
Qan püskürən, atəş savuran kinli krallar,
Şahlar, ulu xaqanlar, o çılğın dərəbəklər,
Altun və qadın düşgünü divanə bəbəklər.
Bin hüylə quran tülki siyasilər, o hər an
Məzhəb çığırın, yol ayıran xadimi-ədyan;
Onlarda bütün fitnəvü-şər, zülmü-xəyanət,
Onlar duruyorkən bəni təhqirə nə hacət?!

Onlar, əvət onlar sizi çignətməyə kafi,
Kafi, sizi qəhr etməyə, məhv etməyə kafi...
Bən tərək edərim sizləri əlan nəmə lazim!
Hiçdən gələrek, hiçliyə olmaqdayım azim.
- İblis nədir?
- Cümlə xəyanətlərə bais...
- Ya hər kəsə xain olan insan nədir?
- İblis...

İNTONASIYA

Nitqin ahəngi (səsin yüksəlişi və ya alçalması), ritmi (vurğulu və vurğusuz hecaların əlaqəsi), nitqin tempi və ya sürəti (sürətlə və yavaş tələffüzü), intensivliyi (nəfəsalmanın güclənməsi və ya zəifləməsi), məntiqi vurğusu və s. kimi hadisələrin məcmusu *intonasiya* adlanır.

İntonasiya vasitəsilə məlumat vermə, sual və əmr intonasiyaları fərqləndirilir. İntonasiya danışanın məqsədi, istək və fikirləri ilə əlaqədar olduğu üçün modallıq bildirir. Onun vasitəsilə sadə və mürəkkəb cümlələr fərqləndirilir.

□ **Tapşırıq:** Oxuyun. Nizami Gəncəvi yaradıcılığından seçilmiş bu nümunədə intonasiyaya diqqət yetirin.

Oğlum Məhəmmədə nəsihət

Ucalmaq istəsən, bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərər həyat.
Uşaqkən əslini sorsalar bir az,
Ağac bar verəndə cinsi sorulmaz!
Elə ki, böyüdün, belədir qayda,
Atarın adından sənə nə fayda?

Sən aslanlar kimi keç cəbhələrdən,
Yalruz hünərinin balası ol sən!
Səadət kamalla yetişir başa,
Xalqa hörmət elə, adəblə yaşa...
Öz adına layiq işlər gör ki, sən,
Axırda utanma xəcələtindən.
Oğul, sözlərimə yaxşı qulaq as!
Ata nəsihəti faydasız olmaz.
...Bir elmi öyrənmək istədikdə sən,
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.
Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.
Məndən söyləməkdir, səndən eşitmək,
Bir insan əliboş gəzməsin gərək.

□ **Tapşırıq:** M. Müşfiqin "Oxu tar" şeirindən seçilmiş parçanı ifadəli oxuyun. Hiss və həyəcanın bədii ifadəsinə diqqət yetirin.

Oxu, tar, oxu tar!
Səsindən ən lətif şeirlər dinləyim,
Oxu tar, bir qadar,
Nəğməni su kimi alışan ruhuma çiləyim.
Oxu tar!
Səni kim unudar?
Ey geniş kütlənin acısı, şərbəti,
Alovlu sənəti!
...Çalxalanmış dərələr, təpələr,
Səs vermiş səsinə ləpələr.
Oxu tar:
fikrimdə oyansın,

Baharın, Seyidin qəzəli;
Oxu, tar, ruhlansın
Şirvanın, Gəncənin mehriban gözəli!
...Səsini dinləmiş
Şahların, xanların sarayı;
Səninlə birlikdə inləmiş
Əsirlər alayı.
...O sən simlərin lisanı
Salmazmı heyrətə insanı?
Oxu, tar! Mən səndə
İstənən havanı çala da bilərəm.
Mən səndən bu günün zövqünü
ala da bilərəm.
...Oxu, tar!
Səni kim unudar?
Ey geniş kütləmin şirini, şərbəti,
Alovlu sənəti!..

□ **Tapşırıq:** M.Müşfiqin "Yenə o bağ olaydı" şeirindən verilmiş parçanı ifadəli oxuyun. Şeirdə bədii təkrara diqqət yetirin.

Yenə o bağ olaydı, yenə yığısaraq siz,
O bağa köçəydiniz.
Biz də muradımızca fələkdən kam alaydıq,
Sizə qonşu olaydıq.
Yenə o bağ olaydı, səni tez-tez görəydim,
Qələmə söz verəydim.
Hər gün bir yeni nəğmə, hər gün bir yeni ilham,
Yazaydım səhər-axşam.

Arzuya bax, sevgilim, tellərindən incəmi ?
Söylə ürəyincəmi ?
Yenə o bağ olaydı, yenə sizə gələydik,
Danışaydıq, güləydik.
Ürkək baxışlarınla, ruhumu dindirəydin,
Məni sevindirəydin.
Gizli söhbət açaydıq, ruhun ehtiyacından,
Qardaşından, bacından,
Çəkinərək çox zaman söhbəti dəyişəydin,
Mənimlə əyişəydin.
Yenə də bir vuraydı, qəlbimiz gizli-gizli,
Sən ey əsmər bənizli!..

□ **Tapşırıq:** Cəfər Cabbarlının "Ana" şeirindən verilmiş hissəni ifadəli oxuyun. İntonasiyaya diqqət yetirin.

Əgər bütün bəşəriyyət ədövvü-canım ola,
Ürək süqut eyləməz aldığı mətanətdən.
Rıca-vü-xəvfə-məkan vermərəm, gər alimlər,
Min il də vəz edələr dəhşəti-qiyamətdən.

Pələnglər tuta dövrüm, çəkinməyəm əsla,
Və ya ki, vəd edələr dövləti-cahanı mənə.
Ki, bir kəsə baş əyib iczimi bəyan eyləyim,
Əyilmərəm nə ki yer, versələr səmanı mənə.

Yanımda gər dura cəllad əlində şəmşiri,
Ölüm gücüylə mənə hökm edə-olum təslim,
Əyilmərəm yenə, haş! Ölüm nədir ki, onun
Gücüylə xalqa həqirənə eyləyim təzim?!

□ **Tapşırıq:** Nəbi Xəzrinin "Ovçu və maral" şeirini ifadəli oxuyun. Çex rəvayəti əsasında yaradılmış şeiri nəsrə çevirərək məzmununu danışın.

Ovçu nişan aldı, ox çıxdı yaydan,
Alagöz bir maral qana boyandı.
"Ah" səsi yüksəldi bulaqdan, çaydan.
Maral səndirlədi, maral dayandı.

Yıxıldı, sonra da süründü maral,
Dərdini qanıyla yazdı otlara,
Odur, təpə üstə göründü maral,
Baxdı qara gözlər ağ buludlara.

Nəsə pıçıldayır dodaqlarıyla,
Sürünür... ölümlə çarpışırdı o.
Elə bil didilmiş dırnaqlarıyla
Həyatın özündən yapışırdı o.

Ovçunun gözündə yaş gilə-gilə,
Elə bil ürəyi paralanıbdır.
O elə sanır ki, onun əlilə
Maral yox, təbiət yaralanıbdır.

□ **Tapşırıq:** Türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan dillər arasında fonetik, morfoloji yaxınlığa, oxşarlığa diqqət yetirin. Səbəbini izah edin. Coğrafi və tarixi əlaqələr baxımından fikrinizi əsaslandırın.

III FƏSİL LEKSİKA

Dildəki sözlərin hamısı birlikdə dilin leksikasını (lüğət tərkibini) təşkil edir. Leksikanı öyrənən dilçilik bölməsi leksikologiya adlanır. Leksikologiyada sözlərin mahiyyəti, onların formaca və məzmunca əmələ gətirdiyi qruplar, sözlərin mənşəyi və işlənmə dairəsi öyrənilir. Dilimizdəki sözlərin çoxunun həm leksik, həm də qrammatik mənası vardır.

Sözün birbaşa ifadə etdiyi mənaya onun leksik mənası deyilir. Başqa sözlə desək, sözün leksik mənası onun məzmununu bildirməsi, hər hansı bir anlayışı ifadə etməsidir. Məsələn: "qələm" sözünün leksik mənası "yazı alətidir". Sözün leksik mənasını bir neçə yolla izah etmək olar:

1. Verilən sözə yaxın mənalı söz seçməklə. Məsələn: azadlıq - müstəqillik - sərbəstlik.

2. Əşyanın, hərəkətin əlamətlərini izah etməklə. Məsələn: dəmirçi - metalдан müxtəlif alətlər hazırlayan pesə sahibi.

3. Sözün hissələrinin mənasını açmaqla. Məsələn: mürəkkəbqabı - içində yazı üçün mürəkkəb saxlanılan qab.

Sözün leksik mənası ilə yanası, onun qrammatik mənası da olur. Sözün qrammatik mənası onun hər hansı bir əşyanın adını, əlamətini, miqdarını və s. bildirməsidir. Məsələn: "qələm" sözü əşyanın adını, "qırmızı" əlamətini, "bir" isə miqdarını bildirir. Buna görə də bu sözlərdən birincisi isim, ikincisi sifət, üçüncüsü isə saydır. Deməli, sözün qrammatik mənası onun hansı nitq hissəsi olması deməkdir.

Sözün həqiqi və məcazi mənası

Dilimizdəki sözlərin bir çoxu həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlədilir. Sözün ilkin, əsas mənası onun həqiqi mənasıdır. Məsələn: "dəmir qapı", "daş divar", "yumşaq çörək" və s. söz birləşmələrindəki birinci tərəflər həqiqi mənada işlənmişdir. Sözün sonradan qazandığı törəmə mənası isə onun məcazi mənası adlanır. Məcəzi mənə çox vaxt bənzətmə vasitəsilə və ya insanlara məxsus hərəkətlərin cansız əşyalara aid edilməsi yolu ilə yaranır. Məsələn: "dəmir iradə", "daş ürək", "yumşaq söz" və s. söz birləşmələrindəki birinci tərəflər - "dəmir", "daş" və "yumşaq" sözləri bənzətmə yolu ilə yaranmışdır. "Külək yatdı", "Təbiət gülür", "Təbiət oyanır", "Günəş gizləndi" və s. cümlələrindəki xəbərlər isə insana aid hərəkətin cansız əşya üzərinə köçürülməsi yolu ilə ortaya çıxmış məcazi mənalı sözlərdir.

Təkmənalı və çoxmənalı sözlər

Yalnız bir leksik mənası olan sözlərə təkmənalı sözlər deyilir. Məsələn: dənizçi, səkkiz, yaraşlıq, yadırgamaq, sığırçın və s. kimi sözlər bir leksikmənada işlənən təkmənalı sözlərdir.

Əsas mənə ilə bağlı əlavə mənə bildiren sözlərə çoxmənalı sözlər deyilir. Məsələn: "ayaq", "ağız", "boğaz", "almaq", "çəkmək" və s. sözləri eyni leksik mənə ilə bağlı bir neçə yaxın mənələrdə işlənir:

Ayaq - uşağın ayağı, masanın ayağı, kəndin ayağı və s.

Ağız - quşun ağızı, qazanın ağızı, baltanın ağızı və s.

Boğaz - uşağın boğazı, bardağın boğazı, çəkmənin boğazı və s.

Almaq - kitabı almaq, tərbiyə almaq, xəbər almaq və s.

Çəkmək - ipi çəkmək, yol çəkmək, sıxıntı çəkmək və s.

Tutmaq - topu tutmaq, üz tutmaq, fikri tutmaq və s.

Acı - acı dərman, acı xatirə, acı söz və s.

Ağır - ağır yük, ağır itki, ağır cəza, ağır xasiyyət və s.

Çoxmənalı sözlərdə sözün mənələrindən biri əsas, qalanları isə məcazi mənada işlədilir. Məsələn: "adamın gözü" birləşməsindəki "göz" sözü həqiqi mənada, "bulağın gözü" birləşməsində isə bu söz məcazi mənada işlənmişdir. Yuxarıdakı nümunələrdə də sözlərin birinci mənələri uşağın ayağı, quşun ağızı və s.) həqiqi mənada, sonrakı mənələri isə məcazi mənada işlənmişdir.

Çoxmənalı sözlər daha çox isim, sifət və feillərdən ibarət olur. Çoxmənalılıq təşkil edən sözlər eyni bir nitq hissəsinə aid olur. Məsələn: uşağın dişi - darağın dişi - hər ikisi isimdir; şirin meyvə - şirin söhbət - hər ikisi sifətdir.

Çoxmənalı sözlərdə əsas mənə ilə bağlılıq zəruri şərt-dir. Bu bağlılıq olmadıqda həmin sözlər çoxmənalılıq yox, omonimlik xüsusiyyətini daşıyır.

Omonimlər. Deyilişi və yazılışı eyni olan, leksik mənəca isə tamamilə fərqlənən sözlərə **omonimlər** deyilir. Omonimlər bir-biri ilə mənəca heç bir əlaqəsi olmayan sözlərdən ibarət olur. Omonimliyi təşkil edən sözlər həm eyni, həm də ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid ola bilər. Dilimizdə ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid sözlərdən təşkil olunan omonimlər daha çoxdur. Məsələn: Dilimizdə daha çox

işlənən omonimlər bunlardır: *al, an, aş, asıq, at, ay, az, ağrı, bağ, bal, bar, bel, biz, bez, bal, dad, dağ, dan, dar, daş, din, don, doğru, dolu, divan, düz, en, iç, it, qaz, qat, qır, qız, qurd, qas, qan, qol, əqrəb, göy, gül ləpə, kök, köç, ov, oy, oxşamaq, mürəkkəb, nəticə, saç, say, tək, top, tut, uçmaq, yağ, yal, yan, yas, yad, yay, yar, yara, yaz, yol, çat, çap, çay, çən, çaxmaq, var, üz.*

Omonimlərin bir çoxu isim və feil kimi işləyə bilər. Belə sözlər feil kimi həm məsdər şəklində, həm də feilin təsəriflənən şəklində işləyə bilər. Məsələn: Tüfəngin paslı *çaxmağı* (isim) — İldırım *çaxmağı* uşağı qorxutdu (feil).

Omonimlər quruluşca düzəltmə də olur. Məsələn: «*oynaq*» (bədəndə sümük) ismi ilə «*oynaq hava*» birləşməsindəki «*oynaq*» sifəti düzəltmə omonimlərdir.

Səslənməsinə görə bir-birinə oxşar olan *mətn* — *mətin*, *əmr* — *əmir*, *atlas* — *atlas*, *əsr* — *əsir*, *şahid* — *şəhid*, *xeyr* — *xeyir*, *həyat* — *həyat*, *ahəng* — *əhəng* və s. kimi sözlər omonim deyil, tərkibindəki bir hərfə görə fərqlənən belə sözlər **paronim** adlanır. Yazılışları eyni olan, lakin vurğunun yerinə görə fərqlənən sözlər də omonim deyil. Məsələn: Topu uzağa *atın*. *Atın* ayağı büdrədi.

Dilimizdəki bəzi sözlər həm *çoxmənalılıq*, həm də *omonimlik* keyfiyyətinə malikdir. Məsələn: *baş, qol və s.*

Sinonimlər. Yazılışı və deyilişi müxtəlif olan, lakin eyni və ya yaxın mənalara bildirən sözlərə sinonimlər deyilir. Məsələn: *ürək* — *könül* — *qəlb*, *böyük* — *iri* — *yekə*, *odlamaq* — *alıdırmaq* — *yandırmaq* və s. Sinonimlər yaxın mənalara bildirsələr də, onların işlənməsində incə məna fərqləri vardır. Sinonimləri təşkil edən sözlər eyni nitq hissəsinə aid olur. Bədii ədəbiyyatda hər hansı bir deyim təsir gü-

cünü, bədiiyini artırmaq üçün sinonim sözlərdən istifadə olunur. Sinonimlər dilin zənginliyini və ifadə qüdrətini göstərən əlamətlərdən biri sayılır.

Antonimlər. Mənaca bir-birinə əks olan sözlərə antonimlər deyilir. Məsələn: *axşam* — *səhər*, *gözlə* — *çirkin*, *yaxşı* — *pis* və s. Antonimləri təşkil edən sözlər eyni bir nitq hissəsinə aid olur. Antonimlərdən ədəbiyyatda təzad yaratmaq üçün bədii ifadə vasitəsi kimi istifadə olunur.

□ **Tapşırıq:** Varvarizm, vulqar sözlər, eyferizm, tabu sözlərlə bağlı məlumatlardan istifadə edərək bu sözlərin işlənməsinə münasibətinizi bildirin.

□ **Tapşırıq:** Hikmət Ziyarın təmsillərindən verilmiş nümunələri ifadəli oxuyun. Söz qruplarına diqqət yetirin.

Zürafə

Zürafə yarpaq yedi,

Elə əyib budağı.

Unutdu birdəfəlik

O, kitab oxumağı.

Kim söyləsə: - Kitabsız

Əmr etmək olmaz axı!

Dedi: - Ekranlaşdırın,

Televizorda baxın!

Sarmaşığıq

Qucaqlayıb palıdı

Söyləyirdi Sarmaşığıq:

- Baxın, əl-ələ verib,

Göylərə ucalmışıq!

Gecəquşu

Qaranlıqda Yarasa,

Quştək uçan olurdu.

İşıqda büzüşərək,

Əsl Siçan olurdu.

□ **Tapşırıq:** İ.A.Krılövun "Pişik və Bülbül" təmsilini diqqətlə oxuyun. Sözü həqiqi və məcazi mənada işlənməsinə diqqət yetirin.

Pişik tutub Bülbülü
 Saxladı pəncəsində.
 Dedi: – Ay canım, gözüm,
 Mələhət var səşində.
 Ən yaxşı oxuyanla
 Bir sanır ellər səni.
 Tərifləyir hər yerdə,
 Hamı gözəl nəğməni.
 Tülkü lələ deyir ki,
 Səşindir elə incə
 Çobanlar heyran olur
 Nəğməni eşidincə.
 Mən çox arzulayıram
 Dinləyim səni bir az.
 Əsib titrəmə belə,
 Təşvişdən bir şey çıxmaz.
 Qorxma, səni yemərəm
 Bir nəğmə oxu mənə.
 Buraxım uç, yenə get,
 Yaşıl bağa, çəmənə.
 Onu bil oxumaqda,
 Əskik deyiləm səndən.
 Tez-tez pəstdən oxuyub,
 Mu-mu eləyirəm mən.
 Zavallı Bülbülümün,
 Gözləri qaralırdı,
 Pişiyin pəncəsində
 Güclü nəfəs alırdı.

Pişik dedi: - Nə oldu,
 Oxu... azacıq oxu.
 Bülbülüm oxumurdu,
 Sarmışdı onu qorxu.
 Yazıq civildəyirdi,
 Pişiyin vəhməsindən.
 Məstan dedi: - Meşələr,
 Zövq alır bu səşində.
 Bununçün sanılırsan
 Ən birinci xanəndə.
 Mən ki heç bir mələhət,
 Görmədim bu nəğməndə.
 Balalarımın belə
 Eşitsəm bu təhər səş.
 Qəlbimdə dinləməyə
 Olmaz əsla bir həvəs.
 Anladım oxumaqda,
 Yox zərrəcə hünərin.
 Boş, mənasız şeylərdir,
 Nəğmələrin, sözlərin.
 Görüm ətin necədir?..
 Pişik bu sözü dedi,
 Zavallı xanəndəni,
 Dişinə çəkib yedi.
 Sözü düzünü bilsən,
 Pişiyin pəncəsində
 Bir mələhət duyulmaz
 Bülbülün də səşində.

Tərcümə edən Mirmehdi Seyidzadə

□ **Təpşırıq:** Ə.Əlibəyli «İlan və Qurbağa» təmsilini ifadəli oxuyun. Söz qruplarının nitqdə roluna diqqət yetirin.

Günlərin bir günündə
 Bir zalım İlan,
 Bir Qurbağa tutmuşdu
 Göl qırağında
 Qışqırırdı qurbağa,
 Hey dad edirdi.
 Dağa-daşa səş salıb
 Fəryad edirdi:
 - Zalım İlan canımı
 Alacaq indi!
 Balalarım, ah, yetim
 Qalacaq indi!
 Haray, haray, ay haray!
 Onun əlindən!
 Gözləyin özünüzü
 Pis əmələndən!
 Gülümsəyərək İlan
 Dedi: - Ay axmaq,
 Çığırmaqla əlimdən
 Olmaz qurtarmaq!

Onsuz da yeyəcəm
 Səni, ay yazıq.
 Nə üçündür bu qədər
 Haray, qışqırıq?
 Qurbağa da İlana
 Dedi: - Ay cəllad,
 Xilas olmaq üçün mən
 Etmirəm fəryad,
 Qoy məhv olsun
 Qəlbimin arzusu, kamı
 İstəyim budur, səni
 Tanısın hamı.
 Bilsinlər ki, alçaqsan,
 Zalımsan yaman.
 Heç zaman əl çəkmirsən
 İlanlığında.
 Ələndə başqaları
 Getməsin bada.
 Heç kəs yaxın düşməsin
 Sənə dünyada!

□ **Təpşırıq:** Hikmət Ziyarın "Pələng qüssəsi" təmsilindən çıxan nəticəni öz sözlərinizlə ifadə edin.

Pələng gördü, meşədə ağlayır qoca Çaqqal,
 Dedi: –Nə olub sənə, bir məni də başa sal!
 – Heç! Fərsiz çıxıb mənim üç balamın üçü də!

Oğurluq üstdə hində tutulub bir gecədə.

Pələng nərildədi:-Sən,

Niyə fəryad edirsən?!

Heyrətlik bir işmi var?!-

Özünə oxşayıblar.

Heç dinmə ki, deyərlər: «Bu ki, naqqallıq edir».

Dərd mənimkitək olar,

Bircə dənə balam var,

Mən Pələng ola-ola, gedib Çaqqallıq edir.

□ **Tapşırıq:** Xəstə Qasımın yaradıcılığından verilmiş nümunədə sözün poetik funksiyasına diqqət yetirin.

Gəl bir səndən xəbər alım,

Süleymandan qalan dünya.

Əzəli gül kimi açıb,

Axırında solan dünya.

De görüm nəyə talibsən,

Dərsini kimdən alıbsan,

Neçə min yol boşalıbsan,

Neçə min yol dolan dünya.

Xəstə Qasım qalib naçar,

Bu sirri bəs kimlər açar,

Gələn qonar, qonan köçər,

Hey salarsan talan, dünya.

Arxaizimlər. Köhnəlmiş sözlərin tarixizimlərə aid olmayan bölməsini arxaizimlər təşkil edir. Tarixizimlərdən

fərqli olaraq, arxaizimlər elə sözlərdən ibarətdir ki, onların ifadə etdiyi əşya və hadisələr indini özündə belə mövcuddur, lakin onlar başqa sözlərlə ifadə olunur. Arxaizimlər dilin passiv fonduna daxildir. Zaman keçdikcə dildə arxaizimlərə dublet, qismən də sinonim olan, onları sıxışdırıb aradan çıxaran və lüğət tərkibinin aktiv qismini təşkil edən yeni leksik vahidlər yaranur. Məsələn: *yazı əvəzinə çöl, aul əvəzinə kənd, ozan əvəzinə aşiq* və s.

Arxaizim geniş anlayışdır. Dilin bütün sahələrində, yəni səs sistemində lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda, orfoqrafiyası, orfoepiyasında arxaizim hadisəsi var. Buna əsasən arxaizimlər bir neçə növə bölünür: fonetik, lüğəvi və qrammatik arxaizimlər. Bunlardan lüğəvi arxaizimlər leksikologiya bölməsində öyrənilir.

Sözün ifadə etdiyi vahid anlayışla bağlı olan əşya və hadisənin qalması, lakin ya sözün özünün, ya da onun ancaq mənasının köhnəlməsin lüğəvi arxaizim deyilir. Dildə lüğəvi arxaizimlər, əsasən, bu və ya başqa anlayışı ifadə edən sözlə bərabər, ikinci bir sözün əmələ gəlməsi və bunların bir-birini sıxışdırması əsasında yaranır. Məsələn: Lap qədim zamanlarda çalib oxuyan şəxs mənasını bildirmək üçün dilimizdə *ozan* sözü işlədilmişdir. Qolça qopuz götürüb eldən–elə, bəydən–bəyə *ozan* gəzər. Lakin müəyyən vaxtdan sonra bu və ya digər səbəblərlə əlaqədar *aşiq* sözü meydana çıxmış və bu söz *ozan* sözünü istifadədən salmışdır. Beləliklə, *ozan* sözü arxaikləşmişdir. Dilimizdə sözlərin arxaikləşməsinə müxtəlif təzahürləri var. Belə ki, bəzi sözlərin özü, bəzi sözlərin mənası köhnəlir. Buna görə də arxaik sözlər bir-birinin eyni olmayıb, müxtəlif

növlüdür. Azərbaycan dilində lüğəvi arxaizimlərin iki növü vardır: leksik və semantik arxaizimlər.

Leksik arxaizimlər. Əşya və hadisəni ifadə etməkdən ayrılıb tamamilə arxaik plana keçən sözlər leksik arxaizmlər adlanır; məsələn, ayıtmaq (demək), əsrük (sərxoş), yey (yaxşı), irişmək (çatmaq), uyumaq (yatmaq), sası (üfunətli), tanuq (şahid) və s. Bu sözlər dilin lüğət tərkibinin passiv hissəsinə keçmişdir və müasir ədəbi dilimizdə fəal işlənmə iqtidarını olan leksik vahidlər hüququna malik deyildir. Bunlar unudulmuş, ya da unudulmaq prosesini keçirən sözlərdir.

Semantik arxaizimlər. Semantik arxaizimi leksik arxaizimdən əsas fərqlərindən biri odur ki, semantik arxaizmə uğramış söz başqa mənada yenə də lüğət tərkibində işlənir. Lakin leksik arxaizm istifadədən düşür.

Öz əvvəlki formasını saxlayıb, ancaq mənası köhnəlmiş sözə semantik arxaizm deyilir. Məsələn, keçmişdə kişi sözü adam, insan mənasında işlənmişdi:

*Həm sərbü qərarü taqətim yox,
Dəxi kişi ilə ülfətim yox.*

Xətai

Bu söz insan, adam sözlərinin meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq öz mənasından uzaqlaşmış, əvvəlki mənası arxaikləşmişdir. Hazırda bu söz əsasən, cins mənasında işlədilir. Ər sözü də qədimdə kişi mənasını bildirmiş, sonradan ailə üzvü mənasında işlənmişdir. Dilimizdə leksik – fonetik arxaizimlərə də təsadüf edilir. Bunlara misal olaraq, xəlq (xalq), taraq (daraq), həna (xına), və s. kimi sözləri misal göstərmək olar. Arxaizimlər və tarixizmlərdən

bədii dilin üslub xüsusiyyətlərini vermək üçün istifadə olunur. Hər hansı bir yazıçı keçmiş bir həyatın müəyyən tarixi bir dövrünü və o dövrdə yaşamış bu və ya digər sürəti qabarıq vermək istədikdə, dövrün müəyyən dil xüsusiyyətlərində bunu nəzərə çatdırmaq və həm də yüksək təntənəli üslub yaratmaq üçün arxaizmləri və tarixizmləri işlədir. Arxaizimlər nitqdə istehza, kinayə, zarafat çalarlığı yaratmaq üçün də işlədilir. Bunlar satira və yumor üçün çox müvafiq vasitələrdəndir. Məsələn: Sən ağa, mən ağa, İnkələri kim sağa?!

Bu misaldakı ağa sözü vasitəsilə bütün ifadənin məzmununa kinayə, istehza tonu verilmişdir. Azərbaycan klassik şeirində işlənmiş bir sıra sözlər müasir dövr üçün artıq arxaikləşmişdir. Bunların da əksəriyyəti ərəb və fars sözləri hesabına düşür.

□ **Tapşırıq:** “XX əsr Azərbaycan poeziyası”ndan vərilmiş nümunələri ifadəli oxuyun. XX əsrin əvvəllərində dilin leksik tərkibinə diqqət yetirin.

Əli Nəzmi “Yazım, yazmayım”

Molla! İşim yaşdı, yazım, yazmayım?
Huşü-başım çaşdı, yazım, yazmıyım?

Əqlimi puç etdi kitabət, yazı,
Xaməni atdım, buraxıb kağızı;
Sən də sevir sən hələ çoxdan azı.
İndi buyur, baqqalı, ya bəzzazı.
Bir yekə fərraşdı yazım, yazmıyım?
Qəlbləri daşdı, yazım, yazmıyım?

Kari buraxdım, kefimə başladım,
Jurnalını, həm qəzeti daşladım;
Halvanı çaldım, həmi lavaşladım;
Bir neçə molla qarını aşladım,
Yekçə kələmbaşdı, yazım, yazmuyum?
Cümləsi qardaşdı, yazım, yazmuyum?

Getdi rəcəb, indi də şaban gəlir,
Cisminə kor mollaların can gəlir,
Məclisə ancaq ağa, bəy, xan gəlir,
Ac, gözü qan-yaşdı, yazım, yazmuyum?
Qəmlərə yoldaşdı, yazım, yazmuyum?

Bəxtəvər

Oğlumuz, ay Xansənəm, bir yekə pəlvən imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Durmuş idim küçədə, bir də nə gördüm, həman
Ağrısını aldığım Feyzi gəlir lap piyan,
Çatcaq urub bir qoca saili, qusdurdu qan,
Gözlərinə döndüyüm sanki bir aslan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Sən öləsən, qoy hələ olsun əməlli cəvan,
On beşə çatsın yaşı, cürətin etsin əyan,
Bir qoçu olsun bu kim, aləmə salsın fəqan,
Hər kəs ona söyləsin: Rüstəmi-dastan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Yaxşı olub mən bunun bəxtini çöndərmədim,
Bir bara pis işlərdə fikrini döndərmədim,
Qonşumuzun oğlutaq məktəbə göndərmədim,
Doğrusu, məktəbə demək güşeyi-zindan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Məktəbə getsəydi bu, böylə qalırdı məgər?!
Dərs ilə olmazdımı bir ala - gic dəngəsər?
Axşamacan mırt-mırt, heyvərəlik, əlhəzər!
Məktəbə məxsus olan hərzəvü hədyan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Həm də olurdu uşaq dərs ilə bədetiqad,
Məzhəbə rəxnə vurub, dinə salırdı fəsad,
Dininə, ayininə etməz idi etiqad.

Oğlumuzun, şükr kim, zatı müsəlman imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Nəslimiz insan imiş!
Elmü-ədəb qan imiş!
Baisi-xizlan imiş!
Doğrudan, ay Xansənəm,
Can sənə qurban, Sənəm,
Nəsilimiz insan imiş!

Abdulla Şaiq "Layla"

Böyü bir az, yeddi yaşa yetgilən,
Səhər tezdən dur, məktəbə getgilən,

Dərs oxuyub yazmağa səy etgilən,
Layla, quzum, layla, gözüm, yatgilən
Rahat olub, bir azca boy atgilən.

Təmiz geyib, dolangilən gül kimi,
Hər gün oxu dərslərini bülbül kimi,
Gəzmə küçələrdə gedib vel kimi,
Layla, quzum, layla, gözüm, yatgilən,
Rahat olub, bir azca boy atgilən.

Sən də çalış elm ilə şöhrət qazan,
Qalma cəhalətdə, olarsan yaman.
Elm ilə abad olubdur cahan,
Layla, quzum, layla, gözüm, yatgilən,
Rahat olub, bir azca boy atgilən.

□ **Tapşırıq:** Əhməd Cavadın "Çırpınırdı Qara dəniz"
şeirindən verilmiş parçanı ifadəli oxuyun. Şeirdə mətnaltı
mənaya diqqət yetirin.

Çırpınırdı Qara dəniz
Baxıb Türkün bayrağına!
"Ah!..." deyərdim, heç ölməzdim
Düşə bilsəm ayağına.

Ayrı düşmüş dost elindən,
İllər var ki, çarpar sinən!..
Vəfahdır gəldi, gedən,
Yol ver Türkün bayrağına!

İncilər tök, gəl yoluna,
Sırmalar səp sağ, soluna!
Fırtınalar dursun yana,
Salam Türkün bayrağına!

"Həmidyyə" o Türk qanı!
Heç birinin bitməz şanı!
"Kazbek" olsun ilk qurbanı!
Heyran Türkün bayrağına!

Dost elindən əsən yellər,
Bana şeir, salam söylər.
Olsun Turan bütün ellər
Qurban Türkün bayrağına!
Yol ver, Türkün bayrağına!!!

□ **Tapşırıq:** Almas İldırımın "Əsir Azərbaycanım"
şeirini ifadəli oxuyun. Arxaizmləri seçin.

Hanı məni gül qoynunda doğuran,
Xəmirimi göz yaşıyla yoğuran,
Beşiyimdə "Layla, balam" çağırın...
Azərbaycan! Mənim baxtsiz Anam oy...
Neçə ildir həsrətinlə yanam oy...
Salam desəm, rüzgar alıb götürsə,
Aladağdan Alagözə ötürsə,
Gur səsimi göy Xəzərə yetirsə,
Xəzər coşub zəncirini qırsa, oy...
Hökm etsə; bu sərsəm gediş dursa oy...

Xəbər alsam Muğanımdan, Milimdən,
Nazlı Bakım, o neft qoxan gülümdən,
Kim demiş ki, düşmüş adı dilimdən?
Azərbaycan! Mənim eşsiz yurdum, oy...
Ölməz eşqim, içimdəki dərdim, oy...
Könlümə tək Kəbə etdim səni mən,
Sənsiz neylim qürbət eldə günü mən?
Sənsiz neylim Allahu mən, dini mən?
Azərbaycan! Mənim tacım taxtım, oy...
Oyanmazmı, kor olası baxtım, oy?!

□ **Tapşırıq:** Rəsul Rzanın "Mən torpağam" şeirini ifadəli oxuyun. Şeirdə dilin leksikasına diqqət yetirin.

Mən torpağam, məni atəş yandırılmaz,
tərkibimdə kömürüm var,
külüm var.
Mən baharam çəmən-çəmən
çiçəyim var, gülüm var.
Mən küləyəm, əsməsəm,
kim bilər ki, mən varam.
Mən buludam,
səhraları susuz görüb ağlaram.
Mən ürəyəm, döyünməsəm, ölərəm.
Mən insanam, sadə insan əlinin
yaratdığı nemətlərlə öyünməsəm, ölərəm.
Mən işığam – qaranlığın qənimi,
Mən insanam,
daşıyıram qəlbimdə

dünyaların sevincini, qəmini.
Maraq dolu gözəm mən,
baxmaya bilmərəm.
Qarlı dağdan süzülən çayam mən,
axmaya bilmərəm.
Mən insanam, vətənim var, elim var.
Ən böyük həqiqəti,
azadlığı, məhəbbəti, nifrəti –
söyləməyə qadir olan
dilim var.
Mən bir qranitəm ki,
hər parçamda duyulur bərkliyim,
döyüşdə möhkəmliyim,
ülfətdə kövrəkliyim.
Mən insanam, ülfətsiz - ölərəm.
Məhəbbətsiz, nifrətsiz - ölərəm.
Mən bulağam,
tapşırıqla axmıram.
Mən həyatam,
həmişə yoldayam:
nəfəsəyəm, arzudayam,
baxışdayam, ürəkdəyəm, qoldayam.
Mən torpağam, nemətimi, varımı
zəhmət sevən insanlarla bölərəm.
Mən ürəyəm, döyünməsəm, ölərəm.

□ **Tapşırıq:** Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığından verilmiş nümunələri ifadəli oxuyun. Söz qruplarını fərqləndirin.

Bu dünyada otun, suyun, torpağın da yaddaşı var.
Sındırılmış bir budağın,
söndürülmüş ocağın da yaddaşı var.
Ələk-vələk, darmadağın otağın da yaddaşı var.
Bayaq isti, indi bumbuz yatağın da yaddaşı var.
Nallı çəkmə altındaca qolu çıxan kuklacığın,
Miz üstündə yetim qalan bir qələmin,
varağın da yaddaşı var.

***

Azərbaycan tanımışdır vaxtsiz qapı döyənləri,
Qara günlər gətirərkən qan-qırmızı geyənləri.
Yox, unuda bilmərik biz xeyir cildi geyən şəri,
Yüz minləri... qanunsuz və məhkəməsiz
gülləbaran edənləri.
Qorxa-qorxa yarım addım ata-ata,
Ayaq üstə yata-yata,
Qurşağacan qanlı qara bata-bata
sürgünlərə gedənləri.

Azadlıq

Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə, qram-qram!
Qolumdakı zəncirləri qıram gərək, qıram, qıram!
Azadlığı istəmirəm bir həb gibi, dərman gibi
İstəyirəm
SƏMA gibi,
GÜNƏŞ gibi,
CAHAN gibi!

Çəkil, çəkil, ey qəsbkar,
mən bu əsrin gur səsiyəm!
Gərək deyil sısqa bulaq,
Mən - ümmanlar təşnəsiyəm!!!

□ **Tapşırıq:** Cabir Novruzun "Sağlığında qiymət verin insanlara" şeirini ifadəli oxuyun. Antonimləri seçin.

Bir arzum var, ay adamlar, qoyun deyim,
Sağlığında qiymət verin insanlara,
Yaxşılara sağlığında yaxşı deyin,
Sağlığında yaman deyin yamanlara.
Yalnız, yalnız sağ olanda,
Hər kəs əsl qiymətini bilər onda,
Bu sözlərim düz olmasa töhmət edin.
Sizdən rica eləyirəm milyon kərə,
Şairlərə sağlığında hörmət edin,
Sağlığında heykəl qoyun ölməzlərə!
Gələcəyə çox da ümid bağlamayın,
Sözünüzü sonralara saxlamayın.
Zəhləm gedir sonralardan,
Vaxtsiz dinən zurnalardan,
Boşboğazdan, avaradan,
Toydan sonra nağaradan.
Sağlığında sevindirin təmizləri,
Siz həyatda bu amalla addımlayın.
Sağlığında ifşa edin xəbisləri,
Satqınlara sağlığında satqın deyin,
Tülkü deyin tülkülərə, aslan deyin aslanlara.
Sağlığında qiymət verin insanlara!

□ **Tapşırıq:** Bəxtiyar Vahabzadənin “Şəhidlər” poemasından verilmiş parçanı oxuyun. Söz qruplarını fərqləndirin.

Qatil gülləsinə qurban gedirkən,
Gözünü sabaha dikdi Şəhidlər.
Üçrəngli bayrağı öz qanlarıyla,
Vətən torpağına çəkdi Şəhidlər...

Zalım öyünməsin zülmələriylə,
Min bir böhtanıyla, min bir şəriylə.
Həqiqət uğrunda ölümləriylə,
Ölümü kamına çəkdi Şəhidlər...

O şənbə gecəsi, o qətl günü,-
Mümkünə döndərdik çox namümkünü,
Xalqın qəlbindəki qorxu mülkünü,
O gecə dağıdıb sökdü Şəhidlər...

Tarixi yaşadıb diləyimizdə,
Bir yumruğa döndük o gecə bizdə.
Yıxıb köləliyi ürəyimizdə
Cəsarət mülkünü tikdi Şəhidlər...

Onlar susdurulan haqqı dindirər,
Qaraca torpağı qiymətləndirər.
Donan vicdanları qeyrətləndirər,
Axi, el qeyrəti çəkdi Şəhidlər...

Bilirik, bu bəla nə ilki, nə son,
Ölürkən uğrunda bu Ana yurdun.
Quzu cildindəki o qoca qurdun,
Doğru, düz cildini çəkdi Şəhidlər...

Dözdü hər zillətə, dözdü hər şeyə,
“Dünyada mənim də haqqım var”,- deyə
Kütləni xalq edən müqaviləyə,
Qanıyla qolunu çəkdi Şəhidlər...

İnsan insan olur öz hünəriylə.
Millət, millət olur xeyri, şəriylə,
Torpağın bağına cəsədləriylə,
Azadlıq toxumu əkdə Şəhidlər.

□ **Tapşırıq:** Azərbaycanın Milli Qəhrəmanlarına həsr olunmuş esse hazırlayın.

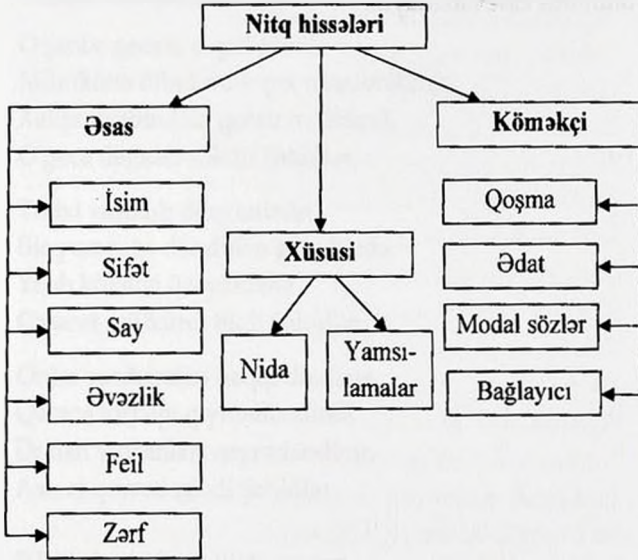

IV FƏSİL QRAMMATİKA

DİLİN MORFOLOJİ QURULUŞU

Morfologiyada sözlərin qrammatik mənası öyrənilir. Sözlər ümumi qrammatik mənasına görə fərqlənir. Ümumi qrammatik mənasına görə fərqlənən söz qrupları nitq hissələri adlanır. Nitq hissələri əsas, köməkçi və xüsusi olmaqla 3 yerə ayrılır.

İSİM

Ümumi qrammatik mənasına görə əşyanın adını bildirən nitq hissəsi *isim* adlanır. *Kim? nə?*, bəzən də *hara?* suallarına cavab verir.

İsmlər quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. İsmlər tək və cəm olur, mənsubiyyətə görə dəyişir. Cümlədə digər sözlərlə əlaqəyə girərək hallanır. Xəbərlilik şəkilçisi qəbul edən ismlər cümlə üzvü kimi ismi xəbər olur.

İsmlər konkret və mücərrəd, ümumi və xüsusi olmaqla da digər nitq hissələrindən fərqlənir. Toplu ismlər cəm şəkilçisi qəbul etmədən cəmlik ifadə edir.

□ **Tapşırıq:** İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığından verilmiş nümunəni ifadəli oxuyun. Qəzəldə işlənən ismlərin nitqdə roluna diqqət yetirin.

Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım,
Rəfiqim, həmdənim, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım.

Şəhim, mahum, dilaramum, həyatım, dirliğim, ruhim,
Pənahım, məqsədim, meylim, muradım, sərvərim, xanım.

Qəmərcöhrəm, pəriruyım, zərifim, şuxumü-şəngim,
Səmənbuyım, güləndamım, səhisərvi-güləstanım.

Lətifim, nazikim, xubim, həbibim, türfə məzəbubim,
Hicazım, Kə'bəvü Turim, behiştim, hurü-rizvanım.

Gülüm, reyhanım, aşcarım, əbirim, ənbərim, udum,
Dürüm, mirvaridim, karım, əqiqim, ləli-mərcarım.

Diləfruzum, vəfadarım, cigərsuzum, cəfakarım,
Xudavəndim, cahandarım, əmirim, şahü-sultanım.

Çırağım, şəmimü-nurim, ziyamü-yıldızım, şəmsim,
Həzarım, bülbülüm, kəbkim, Nəsimiyi-xoşəlhanım!

□ **Tapşırıq:** S.Rüstəmin "Gün o gün olsun ki..." şeirindən verilmiş parçanı ifadəli oxuyun. Nitq hissələrinin işlənmə tezliyini müəyyən edin.

Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava,
Dağılsın buludlar, açılınsın hava.
Alınsın düşməndən intiqam, qisas,
Torpaq nəfəs alıb dincəlsin bir az.

Silinsin könüldən, ürəkdən ağrı,
Bir də tapdanmasın Vətənin bağı.
Sağalsın yaralar, axmasın qanlar,
Sevinsin insanlar, gülsün insanlar.

□ **Tapşırıq:** O.Sarıvəlli yaradıcılığından verilmiş şeiri ifadəli oxuyun. Sözləri nitq hissələrinə ayırın.

En, uçan alçalar, enən ucalar,
En, yerin tərkində xəzinələr var.
Demə köhnə sözün mənası nədir?
Hər söz anlayana bir qərinədir.

Hər fikir mülkündə zərrin tac yatır,
Hər meyvə tumunda bir ağac yatır.
...Hər kiçik böcəyin adı var, quzum,
Hər meyvənin ayrı dadı var, quzum.

Ana təbiəti duyub dərinədən,
Bu qoca dünyanın sirrini öyrən.
Üfüqdən əl geysə, şəfaqlar əlvən,
Yaxşı bax, seçə bil rəngi boyadan.

Harda qırov durur, harda şəh durur,
Göyün qurşağında neçə zeh durur.
Nə zaman qar yağır, nə zaman dolu,
Nə zaman sel qopur, uçurur yolu,
Aşıqlar nə zaman aşib-daşırlar,
Yarpaqlar nə zaman pıçıldaşırlar.

□ **Tapşırıq:** Nəbi Xəzrinin "Ana laylası" şeirini ifadəli oxuyun. İsimləri seçin və morfoloji təhlil aparın.

Anam Pəriyə ithaf

Ana layla deyir öz körpəsinə,
Oturub bu axşam beşik başında.
Sakitcə göz qırpır ulduzlar yenə,
Ay çıxıb dayanır dağlar başında.

Ana layla deyir öz körpəsinə,
Fikirli-fikirli harasa baxır.
Çay da dərə boyu səslənir yenə,
Ana laylasıyla həmahəng axır.

Ana layla deyir öz körpəsinə,
Uyuyur göy meşə, yatır dağ, təpə.
Ana nəğməsindən məst olub yenə –
Uyuyur təbiət, uyuyur körpə.

Düşün, o nəğmədə nə mənalar var,
O, min-min arzusunun qadir səsidir.
Ana ürəyindən qopan laylalar
Həyatın ən şirin təranəsidir!

□ **Tapşırıq:** Toğrul Nərimanbəyov özü haqqında belə söyləyir: "Rəssam olmasaydım, yəqin ki, heykəltaraş, ya bəlkə də vokalist olardım. Rəssamlıqda hər şey əvvəldən məlumdur. Başlanğıc da, iş prosesi də, sonluq da. Vokal isə tamam başqa bir aləmdir. Mən hər səhərimi torağay kimi mahnı ilə açıram". Xalq rəssamı T.Nərimanbəyovun bu fikrini təsdiq edən nümunəyə diqqətlə baxın. Azərbaycanın muğam sənəti" mövzusunda mətn hazırlayın.

□ **Tapşırıq:** "İsmlərin nitqdə rolu" adlı təqdimat hazırlayın.

SİFƏT

Sifət ümumi qrammatik mənasına görə əşyanın əlaməti və keyfiyyətini bildirir və necə?, nə cür?, hansı? suallarına cavab verir. Əlamət dedikdə əşyanın zahiri, keyfiyyət dedikdə isə əşyanın daxili xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur: gözəl, qəşəng, böyük, kiçik, enli, hündür (əlamət bildirir) tənbal, çalışqan, dadlı, şirin, acı (keyfiyyət bildirir) Sifət həmişə ismə aid olur, onu təyin edir. Bəzən sifətlər isimləşir (substantivləşir). Bu zaman isim kimi hallanır, cəmlənir, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir.

Sifətlər cümlədə təyin və xəbər (xəbərlik şəkilçisi qəbul etdikdə) ola bilər. Sifətləri müxtəlif mənə qrupuna ayırmaq mümkündür. Rəng, dad, həcm, keyfiyyət, zahiri görkəm bildirən sifətlər.

Sifətlər quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Sadə sifətlər bir kökdən, kök və qrammatik şəkilçidən ibarət olur: gözəl, qəşəng, sarı... Düzəltmə sifətlər isə leksik şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Sifət düzəldən leksik şəkilçiləri də iki qrupa ayırmaq olar:

1) Adlardan sifət düzəldən leksik şəkilçilər:

-k¹ – dünənki (hadisə), səhərki (veriliş)...

-dak² – Bakıdakı (evlər), evdakı (qonaq)...

-sız² – yağsız (xörək), dadsız (meyvə)...

-lı⁴ – duzlu (yemək), savadlı (tələbə)...

-ı⁴ – badamı (göz), armudu (stəkan)...

-i (-vi) – kütləvi (hərəkət), dairəvi (masa), daxilli (nitq)...

Qeyd: -i (-vi) şəkilçisi yalnız ərəb və fars mənşəli sözlərin sonuna artırılır. Birvariantlı şəkilçi olduğundan ahəngə tabe

olmur. Bu şəkilçi bəzən sözün fonetik tərkibini dəyişir. Məs.:
lüğəvi, dünyəvi, əşyəvi və s.

2. Feildən sifət düzəldən leksik şəkilçilər:

-aq² (q, k) – qorxaq (adam), titrək (səs)...

-ağan² – qaçağan (at), güləyan (qız)...

-ıq⁴ (q, k) – sınıq (şüşə), soyuq (su)...

-qın⁴ – satqın (adam)...

-ğın⁴ – solğun (çiçək), yorğun (adam)...

-ıcı⁴ – qırıcı (təyyarə), öldürücü (zərbə)...

-unc, -ünc – qorxunc (adam), gülünc (hərəkət)...

Qeyd: -qın⁴, -ğın⁴ şəkilçiləri bəzən feillərə qoşularaq isim yaratmağa da xidmət edir: basqın, qırğun, sürgün.

Düzəltmə sifətlər sözlərə ön şəkilçilər artırmaqla da düzəlir: narazı (adam), bitərəf (adam) və s.

Sifətin üç dərəcəsi vardır: **adi dərəcə**, **azaltma dərəcəsi**, **çoxaltma dərəcəsi**.

Adi dərəcədə əşyanın əlamət və keyfiyyəti normada olur. Bu dərəcənin heç bir morfoloji əlaməti yoxdur:

gözel, yaraşılı, qırmızı.

Azaltma və çoxaltma dərəcələri adi dərəcəyə nisbətə müəyyənləşir.

Azaltma dərəcəsi əlamət və keyfiyyətin adi dərəcədə (normadan) az olduğunu göstərir, iki üsulla yaranır:

1) Morfoloji üsul – bu üsulla müəyyən şəkilçilər adi dərəcədə olan sifətlərə artırılır:

-ımtıl⁴ (mtıl) – göyümtül, sarımtıl

-ımtraq (mtraq) – ağımtraq, sarımtraq

-şın – qaraşın, sarışın

-sov – uzunsov, dəlisov

-raq² – gödərək, yaxşıraq

2) Sintaktik üsul - *açıq, ala, təhər...* sözləri vasitəsilə yaranır:

Açıq sözü defislə yazılır: *açıq-sarı*

Təhər bitişik yazılır: *qırmızı-təhər*

Ala sözü defislə yazılır: *ala-göy*

Sifətin morfoloji təhlili:

1. Sualı

2. Əlamət, yaxud keyfiyyət bildirməsi

3. Quruluşca növü

4. Dərəcəsi

5. Sintaktik rolu

□ **Tarşınq:** İzzəddin Həsənoğlunun "Apardı könümü" qəzəli ana dilimizin ilk ədəbi nümunəsi hesab edilir. Şeiri ifadəli oxuyun. Sifətin nitqdə roluna diqqət yetirin.

Apardı könümü bir xoş qəmərüz canfəza dilbər,
Nə dilbər? Dilbəri-şahid. Nə şahid? Şahidi-sərvər.

Mən olsəm, sən, büti-şəngül, sürahi eyləmə qülqül,
Nə qülqül? Qülqülü-badə. Nə badə? Badeyi-əhmər.

Başımdan getmədi hərgiz səninlə içdigim badə,
Nə badə? Badeyi-məsti. Nə məsti? Məstiyi-sağər.

Əzəldə canım içində yazıldı surəti-məni,
Nə məni? Məniyi-surət. Nə surət? Surəti-dəftər.

Şaha şirin sözün qılır Misirdə bir zaman kasid,
Nə kasid? Kasidi-qiymət. Nə qiymət? Qiyməti-şəkkər.

Tutuşmayınca dər atəş bəliməz xisləti-ənbər,
Nə ənbər? Ənbəri-suziş. Nə suziş? Suzişi-məcmər.

Həsənoğlu sənə gərgçi duaçıdır, vəli sadıq,
Nə sadıq? Sadıqi-bəndə. Nə bəndə? Bəndeyi-çəkər.

□ **Tapşırıq:** Mətni oxuyun. C.Cabbarlının "Dilərə" hekayəsindən verilmiş parçada sifətləri seçin və quruluşca növünü müəyyən edin.

Palçıqçı Bəşir maaşını alıb evə qayıdırdı. O, xəstələnmiş, borca düşmüşdü. Bu gün bütün borcları bitir, hətta bir qədər artıq pulu da qalırdı.

Kiçik qızı Dilərə üçün yemişdən-zaddan almaq istəyirdi. Uşağın paltarları da yox idi, amma Bəşirin hələ buna pulu çatmırdı.

Küçədən, müəllimləri başda olmaqla, təmiz geyimli, gülərüzüzlü kiçik-kiçik qızlar, oğlanlar gedirdilər. Bəşir öz qızını xatırladı. Dilərə bunlardan da yaraşlıqdır. Belə geyinərsə, lap gözəl görünər. O da bu uşaqların arasında olsaydı, nə olardı!

Bu fikirlər Bəşirin başından bulanıq bir kölgə kimi keçirdi. Birdən o qaçıb müəllimə yanaşdı.

– Ay xanım...

Dili dolaşdı, nə deyəcəyini bilmədi.

Müəllim iri gözləri ilə Bəşirə baxdı.

– Bağışla, xanım, səndən bir xahişim var... Mən özüm palçıqçıyam. Bir balaca qızım var. Onu soruşuram ki, onu neyləyim? – deyər Bəşir soruşdu.

– Əmi, qızın neçə yaşındadır?

"Əmi" sözü Bəşiri çaşdırdı. Bu gözəl geyimli, nəcib qadından bu sözü eşitməyi sanki özünə layiq bilmirdi.

– Səkkiz yaşında.

– Əmi, sabah gətir, birtəhər düzəldərik...

Bəşir razılıq etdi. O, əvvəl bir qədər yeyinlədi. Sonra yavaşıdı. Düşünürdü: "Nə yaxşı adamdır". Qızı gözəl geyinəcək, oxumuş olacaq, qonşuları onu tərifləyəcəklər. Bəlkə, bir zaman o da bu müəllim kimi olacaq?! Lakin qızı ayaqyalın necə aparsın? Arvadı nə deyəcəkdi? Birdən dayandı. Özünü itirmişdi. Bazara getdi. Bir cüt köhnə çəkmə, bir köhnə paltar da alıb evə qayıtdı.

□ **Tapşırıq:** S.Vurğunun "Komsomol" poeməsindən seçilmiş hissəni ifadəli oxuyun. Sifətləri seçin.

Ulduzlar havanın bağrını dəlir,
Qayalı dağlardan duman yüksəlir,
Xəyalım gecəni salama gəlir,
Çapdırır atını birbaşa dünya.

Yerlərə baxıram - bağçalı, bağılı
Göylərə baxıram - qapısı bağılı,
Kainat ixtiyar, sirli-soraqlı
Əzəldən yaranıb tamaşa dünya.

Bir də görürsən ki, açılan solur,
Düşünən bir beyin, bir torpaq olur.
Bir yandan boşalır, bir yandan dolur,
Sirrini verməyir sirdaşa dünya.

Əzəldən belədir çünki kainat,
Cahan daimidir, ömür amanat.
Əldən-ələ keçir vəfasız həyat,
Biz gəlmiş-gedərik, sən yaşa, dünya!

Buludlar dağılır uzaqda lay-lay,
Yenə öz yerində yuvarlanır ay,
Fəqət, nə Cəlal var, nə də ki Humay,
Nə ömrə acıyır, nə yaşa dünya.

□ **Tapşırıq:** M.Cəlalin "Xarici naxoşluq" əsərindən verilmiş hissəni ifadəli oxuyun. Mətnə sifətləri seçib morfoloji təhlil aparın.

Qəbul otağında divanda uzanan xəstəyə yaxınlaşanda şoferdən soruşdum:

- Nəyidir xəstənin?
- Bilmirəm, doktor.

Şəfəqət bacısına müraciət etdim:

- Buna nə olub?
- Bilən yoxdur.

- Bəlkə heç xəstə deyil, götürüb gətirmisiniz?

- Doktor, necə xəstə deyil?! Küçənin ortasında asfalta yığılıb qalmışdı. Camaat başına yığılmışdı. Mən xəstəyə yaxınlaşdım. Doğrudan da bənizi qaçmış, rəngi solmuş, taqətdən düşmüş gənc, nazik bir qızın sifətini gördüm.

Qara qaşlar altında xeyli dərinə çökmüş iri gözlər olmasa meyit güman edərdim. Sapsarı idi. Lap ipliği üzülmüşdü. Nə bir söz, nə hərəkət! Ancaq iri gözlərini ağır-ağır o yan-bu yana çevirərək gəlib-gedəni süzürdü.

- Qızım, sənə nə olub?

Mən xəstənin nəbzini yoxlamaq üçün çöp kimi nazik bi-ləyindən tutdum. Nəbzi zəif vururdu:

- Sənin nəyindir, qız?

Xəstə başını çətinliklə mənə tərəf çevirib ağır-ağır dedi:

- Burada kino varmı?

- Nə kino?,

- Televizorunuz varmı?

- Sən xəstəsən, ya ayloncə axtarırsan, qız?

- Axtarmıram, prosto soruşuram.

Mən sualımı bir də təkrar etdim:

- Nəyindir, haran ağrıyır?

- Özüm də bilmirəm.

- Haçandan beləsən?

- Bu gün bulvar yaxınlığında yıxılmışam.

- Yaralanmamısan?

- Yaram yoxdur.

- Bəlkə dəyib, toxunan olub?

- Olmayıb! Özüm gedəndə sərələndim.

□ **Tapşırıq:** "Doğma Azərbaycan" mövzusunda təqdimat hazırlayın. Azərbaycanın səfali guşələri, məşhur şəxsiyyətləri, adət-ənənələri tarixi abidələri barədə geniş məlumat verməyə çalışın.

□ **Tapşırıq:** Xalq rəssamı Tahir Salahovun "Neftçilər" tablosuna diqqətlə baxın. Şəkil əsasında mətn hazırlayın.

□ **Tapşırıq:** "Əsrin müqaviləsi" mövzusunda təqdimat hazırlayın.

□ **Tapşırıq:** T.Bayram "Qadın ürəyi" şeirini ifadəli oxuyun. Sifətləri seçin və morfoloji təhlil aparın.

Necə rəhmlidir, necə amansız,
Necə mehribandır qadın ürəyi!
Sən onu sındırsan, bil ki, a qansız,
Ağlayan kamandır qadın ürəyi.

...Güldürsən, ömürlük səadətidir,
Söndürsən, yanmağı bir də çətindir.
O, əsl qayğının, məhəbbətidir,
Sevgisiz zindandır qadın ürəyi.

Daşı da əridər, daş da olar o,
Əriyib gözlərdə yaş da olar o.
Bahar da olar o, qış da olar o,
Damladır, ümmandır qadın ürəyi.

Onunla dünyadır sənə qəfəs də,
Onsuz heç yaşama bu torpaq üstə.
Sevən bir ürəyə axır nəfəsdə
Ən gözəl dərmandır qadın ürəyi.

Onu alçaldan da, ucaldan da biz,
Dərd verib, vədəsiz qocaldan da biz.
Qədrini biləndə bu cahanda biz,
Həmişə cavandır qadın ürəyi.

Bəzən gül tək solar acı bir sözdən,
Ağlayar xəlvəti, gülsə də üzdən
Bəzən uşaq kimi bir ürəksizdən
Məhəbbət umandır qadın ürəyi.

Bir namərd əlindən zəhər içəndə,
Keçirər ömrünü o, yas içində.
Bəzən ən qiymətli libas içində,
Nalədir, fəğandır qadın ürəyi.

Sənsiz əl çəkərəm arzudan, kamdan,
Nə çıxar sevgisiz-sənsiz ilhamdan?
İncitsən, dözərəm, Tofiq Bayramdan,
İncimə, amandır, qadın ürəyi!

□ **Tapşırıq:** Z.Yaqubun "Bu yaşıl ağacın altı bizimidir" şeirini ifadəli oxuyun. Sifətin üslubi xüsusiyyətlərinə diqqət yetirin.

Kök üstə budağı neçədi, bildim,
Budaqda yarpağı neçədi, bildim,
Salxımı,saçağı neçədi bildim,
Bu yaşıl ağacın altı bizimidir!

Saçağı tərənir tellərin kimi,
Yarpağı oynadır əllərin kimi,
Düyməsi açıq tüllərin kimi,
Bu yaşıl ağacın altı bizimidir!

Bu sevgi,bu layla,bu beşik bizim,
Çəkər növbəmizi bu keşik bizim,
Nəyimizə lazım ev-eşik bizim,
Bu yaşıl ağacın altı bizimidir!

Su içər sevginin kökü ömürdən,
Sevgi əl üzməsin tək ömürdən,
Xoş bir xatirədir iki ömürdən,
Bu yaşıl ağacın altı bizimidir!

Könlümüz havalı,gözümüz də ac,
Gəncliyin havası başımızda tac,
Bir sənən,bir mənəm,bir yaşıl ağac,
Bu yaşıl ağacın altı bizimidir!

Atəş Allahındı,isti Allahın,
Ocaq Allahındı,tüstü Allahın,
Bu yaşıl ağacın üstü Allahın,
Bu yaşıl ağacın altı bizimidir!

Dən kimi səpələ,toxum kimi ək,
Zəlimxan,bu anın ləzzətini çək!
Hələ bizdən sonra çoxu deyəcək,
Bu yaşıl ağacın altı bizimidir!

□ **Tapşırıq:** Qabilin "Səhv düşəndə yerimiz" şeirini ifadəli oxuyun. Şeirdə sifətləri seçin və morfoloji təhlil aparın.

Duman dağı dolanar,
Qiyamət olar.
Duman yola sallanar,
Müsbət olar.
Müsbət oluruq biz,
Səhv düşəndə yerimiz.

Ümman gəmisi çayda
Oturar, üzməz!
Çay gəmisi, dağ boyda
Dalğaya dözməz!
Dözümsüz oluruq biz,
Səhv düşəndə yerimiz.
Muğan həsrət yağışa,

Buludlar xəsis...
Yağış tökül Talışa,
Hey-hey gərəksiz...
Gərəksiz oluruq biz,
Səhv düşəndə yerimiz.

Küt bıçaq parıldayıb
Xırçılı salıb.
Qılınc qında pas atıb
Qında korşalıb...
Heyf... korşalıq biz,
Səhv düşəndə yerimiz.

Ağ biləklər, gül əllər
Tarlada qabar.
Bir qeyrətsiz yekəpər
Qızılgül satar.
Qeyrətsiz oluruq biz,
Səhv düşəndə yerimiz.

Tarın pərdələrini
Düzənə qurban!
Yerdəyiş et birini,
Xaric vurarsan.
Xaric səslənirik biz,
Səhv düşəndə yerimiz.

Say əşyanın miqdarını və sırasını bildirir, *neçə?, nə qədər?, neçənci? (neçə hissə?)* suallarından birinə cavab verir. Öz mənasına və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə sayların mənacə iki növü var: **miqdar** və **sıra sayları**. Miqdar sayları özləri də müəyyən, qeyri-müəyyən miqdar və kəsr saylarına bölünür.

a) **Müəyyən miqdar sayları** əşyanın müəyyən kəmiyyətini bildirir: *yüz qoyun, üç ev...*

Müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər cəmdə işlənmir, çünki say konkret kəmiyyət bildirir, *-lar²* şəkilçisi isə qeyri-müəyyən çoxluq ifadə edir.

Müəyyən miqdar sayları ilə isim arasında bəzən müxtəlif sözlər işlənə bilər. Bu sözlər numerativ sözlər adlanır: ədəd, nəfər. Bəzən bir sıra isimlər də numerativ funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, *üç sap mirvari, iki göz otaq, beş top parça, bir damcı göz yaşı, üç nüsxə yazı, iki ədəd qələm, üç nəfər adam, bir damcı su, iki dənə kitab, bir cüt corab, iki dəstə gül, bir parça çörək*. Morfoloji təhlil zamanı numerativ sözlər və numerativ vəzifəsində işlənən sözlər təhlilə cəlb olunmur. Onların yalnız numerativ söz olduğu vurğulanır.

b) **Qeyri-müəyyən miqdar sayları** *az, çox, xeyli, bir qədər, beş-altı, üç-dörd, onlarla, yüzlərcə* və s. sözlərdən ibarət olub əşyanın sayını konkret şəkildə deyil, qeyri-müəyyən şəkildə ifadə edir və nə qədər? sualına cavab verir.

c) **Kəsr sayları** əşyanın müəyyən bir hissəsini bildirir, *nə qədər?, neçə hissə?* sualına cavab verir. Kəsr sayları

müəyyən miqdar sayları və **-da** şəkilçisinin köməyi ilə yaranır. Məsələn: *üçdə iki, beşdə üç...*

Sıra sayları əşyanın sırasını bildirir, neçənci? sualına cavab verir. Məsələn: ikinci (sınıf), beşinci (sıra)...

Saylar quruluşuna görə sadə, düzəltmə, mürəkkəb və tərkibi olur.

Sayın morfoloji təhlili

1. Suah
2. Quruluşca növü
3. Mənaca növü
4. Sintaktik rol

□ **Tapşırıq:** M.İbrahimovun "Azad" əsərindən seçilmiş parçanı ifadəli oxuyun. Sayları seçin və morfoloji təhlil aparın.

Yaxşı yadımdadır... Bizim beş-altı yaşımız olanda hər axşam Səlimə xala yatmamışdan qabaq bizə nağıl danışardı... Onun nağıllarına qulaq asa-asa bizi yuxu aparardı...

Bir dəfə adi payız axşamlarından birində o, bizim başımızı dizi üstə alaraq yenə həzin-həzin oxuyur, söyləyir, mahnılar deyirdi. Yarpağı tökülmüş ağaclardan, qərrib və yuvasız quşlardan, arxlara dolmuş xəzəllərdən danışır, tez-tez Azadın adını çəkir, gah da əyilib üzündən öpürdü. Mən yuxuya getdikcə onun uzaqlardan gələn səsini eşidir-dim. Qulağıma kəsik-kəsik sözlər gəlirdi: "Tək balam, yuvamun quşu balam... yurdumun daşı balam...". Azad isə sakit-sakit yuxulayırdı.

İki il o mənimlə bir yerdə məktəbə getdi. Orada da Azad heç kəsə qoşulmaz, tənəffüslərdə bütün uşaqlar bir-biri ilə oynadığı halda, o, bir küncdə durub baxardı. Müəllim ona bir sual verərsə, qıpqırmızı olardı. Lap yaxşı bildiyi bir şeyi belə söyləyə bilməzdi. Doqquz yaş olanda anası onu oxuda bilməyib, məktəbdən aldı. Qonşuların köməyi və yalvar-yaxarla Təbrizin Liləvan məhəlləsində kiçik bir dərzü dükənində şagirdliyə düzəltdi.

İllər gəlib keçdi, mən orta məktəbi qurtardım, o, dərzü dükənində qaldı. Onun dərzü şagirdi olması, təbiidir ki, bizim əlaqəmizi kəsmədi. Əksinə, böyüdükcə bizim dostluğumuz daha da artdı. Həyat bizi daha da yaxınlaşdırdı. Həyatın hadisələri məni qəzəbləndirdiyi halda o, bu hadisələrə qarşı sakit, laqeyd görünərdi. Heç bir ehtiyac, heç bir dərd onun adi halını pozmazdı.

Acıqlı olduğum günlərdən biri yadıma düşür. Kirayə pulunu gecikdirdiyimiz üçün ərbab bizi evdən qovmaqla təhdid etmişdi. Pul yox idi. Qazanmağa da iş tapılmırdı. Küçələri boş-boş gəzib yorulduqdan sonra Azadın yanına getdim.

□ **Tapşırıq:** Y.V.Çəmənəminlinin "İki od arasında" romanından verilmiş parçanı ifadəli oxuyun. Sayın nitqdə roluna diqqət yetirin.

Yavaş-yavaş işıqlanırdı. Göydə bir bulud parçası belə yox idi; şərq tərəf kəsilməmiş qarpız kimi qızarırdı. İndiyə qədər davam edən sükutu Şahnisə xanım pozdu; sol tərəfində atda gedən qızı Kiçikbəyimə dönərək:

– Ay qara qız, – dedi, – deyəsən yorğunsan, bənizin qa-
çıb... Axşam sənə dedim ki, az oyna, az atıl-düş. Qulaq as-
madın.

Kiçikbəyim albalı rəngli dodaqlarını xoş bir əda ilə bü-
zdü, qaşlarını süzərək:

– Ay ana, ildə bir gecə çillə çıxır, onu da deyə-gülə ke-
çirməyəsən, doyunca oynamayasan... Heç olarmı? – dedi,
sanki gecə sabaha qədər xoş keçirdiyi vaxtı xatırlayıb nə-
şələndi və qəhqəhə çəkib, ürəkdən güldü. Bəyimin gülüşü
arxadan gələn Qədimi Babanı da mürgüdən ayıldı; qırısq
üzü açıldı, topa saqqalını tərpadə-tərpadə:

– Xanım, təsəddüqün (sədəqə) olum; cavanlıqdır. Qoy
əylənsin! Bəyimin bu saat qızlar bulağından su içən vaxtı-
dır... – dedi, susdu və sanki başında dalğalanan xatirələr
onun sözlərini qırıb tökdü. Şahnisə xanım yan çevrilərək
dodaqlarında imalı bir təbəssüm oynatdı:

– Ay Qədimi, – dedi, – deyəsən, cahilliyin yadına düş-
dü. Qorxma, çox qoca deyilsən, gecəki oyunundan gör-
düm, hələ süzə bilərsən.

– Xanım, başına dönüm, nə deyirsən, sən mənim nə
vaxtımı gördün... Məni rəhmətlik Pənah xanın zamanında
at belində görəydin... Qırğı kimi idim.

□ **Tapşırıq:** “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sayın
nitqdə rolu” mövzusunda təqdimat hazırlayın.

ƏVƏZLİK

Əvəzlik əsas nitq hissələrindən biridir. O, qrammatik
mənasına görə bütün əsas nitq hissələrini əvəz edir. Əvəz-
liyin özünün sualı yoxdur, o, əvəz etdiyi nitq hissəsinin
sualına cavab verir, onun morfoloji xüsusiyyətlərini daşıyır.

Əvəzliyin quruluşca növləri. Əvəzlilər quruluşuna görə:

- 1) sadə (*mən, sən, o, biz, siz, öz, bütün...*);
- 2) düzəltmə (*biri, kimi, birisi, kimisi, kimsə...*);
- 3) tərkibi (*heç kim, heç kəs, hər şey...*) olur.

Əvəzliyin mənacə aşağıdakı növləri var: Şəxs əvəzlilər-
ri, qeyri-müəyyən əvəzlilər, işarə əvəzliləri, təyini əvəz-
liklər, sual əvəzliləri.

Şəxs əvəzliləri ismin yerində işlənir, onun suallarına
(*kim?, nə?*) cavab verir. Şəxs əvəzliləri aşağıdakılardır:

I şəxs - mən, biz - danışandır

II şəxs - sən, siz - dinləyəndir

III şəxs - o, onlar - haqqında danışılındır

I və II şəxsi bildirən əvəzlilər, əsasən, insana aid olur və
kim? sualına cavab verir. III şəxs həm insana, həm heyvana,
həm də cansızlara aid olur. İnsana aid olduqda *kim?*, heyvan
və cansızlara aid edildikdə isə *nə?* sualına cavab verir. Şəxs
əvəzliləri ismi əvəz etdiyindən isim kimi hallana bilir.

Qaqauz dilində hörmət, ehtiram forması olaraq *canab*
sözü də şəxs əvəzliyi kimi verilmişdir. *Canab* sözü ərəb
mənşəlidir. Yazıda qaqauz dilində böyük hərflə verilir:
Canabınız nerdən qəldiniz? Nadi Canabinizə selām yolleer.
Azərbaycan dilində də buna oxşar hal özünü göstərir. Belə
ki, Azərbaycan dilində *bəndəniz* sözü də şəxs əvəzliyi
rolunda birinci şəxsin təkinin mənasında işlənir: *Bu işlərin*

müəllifi bəndənizdir. Banda sözü fars mənşəli olun *mən* şəxs əvəzliyi yerində qarşıdakı adama ehtiram üçün söylənir.

İşarə əvəzliləri işarə məqsədi ilə işlədilən əvəzlilərə deyilir. *hansı? necə? nə cür?* suallarına cavab verir: *o, bu, elə, belə, həmin* sözləri işarə əvəzliləridir.

İşarə əvəzliləri müəyyən bir əşyaya işarə etmək üçün işlədilir. Əvəzlilərin bu qrupu tarixən yaxına və uzağa, indiyə və ya keçmişə işarə məqsədilə işlənmişdir.

İşarə əvəzliləri əsas nitq hissələrini əvəz edib onun yerində işləyə bilər, həm də heç bir nitq hissəsini əvəz etmədən isimləri konkretləşdirici-təyinedici bir söz olaraq işlənir.

İşarə əvəzliyi cümlədə əşyanın yerini tutub isimlərin qrammatik kateqoriyalarına malik ola bildikdə həqiqi işarə əvəzliyi, cümlədə ismi təyin edib işləndikdə isə təyinedici söz olaraq işlənir. Belə halda işarə əvəzliyi sifətə oxşar xüsusiyyətə malik olur. İşarə əvəzlilərinin köməyi ilə subyekt və ya danışan şəxs istədiyi, nəzərdə tutduğu əşyanı, əlaməti, hadisəni başqalarından ayırır və dinləyicinin, həmsöhbətinin diqqətini ona cəlb edir.

O, bu əvəzliləri hallandır. *Elə, belə* əvəzliləri yalnız mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra (*elə + si = eləsi; belə + si = beləsi*) hallandır. Həmin əvəzliyi hallanmır. *Elə, belə, o* və *bu* əvəzliləri cəmlənə və hallana bilər.

O, bu əvəzliləri işarə məqsədilə işləndikdə sifəti əvəz edir. Əşyanı göstərmək üçün işləyəndə ismin xüsusiyyətlərini daşıyır, cümlədə **mübtədə, xəbər, tamamlıq** olur. *O, bu* əvəzliyi cümlənin mübtədası olduqda, ondan sonra əsas nitq hissələri gələrsə (əvəzlik və feil istisnadır), vergül

işarəsi qoyulur. *O, bu* əvəzlilərdən sonra köməkçi nitq hissələri (modal sözlər istisnadır) gəldikdə vergül qoyulmur.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər konkret olmayan əşyaları ümumi şəkildə ifadə edir. İsmi yerində işlənir, *kim?, nə?* suallarına cavab verir. Qeyri-müəyyən əvəzlilər bunlardır: *biri, birisi, kimi, kimisi, kim isə (kimsə), nə isə (nəsə), hamı, hara, hər kim, hər şey, bəzi* və s.

Sual əvəzliləri sual bildirir. Bu əvəzlilər yalnız başqa nitq hissələrini deyil, əvəzlilərin özünü də əvəz edə bilər. Məsələn: ***O getdi — kim getdi?***

Əsas nitq hissələrinin bütün sualları sual əvəzliləridir. Bunlar əsas nitq hissələrini əvəz edir.

Sual əvəzliləri müasir oğuz dillərində geniş işlənməkdədir. Sual əvəzlilərdən daha çox işlənəni *nə?* sual əvəzliyidir. Bu əvəzlik məhsuldardır, onun bir sıra birləşmələrdə iştirakı dildə geniş yayılmışdır. Oğuz dillərində *kim, hara, haçan, hansı* əvəzliləri də geniş işlənir.

Oğuz dillərində sual əvəzliləri, demək olar ki, oxşar mənə və fonetik xüsusiyyətlərə malikdir.

Təyini əvəzlilər əşyanı ümumi şəkildə təyin edir. *Hər, eyni, bəzi, bütün, filan, öz təyini* əvəzlilərdir. Təyini əvəzlilər hallanmır.

Əvəzliyin morfoloji təhlili

1. Sual
2. Hansı nitq hissəsini əvəz etməsi
3. Quruluşca növü
4. Mənaca növü
5. Halı, mənsubiyyəti (varsə)
6. Sintaktik rolu

□ **Tapşırıq:** Əvəzliliklərin əsas nitq hissələri ilə oxşar və fərqli leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini izah edin.

□ **Tapşırıq:** M.S.Ordubadinin "Dumanlı Təbriz" romanından seçilmiş parçanı ifadəli oxuyun. Mətnə əvəzlilikləri seçin və nitqdə roluna diqqət yetirin.

- Siz bir fikir verin! İndi bizim nə vaxtımızdır? Biz indi hökumət əleyhinə çıxan hər bir qüvvədən istifadə etmək istəyirdik. Bizim içərimizdə xırda mülkədarlar, müflis tacirlər nə qədər istəsən vardır. İş belə olduqda biz nə üçün özümüzdə yardım əli uzadan Qafqaz sosial-demokratlarından istifadə etməyə? Süqətülislam bunu istəyir. O, mənim və Bağır xanın bütün hərəkətini çərçivə içərisinə alıb, onu da öz əlində saxlamağa çalışır. Buna isə nə mən, nə də Bağır xan yol verə bilmərik. Doğrudur, bizə qonaq gəlmiş sosial-demokratlar qismən yerli şəraiti bilmirlər. Bu o demək deyil ki, dəyərsizdir. Onlar sərbəst hərəkət etməyi bacarmasalar da, mübarizə yollarını bizdən çox yaxşı bilirlər. Onlar inqilabda çox uzun və geniş təcrübə keçmişlər. Onların iti fikirləri, kəskin düşüncələri, bükülməz mətə-nətləri vardır... Biz heç vaxt aldanmaq. Aldatmaq istəyənlərlə də mübarizə aparmağı bacarıyıq.

Sərdar yenə də Siqlətülislam məsələsinə keçib dedi:

Qabaqda böyük düşmənlər vardır. Rühənilər onu bilirlər ki, mən işi yarımçıq görüb çəkilməyəcəyəm. Xüsusən, qarşımda Əskər Dəvətəkaroğlu və bunun yoldaşları kimi alçaq adamlar olunca. Siz bilirsiniz ki, mən bunlarla çox zamandan bəri çarpışıram. İndi bu Dəvəçi lotuları mənim

acığma gedib inqilab düşməni olan islamiyyənin ətrafında toplaşblar.

□ **Tapşırıq:** İ.Şıxlının "Qətl" əsərindən verilmiş parçanı ifadəli oxuyun. Əvəzlilikləri seçib morfoloji təhlil aparın.

Qış gəlib keçdi. Günəş yavaş-yavaş aylardan bəri laylanıb qalan qar örtüyünü yuxaltdı. Gecələr sırsıra bağlayan çayların, arxların buzu səhərlər çatlayıb oxalandı. Kirəmitli evlərin üstündəki qar əriyib damcı-damcı şoralanmağa başladı. Xəstə də tamam özünə gəldi. Çiyində kürk həyətdə oturub ərnikləyən qara, təpimiş yollara baxdı. Ağ qar örtüyü geri-dağlara doğru çəkiliydi. O, tez-tez doqqaza çıxır, hələ qarı əriməmiş dağ yollarına baxırdı. Darıxırdı. Nə balalarından bir xəbər vardı, nə də balaları onun harda olduğunu bilirdilər. Bir gün Məşədi Hüseyn kişi qonağının dikdirdə dayanıb həsrətlə artıq qar altından çıxmış düzənliklərə, meşələrə baxdığını gördü. Ağaclar pucurlamışdı, payızlıq taxıl göyərmişdi.

- Nə fikrə gedibsən, a kirvə?

- Yaxşı bol torpağımız var.

- Sizin yoxdu, bəyəm?

- Var. Həm azdı, həm də pis. Daşlıq-qayalıqdı.

- Allah verən torpaqdı, neyləmək olar?

- Orası elədi, amma Hüseyncan, Allah torpaqları pis paylayıb, birinə az verib, birinə çox.

Məşədi Hüseyn kişi qulaqlarına inanmadı. Diqqətlə kişinin üzünə baxdı.

- İndi neyləyək deyirsən, torpaq üstündə yabalaşaq?

- Yox, mən elə demirəm.

- Bə, nə deyirsən?

Kişi dinmədi. Başa düşdü ki, Məşədi Hüseyn hirsələnmişdir. Bir az o yan-bu yan eləsə, qolundan tutub atar bayıra, yenə qalar çöllərdə.

- Deyəsən, paxıl adamsan, a kişi, yaxşılıq-zad başa düşmürsən.

- O nə sözdü, mən də, balalarım da ömrümüz boyu sənə borcluuyq.

Məşədi Hüseyn kişinin hirsə bir az soyusa da, ürəyindəkiləri dedi:

- Səndə taqsır yoxdur, millətiniz cığal millətdi.

O gündən sonra qonaq bir daha belə sözlər danışmadı. Məşədi Hüseyn kişini hər dəfə görəndə dedi ki, "Müsəlmanlar yaxşı adamlardır. Çörəyimiz, suyumuz onlardan çıxır". Həftələr keçdi.

Bir gün qonaq Məşədi Hüseyn kişinin qabağını kəsdi.

- Daha yollar açılib, özüm də, Allaha şükür, sağalmışam. Rüşxət versən gedərdim.

Hüseyn kişi gülümsündü:

- Yaxşı, sabah tezdən özüm səni aparıb yola salaram.

Gün çıxmamışdan atları yəhərlədilər. Qonağın atının tərkinə iri bir xurcun aşırıldı. Bir gözüne bir qarın yağ, o biri gözüne bir motal pendir qoydular. Bir-iki küpə də bal-bəhməz. İsti, ətirli, təndir çörəklərini də xurcuna doldurdular. Ağırlıqdan atın beli az qaldı əyilə. Qonağın özünü də tanımaq olmurdu. Məşədi Hüseyn kişi öz uzunboğaz çəkmələrindən birini və nimdaş yun arxalığını ona geyindirmişdi. Başında təzə papaq vardı. Kişiyə iri bir xəncər də vermişdi ki, "belinə bağla, yolda birdən qurd-quşa rast gələrsən".

Hərəkət bildirən nitq hissəsinə feil deyilir. Hərəkət bildirmək feilin qrammatik mənasıdır. Feil müxtəlif zamanlarda və formalarda işlənir, *nə etmək?* sualına cavab verir. Feilləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən aşağıdakı kateqoriyaları var:

1. Şəxs kateqoriyası
2. Təsirlilik kateqoriyası
3. İnkərlilik kateqoriyası
4. Zaman kateqoriyası
5. Növ kateqoriyası

Feillərin aşağıdakı leksik məna növləri vardır: **iş feilləri** (*tikmək, sökmək, kəsmək*); **hərəkət feilləri** (*getmək, qaçmaq, gəlmək*); **nitq feilləri** (*söyləmək, danışmaq, demək*); **təfəkkür feilləri** (*anlamaq, fikirləşmək*); **hal-vəziyyət feilləri** (*ağarmaq, bozarmaq*).

Feillər quruluşuna görə **sadə, düzəltmə, mürəkkəb və tərkibi** olur.

Sadə feillər bir kökdən ibarət olur. **Düzəltmə feillər** leksik şəkilçilər vasitəsilə isimlərdən, sifətlərdən, saylardan, zərflərdən və feillərdən düzəlir.

Feil düzəldən leksik şəkilçilər iki qrupa ayrılır:

- a) adlardan feil düzəldən leksik şəkilçilər.
- b) feillərdən feil əmələ gətirən leksik şəkilçilər.

Mürəkkəb feillər iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Mürəkkəb feillər, əsasən, defislə yazılır: *küsiib-barışmaq, dinib-danışmaq, deyib-gülmək, ölçüb-biçmək*.

Bu feillər, əsasən, antonim və yaxın mənalı sözlər əsasında

da yaranır və birinci tərəf **-ib** şəkilçili feili bağlama formasında olur.

Bitişik yazılan mürəkkəb feillər yox dərəcəsində olsa da, bir neçə bitişik yazılan mürəkkəb feili qeydə ala bildik: sağollaş(maq) — *sağ* və *olmaq* köməkçi feili əsasında yaranıb; xudahafizləş(mək) — *xuda* və *hafiz* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib.

Dilimizdə quruluşuna görə **tərkibi feillər** (ayrı yazılan) çoxluq təşkil edir. Onlar aşağıdakılardır:

a) *ol(maq), et(mək), elə(mək), qıl(maq)* köməkçi feillərlə yarananlar: *hazır olmaq, kömək etmək, çarə qılmaq*;

b) Frazoloji birləşmələr: *əldən düşmək, qulaq asmaq*;

c) Qeyri-müstəqil *bilmək* feilinin köməyi ilə düzələn-lər: *oxuya bilmək, güllə bilmək, yazma bilmək*.

Feilin inkarlıq kateqoriyasına görə feillər iki yerə ayrılır: *təsdiq* və *inkar feilləri*.

Təsirlilik kateqoriyasına görə feillər *təsirli* və *təsirsiz* olmaqla iki yerə bölünür.

Feilin qrammatik məna növləri subyektin (iş görən) obyektə (üzərində iş icra olunan əşya) qarşılıqlı əlaqəsini bildirir. Feilin aşağıdakı qrammatik məna növləri var:

1. **Məlum növ.** Bu növdə iş görən məlum olur.

2. **Qayıdış növ.** Qayıdış növdə iş, hal, hərəkət subyektin (şəxsin) öz üzərində görülür. Yəni iş görən məlum olur. Qayıdış növ təsirli feillərdən əmələ gəlir və təsirsiz feilə çevrilir.

3. **Məchul növ.** Bu növdə iş görən məlum olmur. Morfoloji göstəricisi **-ıl⁴, -ın⁴(-n)** şəkilçiləridir. Bu şəkilçilər təsirli feilə qoşulur və feil təsirsizə çevrilir.

4. **İcbar növ.** İş danışan yox, başqa bir şəxs icra edir, **-dır⁴, -t** şəkilçisi vasitəsilə düzəlir.

5. **Qarşılıq-birgəlik növ.** İş qarşı-qarşıya, ya da birlikdə icra olunur, **-ış⁴** şəkilçisi vasitəsilə düzəlir.

Zamana, şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişib-dəyişməməsinə görə feil iki yerə ayrılır:

1. **Feilin təsriflənən formaları** (yəni zamana, şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişə bilən formaları): *əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt*.

2. **Feilin təsriflənməyən formaları** (yəni zamana, şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişə bilməyən formaları): *məsdər, feili sifət, feili bağlama*.

□ **Təpşırıq:** Molla Pənah Vəqifin "Oynasın" şeirini ifadəli oxuyun. Feilləri seçin və morfoloji təhlil aparın.

Başına döndüyüm, toy adamları,
Siz də deyin, toya gələn oynasın.
Adını demərəm, əldən ayıbdır,
Filankəsin qızı, filan oynasın.

Nə müddətdi ona güvənən bizik,
Həsrətin çəkməkdən canımız üzük,
Hər əlinə alıb bir dənə üzük,
Üzüyü dəstinə alan oynasın.

Bir tuba boyludur, boyu növrəstə,
Həsrətin çəkməkdən olmuşam xəstə,
İşarət eylərəm anlayan dostu,
Dostunun qədrini bilən oynasın.

Mən Molla Vaqifəm, eylərəm əfğan,
Gözlərim yaş yerinə tökər qan,
Uzun boylu, yeniyetmə, novcavan, —
Məni bu dərdlərə salan oynasın.

□ **Təpşiriq:** Ə.Məmmədخانlının “Buz heykəl” əsərindən verilmiş mətni ifadəli oxuyun. Feilləri seçin.

...Bərk şaxtalı bir səhər açılır. Qoşa qayın ağacları qarşısında üç nəfər ağ xalətli adam dayanmışdır. Onlar kəşfiyyatçı sovet əsgərləridir. Başlarını açıb hərəkətsiz dayanmış və susmuşlar. Onlar ömürlərində unuda bilməyəcəkləri bu mənərə qarşısında dayanmışlar:

Bu, donmuş bir qadının buzdan tökülmüş heykəlidir!

Nəhayət, onlardan biri ağır addımlarla qadının buz heykəlinə doğru gedir. Ananın qolları arasında sinəsinə sıxılmış, üstü buz bağlamış bağlamanı yoxlayır. O, həyəcanla titrəyən barmaqları ilə qarı çırpır. Birdən lap içəridən bir cüt uşaq gözü kəşfiyyatçı sovet əsgərinin gözlərinə dikilir. Gənc döyüşçü diksinir. Bir addım geri çəkilir və həyəcandan titrək bir səslə:

– Körpə donmamışdır, körpə sağdır, yoldaşlar! – deyər qışqırır.

Səhər işığında körpənin gözləri qamaşır və gülümsəyir. O zaman odlar, alovlar görmüş üç qocaman döyüşçü sevincdən göz yaşlarını saxlaya bilmir. Onlar başlarını qaldırıb, yenə ananın buz heykəlinə baxırlar...

Onlar körpəni qolları üstə götürüb, kəşfiyyatlarının ən böyük müvəffəqiyyəti kimi aparırlar. Ana fədakarlığını

canlandıran buz heykəl isə artıq onların qəlbində buzdan deyil, intiqama, qisasa çağıran tuncdan tökülmüş əbədi bir abidədir.

□ **Təpşiriq:** C.Cabbarlının “Qızıma” satirasını diqqətlə oxuyun. Feilləri seçin, təhlil edin.

Fikrini vermə nə elmə, nə də ürfanə, qızım!
Çoxdur elmin zərəri din ilə imanə, qızım!
Oxuyub elmi, evin eyləmə viranə, qızım!
Yoxdur elmin səməri qövmü-müsəlmanə, qızım!

Dərsü məktəb sözlün, ol lal, gətirmə dilinə;
Qələmi xarici məzhəb kimi alma əlinə.
Vurma ləkə daha, Allahı seversən, elinə.
Elm bir şeymi, verə mənfəət insanə, qızım?

Nə rəvadır salasan möhnətə qəmsiz başını,
Edəsən xalqın arasında xəcil qardaşını;
Get bişir evdə, bala, düşbərəni, bozbaşını,
Verginən meylini xingalə, fisincanə, qızım!

Otur evdə, atanın eylə pinə çul-çuxasın;
Ananın bitləginən sübhü məsa baş-yaxasın.
Elm üçün insan atarmı atasın, həm anasın?
Ağlını başına yığ, heç olma divanə, qızım!

Evdə ol, çıxmağınən sən, bala, bir dəm eşiyə;
Et təmiz, yaxşı süpür, diqqət elə ev-eşiyə;
İnəyə yem veribsən, qulluq elə it-pişiyyə;
Bəsləyib, sonra sula, yaxşı bax heyvanə, qızım!

Yaşın oldu on üç, ay qız, səni verrəm bir ərə,
Bir müqəddəs kişiyyə, puluyla, bir bəxtəvərə;
Vermərəm boynu qıraxmallıya, ya injinərə,
Razı olmam düşəsən zülm ilə zindanə, qızım!

□ **Tapşırıq:** M.Ş.Vazehin yaradıcılığından verilmiş nümunəni diqqətlə oxuyun. Feillərin nitqdə roluna diqqət yetirin.

Tulla gəl çadranı.... görünsün üzün
Gül də gizlədərmə de, bağda özün?!
Səni qadir Allah, ey incə çiçək,
Yaratmış dünyaya verməkçün bəzək.

De, bunca lətafət, bunca məlahət,
Solsun dar qəfəsdə neyçün, nəhayət?!
...Aç qara gözünü, çadranı tulla,
Həyatda cəsur ol, yaşa qürurla!

□ **Tapşırıq:** Hüseyn Arifin "Yaşamaq istəyir..." şeirini ifadəli oxuyun. Feillərin məna növlərini fərqləndirin.

Yaşamaq istəyir insan həyatda,
Əllini aşanda gözü yüzdədir.
Saç-saqqal ağarıb ağırlaşsa da,
Yüzə yetişəndə deyir:— Yüz nədir?!

Çıxıb təbiətin qızmar yayından,
Atını payıza sürmək istəyir.

Başı açılmamış oğul toyundan,
Nəvə şənliyini görmək istəyir.

Yaşamaq istəyir insan həyatda,
Ömrün acısı da şirindən şirin.
Kim görüb üzünü bu kainatda
Həyatı ölümə dəyişənlərin?..

Arzular, əməllər çağlar ürəkdə,
Yarışlar, yürüşlər gözləyir bizi.
Ancaq istəsək də, istəməsək də,
Vaxtsız ağrılar da izləyir bizi.

Ay aya bənzəmir, fəsilə fəslə,
Həm bahar doğmadır, həm yay, həm payız.
Azı əsr yarım ömr etsək belə,
Əcəl: "Gəldim!" — desə, vaxtsızdır, vaxtsız!

□ **Tapşırıq:** A.Həmidin "Qocalmışam demə, ana" şeirini ifadəli oxuyun. Feilləri seçin, təsriflənməyən növlərini fərqləndirin.

Odu sönməz gur işıqsan,
Həm şairsən, həm aşıqsan,
Ömrümüzə yaraşıqsan,
Qocalmışam demə, ana!

Yenə qalxaq o dağlara,
Buz bulaqlı yaylaqlara,

Gəlinlərə, uşaqlara,
Qocalmışam demə, anal

Qarşımızda zəfərlər var,
Yazılmamış əsərlər var,
Daha nurlu səhərlər var,
Qocalmışam demə, anal

Hər ağrıya şəfa da sən,
Gül ətirli hava da sən,
İlqar da sən, vəfa da sən,
Qocalmışam demə, ana!

Gur axarlı çayımız var,
Nəvələrdən pəyımız var,
Hələ neçə toyumuz var,
Qocalmışam demə, ana!

□ **Tapşırıq:** Frazеoloji birləşmələrdən istifadə edərək cümlələr qurun. Nə üçün frazeoloji birləşmələr leksik vahid adlanır? Misallar seçin.

□ **Tapşırıq:** Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə edərək frazeoloji birləşmələrə aid nümunələr toplayın.

ZƏRF

Zərf qrammatik mənasına görə hərəkətin tərzini, zamanı, yerini, miqdarını bildirən əsas nitq hissəsidir.

Zərflər daha çox feilin təsriflənən formaları ilə bağlı olur.

Məsələn: 1) Maşın sürətlə gedir. 2) Biz sabah yaylağa getməliyik. 3) Təyyarə yuxarı qalxdı və s. Zərflər feilin təsriflənməyən formalarına da aid ola bilər.

Məsələn: 1) Mən sakit danışmağı xoşlayıram. 2) Kişi təəccüblə mənə baxaraq dedi. 3) Ucadan danışan oğlan Turaldır. Bu cümlələrdəki, *sakit*, *təəccüblə* və *ucadan* zərfləri feilin təsriflənməyən formalarına-məsdər, feili bağlama və feili sifətə aiddir.

Zərf başqa nitq hissələrinə aid olduğu kimi, zərfin özünə də aid ola bilər. Məsələn: İndi tezdir. Dünən hava çox isti idi.

Zərflər quruluşca **sadə, düzəltmə** və **mürəkkəb** olur.

Sadə zərflər bir kökdən ibarət olur: axşam, yuxarı, aşağı, inişil, tez, gec və s.

Düzəltmə zərflər kök və leksik (sözdüzəldici) şəkilçidən ibarət olur. Düzəltmə zərflər, əsasən, aşağıdakı leksik şəkilçilərlə düzəlir:

-ca²: türkcə, rusca və s.

-casına²: qəhrəmancasına, acıqcasına və s.

-yana, -yanə, -anə; dostyana, dahiyana, şairanə və s.

-dan²; ucadan, astadan, bərkdən və s.

-la²; zorla, ehtiyatla, diqqətlə və s.

-akı²: yanakı, çəpəki və s.

-ən: daxilən, qəsdən ruhən, qəlbən və s.

-da²: gündə, birlikdə, həftədə və s.

-lıq⁴: hələlik, həmişəlik və s.

Zərflər düzəldən şəkilçilərdən -casına², -la², -ən vurğu qəbul etmir.

-la² şəkilçisi -nan² şəklində tələffüz olunur. Məsələn: ehtiyatla [e h t i y a t n a n] və s.

Mürəkkəb zərflər iki sözün birləşməsi yolu ilə düzəlir. Mürəkkəb zərflərin yaranma yolları aşağıdakılardır:

1. Sadə sözlərin təkrarı ilə: az-az, çox-çox, asta-asta, tez-tez və s.

2. Düzəltmə sözlərin təkrarı ilə: ağıllı-ağıllı, qəmli-qəmli, mənalı-mənalı və s.

3. Biri və ya hər ikisi şəkilçi qəbul etmiş sözlərin təkrarı ilə: üz-üzə, qabaq-qabağa, sonradan-sonraya, birdən-birə, gündən-günə və s.

4. Antonim və ya yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə: az-çox, əvvəl-axır, dinməz-söyləməz, gecə-gündüz, açıq-aşkar və s.

5. Tərəflərdən biri və ya hər ikisi ayrılıqda işlənməyən sözlərin birləşməsi ilə: az-maz, tələm-tələsik, maddım-maddım, xısnı-xısnı, uzun-uzadı, dizin-dizin, oğrun-oğrun və s.

6. Sözün təkrarı və ortada -ba² bitişdiricisinin işlənməsi yolu ilə: anbaan, adbaad, taybatay, qarabaqara, yanbayan, dalbadal və s. **Qeyd:** Bu üsulla əmələ gələn növbənöv, cürbəcür, rəngbərəng sözləri sifətdir.

7. Müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsi ilə: dilucu, əliboş, birbaşa, əlüstü, addımbaş, arabir, üzüyuxarı, axşamçağı və s.

□ **Təpşiriq:** C.Cabbarlının "Bir, iki, üç kərə" satirasını ifadəli oxuyun. Zərfin məna növlərini fərqləndirin.

Söyləmişəm bu sözü məxluqə mən,
Ay Baba can, bir, iki, üç kərə.
Anlamayırsan da deməsəm bir sözü,
Allah, aman, bir, iki, üç kərə.

...Sənnəti bidət belə zənn eləyir,
Tanrı bununçün yaradıb cənnəti.
Altmış il söylə nəsihət ona,
Anlamaz əsla ki, yox heç qeyrəti.

Dolduruban Molla Həmid beyninə
Arpa, saman, bir, iki, üç kərə.
Söyləmişəm bu sözü məxluqə mən,
Ay Baba can, bir, iki, üç kərə.

□ **Təpşiriq:** Verilmiş nümunədə zərfləri seçin.

Vətənin nidası

Bəsdir, yetər artıq, dur, oğul, dur, daha yatma!
Namusu, həyanı, ədəbi uyquya satma!
Ey sevgili övlad, ayıl, Allahı seversən!
Gün doğdu, hamı durdu, yatan bircə özünsən.

Yoldaşlarına, sil gözünü, yaxşı bax, oğlum!
Onlar yetib istəklərinə, sən uzaq, oğlum!
Başdan papağın, ya başını qapdıracaqdır —
Ol yol gedən adəm ki, yol üstə yatacaqdır.

□ **Tapşırıq:** Həmid Abbasın şeirlərindən seçilmiş nümunələrdə zərfləri seçib morfoloji təhlil edin.

Hər zaman yaxşını yaşat, saxla sən,
Düzlüyə meydan ver, könül bağla sən.
Çoşğun çaylar kimi kükrə, çağla sən,
Qəlbində alçağa nifrət istəram.

***

Hər fəsildən bir pay umar,
Qismət dadar məhəbbətim.
Aydan-aya arzusuna,
Şərbət qatar məhəbbətim.

Qışda düşər duman-çənə,
Ölçər-biçər dönə-dönə,
Son qoymasa həsrətinə
Çətin yatar məhəbbətim.

Yayda artar hərarəti,
Bulaq olar həmsöhbəti,
Bu ilqarı, sədaqəti
Uca tutar məhəbbətim.

***

Sən bizə təbiət oyananda gəl,
Lalələr al rəngə boyananda gəl,

Sevənlər ataraq qəmin daşını,
Görüşüb sevinclə dayananda gəl.

□ **Tapşırıq:** Mətni oxuyun. Zərfləri seçib morfoloji təhlil aparın.

«Yarış

Günlərin bir günü qurbağalar yarışa çıxırlar. Məqsəd hündür bir qalaya dırmaşmaq idi. Qala çox hündür idi. Heç kim qurbağaların ora çıxacağına inanmırdı. Hətta bəziləri: "Boş yerə zəhmət çəkirsiniz. Onsuz da bu qalaya çıxma bilməyəcəksiniz!" - deyər qışqırır, istehza edirdilər. Deyəsən, elə belə də olacaqdı. Çox keçmədi ki, qurbağalar bir-bir yarışdan çıxmağa başladılar. Təkcə bir qurbağadan başqa. O, çox böyük canfəşanlıqla qalaya dırmanmaqda davam edirdi. Ümidini itirmir, inadla irəliliyirdi. Çox keçmir ki, bu qurbağa qalaya dırmaşır və ən hündür bir yerdə dayanır. Ətrafdakılar onu heyrətlə alqışlamağa başladılar. Ondan buna necə nail olduğunu öyrənmək istəyirlər. Qurbağalardan biri ondan soruşur:

- Bu çətin işin öhdəsindən necə gəldin?

Qalib gələn qurbağa cavab vermir. Qurbağa sualı bir də təkrar etdi. Yenə cavab gəlmir. Nə qədər sualı təkrar etsələr də, qışqırsalar da, cavab ala bilmədilər. Çünki əsas məsələ bunda idi ki, qurbağa eşitmirdi, kar idi!

Bu ibrətamiz hekayə bir daha təsdiq edir ki, getdiyiniz yolun doğru olduğuna inanırsınızsa, geri çəkilməyin! Kim nə deyir, desin! Yolunuzda qətiyyətlə addımlayın, çəkinməyin. Hətta lazım gələrsə, qulaqlarınızı da bağlayın. Ancaq geri çəkilməyin! O zaman QƏLƏBƏ sizin olacaq!

□ **Tapşırıq:** Mətni oxuyun. İbrətamiz hekayədə zərf birləşmələrini seçin.

Mal hərisinin sonu

Bir qəsəbədə acgöz, mal-mülk hərisi ilə dünyadan bərk-bərk yapışmış bir adam yaşayırmış. O, sərvətinə sərvət qatdıqca daha da çox qazanmaq istəyirmiş. Əslində xeyli zəngin olmağına baxmayaraq, doymaq bilmirmiş. Bir gün bu adamın ən yaxın qonşusu vəfat edir. Qonşusunun ölümündən çox keçməmiş kişi onun da bütün torpaq sahələrini alır. Lakin yenə də gözü doymur. Durmadan daha çox mülk, torpaq istəyir. Bir gün qəzet oxuyarkən belə bir elan görür: "100 dollar ödə, gəzə bildiyin qədər torpaq sənin olsun". Adam təaccübdən donub qalır və yalnız oxuduğunu düşünərək elanı təkrar-təkrar oxuyur. Dərhal elan sahibinə zəng vurub qəzetdə yazılarn doğru olub-olmadığını soruşur. Elan sahibi xəbərin doğrulunu təsdiqləyir:

- Bəli, amma bir şərtim var. Səhərdən gəzməyə başlayacaq və axşam günəş batmadan burada olacaqsan. Günəş batandan sonra gəlsən, torpaqları itirəcəksən.

Adam razılaşıır. Səhəri gün lap erkəndən gəlir və torpaq sahibinin göstərdiyi yerdən gəzməyə başlayır. Daha çox torpaq sahibi olmaq üçün qaçaraq gəzir. Saatlarla gəzir, bulaqlar, meşələr, məhsuldar sahələrdən keçir. Hamısına da iştahla baxır və öz-özünə:

- Bura nəvələrimə, bura oğluma, bura qohumlanma... - deyə beynində yerləri bölüşdürür.

Uzun müddət gəzir. Arada isə başını qaldırır günəşə baxır ki, dönüş məsafəsini müəyyənləşdirə bilsin. Nəhayət

ki, bir nöqtədə qərar tutur. Gəldiyi yerə işarə qoyaraq geri dönməyə başlayır. Lakin vaxt getdikcə daralır. Günəş batmağa, adam isə qaçmağa başlayır. Qan-tər içində, dili bir qarış bayıra çıxmış; addım atmağa halı qalmamış şəkildə günəşin batmağına az qalan bir anda gəlib çatır və torpaq sahibinin ayaqlarının qarşısına düşür. Ağzından qan süzülür.

Torpaq sahibi kişinin üzünü çevirib, nəbzini yoxlayır və onun öldüyünü görür. Sahibkar gözlərini üfüqə çevirərək köməkçisinə deyir:

- Övladım, görürsənmi, bir insana yatdığı yer qədər torpaq kifayətdir.

"Ehtirasların sonuna çatmaq, göy qurşağının ucuna çatmağa bənzəyir. Biz çatarkən onlar qaçıb gedirlər."

R. Brouning

□ **Tapşırıq:** İnsanın əxlaqi keyfiyyətləri ilə bağlı hikmətli kəlamlar və məsəlləri toplayıb yazın. İnsanda hansı keyfiyyətə daha çox üstünlük verirsiniz? Fikirlərinizi yoldaşlarınızla bölüşün.

□ **Tapşırıq:** "Əsas nitq hissələri və onların nitqdə rolu" mövzusunda təqdimat hazırlayın.

SİNTAKSİS. SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR

Sintaktik birləşmələri və cümlələri təşkil edən sözlər arasına 2 cür əlaqə: məna əlaqəsi və sintaktik əlaqə olur.

Sintaktik əlaqələr iki cür olur:

1. Tabesizlik əlaqələri
2. Tabelilik əlaqələri

Tabesizlik əlaqələrində tərəflər bərabərhüquqlu olur. Tabesizlik əlaqəsi özünü cümlənin həmcins üzvləri arasında göstərir. Tərəflər ya sadəlana intonasiya ilə, ya da tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnir.

Tabelilik əlaqəsində tərəflərdən biri o birindən asılı olur, o birini izah edir və aydınlaşdırır. Cümlədə əsas əlaqə forması tabelilik əlaqəsidir. Tabelilik əlaqəsində tərəflərdən biri əsas, digəri asılı tərəf adlanır. Asılı tərəf əsas tərəfə tabe olur.

Tabelilik əlaqəsinin üç növü var:

1. Yanaşma əlaqəsi
2. Uzlaşma əlaqəsi
3. İdarə əlaqəsi

Asılı tərəfin heç bir şəkilçi qəbul etmədən əsas tərəfə yanaşıb ona mənacə bağlanmasına **yanaşma əlaqəsi** deyilir. Yanaşma əlaqəsində əvvəl asılı tərəf, sonra əsas tərəf işlənir.

Asılı tərəfin əsas şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasına **uzlaşma əlaqəsi** deyilir. Uzlaşma əlaqəsi həm mübtədə ilə xəbər arasında, həm də ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında olur. Mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşmada mübtədə əsas, xəbər asılı tərəfdir.

Mübtədə hansı şəxsdə olsa, xəbər də həmin şəxsin şəkilçisini qəbul edir

Əsas tərəfin tələbi ilə asılı tərəf ismin müəyyən bir hal şəkilçisini qəbul edərək dəyişməsinə **idarə əlaqəsi** deyilir. İdarə əlaqəsi ismin halları ilə bağlıdır. Adlıq haldan başqa, qalan beş haldan olan sözlər idarə əlaqəsində asılı tərəf kimi çıxış edir.

□ **Təpəririq:** Ənvər Məmmədخانının "Qızıl qönçələr" hekayəsindən verilmiş bədii nümunədə söz birləşmələrini seçin və sintaktik əlaqələri müəyyən edin.

Səhər günəşinin ilk şüaları qar üzərində parıldaşanda balaca Sürəyya hələ yarıhuşsuz bir halda darvaza ilə divar arasındakı bucağa qısılib yatmışdı. İndi onun çit çadrası başından sürüşüb çiynlərinə düşmüş, günəş şüaları solğun üzündə əks etmişdi. Bəlkə üzərinə düşən günəş şüalarının təsiri altında idi ki, bu saat o, qərribə və gözəl bir yuxu görürdü. Yuxusunda geniş üfüqdə böyük və qızıl bir günəş doğurdu. Bu günəşin şüaları hər yerdən: divardan da, daşdan da keçir, ən örtülü bucaqları, ən qaranlıq zirzəmiləri işıqla doldururdu. Balaca Sürəyya isə bu günəşə baxıb gülümsəyirdi. İndi onun özünün yaşadığı rütubətli, qaranlıq zirzəmi də bu günəşin işıqları ilə dolmuş, dözəmə və divarlar onun toxuduğu qızıl qönçəli xalçalarla döşənmiş və bəzənmişdir. O öz əlləri ilə toxuduğu xalçalara baxır və birdən gözləri təəccüblə geniş açılırdı. Günəşin şüaları vurduqca, onun toxuduğu xalçalar üzərindəki qönçələr bir-bir açılır, onların hər biri bir qızıl gülə dönürdü...

Bunu görən Sürəyya sonsuz bir sevinclə bu açılan qönçələrin üzərinə yüyürür, onları qoparmağa ürəyi gəlmir, əl-lərini sürtüb, onları bir-bir oxşamaq istəyirdi...

Lakin birdən kim isə onun qolundan tutub, bu aləmdən kənara çəkməyə başladı. O, getmək istəmir, ayağını yerə dirəyirdi. Amma onun qollarından yapışmış əl qüvvətli idi, onu güclə çəkib aparır, Sürəyyanı bu işıqlı dünyadan qoparıb, hara isə soyuq, qaranlıq bir yerə sürüyürdü.

Birdən onun yuxusu dağıldı. O, gözlərini açdı.

Onun qolundan tutub qaldıran karxananın qoca nəqqası idi. Səhər işə gələn uşaqlar isə darvaza ağzında onun başına toplaşmışdılar.

Qoca nəqqas onu qucağına alıb içəri apardı, öz otağında taxt üstündə uzatdı.

Qızın gözləri yumuldu. Yarım saat sonra o, yarımhuş-suz bir halda sayıqlamağa başladı:

- Harada qalmışdın, baba?.. Bir bax gör, necə gün çıxıb-dır!.. Bunlar hamısı mənim toxuduğum xalçalardır. Qönçələr də mənimdir... İndi gün vurduqca hamısı bir-bir açıl-mağa başlamışdır. Bəs sən harada idin, baba?

□ **Tapşırıq:** "Vətən" adlı mətni ifadəli oxuyun. Sintak-tik əlaqələri müəyyən edin.

- Yolçu, yolun haradır?
- Öz elimə, obama.
- Bizim yerlər çox səfalıdır, bəs niyə qalmadın?
- Bu yerlərin cənnət olduğunu gördüm, qəlbim sızladı. Bu yerlərin səfasını gördüm, ürəyim VƏTƏN deyib çırpındı.

- Yolçu, bu elləri çox gəzdin, dolandın. Səni pismi qar-şılادılar?

- Hər yerdə hörmət gördüm, açılmış süfrə gördüm. An-caq o hörmətdə də, o süfrədə də elimin istisini görmədim.

- Yolçu, bu ellərin nazənin gözəlləri, bər-bəzakli xa-nımları səni ovlaya bilmədimi?

- Gözümü ovladı, könlümü ovlaya bilmədi. Elimin sa-də geyimli, ürəkək ceyran baxışlı gözəllərinə tay görmədim.

- Yolçu, sənə zərxara geyindiriblər, şükür etməzmi-sən?

- Tanrım şükürsüz bəndəni sevməz. Mən şükür etdim, ancaq anamın gündə yanan, zəhmətdən qabaran əli ilə toxunan köynəyin istisini duymadım.

- Yolçu, bu yerlərin şux nəğmələri də səni ovsunla-madı?

- Səsi, avazı xoş olan ellər. Mən də bu nəğmələri bəyən-dim, günlərlə dinlədim. Ancaq bizim ellərin tar-kamanı, sazı-sözü qədər ruhumu oxşayan nəğmələr eşitmədim.

- Yolçu, sənə yumuşaq yataqda yer saldılar, rahatlan-madınmı?

- Yatdım, ancaq rahatlanmadım. Yurdumun yovşanlı çölündə uzanıb dincəlməyin yerini vermədi.

- Yolçu, dünyanın möcüzəsi adlanan bu möhtəşəm sarayın qonağı oldun, əzizləndin. Bu cah-cəlal səni çək-mədimi?

- Çox gözəldir! Həyatımda bu cah-cəlalı gördüyümə sevindim! Ancaq o möhtəşəm sarayın daş-divarı elimin qara daşına, ən kiçik evinə belə, tay ola bilməz. Ana yur-dumun mamırlı daşında da VƏTƏN ətri var!

- Yolçu, daha sözüüm yox. Get, yolun açıq olsun! Ancaq mənə de görüm, VƏTƏN nədir?

- VƏTƏN - göz açdığım yurd və təndir! Tənimə sığmayan SEVGİ, ÜLFƏT, MƏHƏBBƏTDİR!

Gülnarə Qurbanova

□ **Tapşırıq:** Alı Mustafayevin yaradıcılığından verilmiş nümunədə frazeoloji vahidləri seçin.

Vətən torpağıdır haqqın dərgahı,
Vətənsiz ruhlar da düşər didərgin.

Allah qarğışdır, şəhidin ahı
Torpağı satanı tutacaq bir gün.

***

Baxıram dünyanın bu gərdişin.
Dəli bir ağlamaq keçir könlümdən.
Fələk rəvac verdi namərd işinə
Dəli bir ağlamaq keçir könlümdən.

Varlığımız ağ günümüz – Vətəndir,
Vətənsizlər gəldi-gedər, ötəndi.
Vətən – bizə xoş laylalar ötəndir,
Atandı, anandı, yarındı Vətən.

Bu otaq, bu işıq, bu beşik, bu süd,
Anan çəkən zəhmət, mən verən öyüd.
Bu əbədi sevgi, bu əbədi ümid,
Dar gündə köməyin – karındı Vətən.

Mən qələm götürdüm, sən qılınc götür,
Sərhədə dönməsin Araz kimi Kür.
Bu torpaq böyükdür, bu xalq böyükdür,
Hələ oğulları varındı Vətən.

***

Torpağında bitən nemət,
Bu dağ-dərə, bu xoş cənnət.
Tarix boyu oldu fəqət,
Yad əlində zaman-zaman,
Azərbaycan, Azərbaycan.

Ömür keçir, saçlarıma yağır qar,
Budağımı köklərimə əyir bar.
Mən gedirəm, nəyim qalır yadigar?
Ay ana torpağım, ana torpağım.

□ **Tapşırıq:** H.Cavidin "Mənim Tanrım" şeirini ifadəli oxuyun. Söz birləşmələrini seçin və növünü müəyyən edin.

Hər qulun cahanda bir pənahı var,
Hər əhli-halın bir qıbləgahı var,
Hər kəsin bir eşqi, bir allahı var,
Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir.

Gözəl sevimlidir, cəllad olsa da,
Sevgi xoşdur, sonu fəryad olsa da,
Uğrunda mənləyim bərbad olsa da,
Son dildarım gözəllikdir, sevgidir.

Gözəlsiz bir gülşən zindanə bənzər,
Sevərsiz bir başda əqrəblər gəzər,
Nə görsəm, hanki bəzmə etsəm güzər,
Həp duyduğum gözəllikdir, sevgidir.

□ **Tapşırıq:** Nəriman Həsənzadənin “Dünya bir nərdi-
vandı” şeirini ifadəli oxuyun. Sintaktik əlaqələrə diqqət
yetirin.

Bu dünya nərdivandı,-
Qalxanda mehribandı,
Enəndə nə yamandı...
Görüşdük pillələrdə,
Yolun yarısında biz.
O qalxırdı bu dəmdə,
Mən enirdim xəbərsiz.
Onu arzularına
Qaldırırdı nərdivan,
Məni xatirələrə
Endirirdi,
Bu zaman.
Birimiz-günçixana,
Birimiz günbatana...
Qalxa bilməzdim daha,
Nə o güc, nə o taqət.
O da enə bilməzdi,-
Haqlı, haqsız
Vermişdi öz hökmünü təbiət.
Gərək ya düşməyəydi

Bu görüş heç araya,
Ya o əvvəl gələydi,
Ya mən sonra dünyaya...

□ **Tapşırıq:** S.Hüseynin “Yazı yazanda” (Mirzə Ələk-
bər Sabirin uşaqlığı) əsərindən verilmiş hissəni ifadəli
oxuyun. Söz birləşmələrini seçin, əsas tərəfin ifadə vasitə-
sinə görə fərqləndirin.

Məşədi Zeynalabdin kiçik oğlu Ələkbəri o biri uşaqla-
rından artıq sevirdi. Ələkbər çox istiqanlı və sevimli bir
uşaqdı. Atası, Ələkbərin gələcəkdə molla olmasını istəyir-
di. Ona hətta bir-iki dua da əzbərlətmişdi, uzun ətkli pal-
tar da tikdirmişdi...

İllər gəlib keçdi. Ələkbər məktəb yaşına çatanda Məşədi
Zeynalabdin oğlunu yanına salıb, məhəllə mollasına apar-
dı. O, mollaya belə dedi:

- Molla əmi, bu Ələkbər mənim ən ağıllı oğlumdur.
Oxumağa gətirmişəm... Sən də gərək ona dərs verəsən.

Molla gözəlti balaca Ələkbəri nəzərdən keçirdi. Uşaq
mollaxanadan qorxurmuş kimi, atasının yanına qısınmış-
dı. Ələkbərin atasına molla belə cavab verdi:

- Sizə xidmət etmək borcumuzdur.

Cavabında isə Ələkbərin atası dedi:

- Əti sənin, sümüyü mənim!

- Hə... rəhmət atana, əti mənim, sümüyü sənin!

Atası ilə molla arasında gedən bu söhbətdən kiçik Ələk-
bər bir şey başa düşmədi. Ancaq bu sözlərin mənası belə

idi: "Mənim uşağımı o qədər döyməyə haqqın var ki, əti tamamilə tökülüb, yalnız sümükləri qalsın".

Ələkbərin oxumağa həvəsi yox idi.

□ **Tapşırıq:** M.Ə.Sabirin "Get məktəbə" şeirini ifadəli oxuyun. Sintaktik əlaqələri fərqləndirin.

Mənim bağım, baharım!

Fikri ziyalı oğlum!

Məktəb zamanı gəldi,

Dur, ey vəfalı oğlum!

Ey gözüm, ey canım,

Get məktəbə, cavanım!

Elm öyrən, imtahan ver,

Öz fəzlini nişan ver,

Qədrin bil elmü - fəzlin,

Elmin yolunda can ver.

Ey gözüm, ey canım,

Get məktəbə, cavanım!

Oğul, oğul amandır,

Çox yuxlamaq yamandır.

Çox yuxlamaq-şeytandan,

Tez durmaq - Allahdandır.

Ey gözüm, ey canım,

Get məktəbə, cavanım!

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlir. Söz birləşməsi müstəqil sözlərdən əmələ gəlir. Ona görə də müstəqil sözlə, köməkçi sözün birləşməsi (məsələn: biza tərəf, evə sarı və s.) söz birləşməsi sayılmır.

Söz leksik, söz birləşməsi sintaktik vahiddir, yəni sözlər dilimizin lüğət tərkibində hazır şəkildədir, söz birləşmələri isə nitq prosesində sintaktik əlaqələrlə formalaşır. Söz səslərdən, söz birləşməsi isə sözlərdən yaranır. Söz birləşməsi tərkibində sözün mənası xeyli konkretləşir. Söz birləşmələrində əsas və asılı tərəf olur. Əsas tərəfin ifadə və sitəsinə görə söz birləşmələri 3 yerə ayrılır:

– Əsas tərəfi isim və ya isimləşmiş sözlərlə ifadə olunan **isim birləşmələr**;

– Əsas tərəfi feilin təsriflənməyən forması ilə ifadə olunan **feili birləşmələr**;

– Əsas tərəfi zərflə ifadə olunan **zərf birləşmələri**.

SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ SÖZ

Söz birləşməsi də sözlər kimi, əşya və hadisələri adlandırır. Məsələn: stol – stolun ayağı, roman – macərə romanı, ev – evin qapısı, bulaq – bulağın suyu və s. Ayrı-ayrı sözlər kimi, söz birləşmələri də cümlə üçün tikinti materialıdır. Məsələn: *Evin qapısı açıq idi.* – cümləsi bir sözün (açıq idi) və bir söz birləşməsinin (evin qapısı) iştirakı ilə

yanarmışdır. Bu cür oxşar cəhətlərə baxmayaraq söz birləşmələri sözlərdən əsaslı şəkildə fərqlənir:

1. Söz leksik, söz birləşməsi sintaktik vahiddir, yəni sözlər dilimizin lüğət tərkibində hazır şəkildədir, söz birləşməsi isə nitq prosesində sintaktik əlaqələrlə formalaşır.

2. Söz səslərdən, söz birləşməsi isə sözlərdən yaranır.

3. Sözü mənəsi ümumi və geniş olur; məsələn: kitab dedikdə hər cür kitab, şəhər dedikdə hər cür şəhər nəzərdə tutulur. Lakin söz birləşməsi tərkibində sözü mənəsi xeyli konkretləşir: *maraqlı kitab, qədim şəhər və s.*

SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ CÜMLƏ

Söz birləşməsi cümlə ilə də oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir. Hər ikisi (həm söz birləşməsi, həm də cümlə) sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsindən əmələ gəlir; hər ikisi eyni nitq hissələrindən və eyni sintaktik əlaqədən yaranır; sözlərin sırası da əsasən eyni cür olur.

Bu oxşar cəhətlərlə yanaşı, söz birləşmələri ilə cümlələrin mühüm fərqləri də vardır. Cümlə ünsiyyətin əsas vahididir və bitmiş fikir ifadə edir. Lakin söz birləşməsi bitmiş fikir ifadə edə bilmir. Məsələn: *gözəl həyat – Həyat gözəldir* və s. Cümlənin özünəməxsus intonasiyası olur. Cümlədə söylənilən fikrə münasibət bildirilir. Söz birləşməsindən fərqi olaraq, cümlə bir sözdən də ibarət ola bilər. Məsələn: *Gecdir. Tezdir. Yoruldum.* və s.

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN NÖVLƏRİ

Söz birləşmələri əsas və əsli tərəflərdən ibarət olur. Əsli tərəf əvvəl işlənir və sintaktik əlaqə üsullarından biri ilə (ikinci) əsas tərəfə tabe olur. Məsələn: *Maraqlı kitab, məktubu oxumaq* birləşmələrində *maraqlı* və *məktubu* sözləri əsli tərəf, *kitab* və *oxumaq* sözləri əsas tərəfdir.

Əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə söz birləşmələri ismi birləşmələr, feili birləşmələr və zərf birləşmələri olmaqla ayrılır.

Əsas tərəfi adlarla (isim, sifət, say, əvəzlik və bəzi zərflərlə) ifadə olunan birləşmələrə ismi birləşmələr deyilir. Məsələn: *dəmir qapı, almanın qırmızısı, əldən iti* və s.

İsmi birləşmələr təyini və qeyri-təyini olmaqla 2 yerə ayrılır.

Əsli tərəfləri əsas tərəf izah etdiyindən belə birləşmələrə təyini söz birləşmələri deyilir.

Təyini söz birləşmələrinin forma və məna xüsusiyyətlərinə görə üç növə bölünür:

1. Birinci növ təyini söz birləşmələri;
2. İkinci növ təyini söz birləşmələri;
3. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri.

□ **Tapşırıq:** N.Nərimanovun "Pir" əsərindən verilmiş hissədə ismi birləşmələri seçin.

- Ay qız, Gülbadam! Gülbadam! Tez ol dur, uşağı da durquz, vaxt keçir hava sərin ikən yola düşək.

Gülbadam sərsəm yuxudan oyanıb oturdu, gözlərini ova-ova o yan-bu yanına baxdı, istədi ərinə deyə: "Nə

üçün çıxır-bağır edirsən, yatmağa qoymursan?..." Sonra fikrinə gəldi ki, gərək pirə gedələr... Heç bir şey söyləməyib bir az gərnəşdi, sonra əlləri ilə gözlərinə düşən saçlarını düzəltdi, boynuna düşmüş ağ çit, qara çiçəkli yaylığı başına salıb boğazının altından sıxdı. Ağ donunu geyindi, əsnədi, istər-istəməz ayağa durdu. Üzsüz boz balışı, üzü qırmızı çiçəkli çitdən mitəkkəni döşəyin ortasına qoydu, sonra yorğan əvəzinə üstünə saldıqı ağ döşək üzünü qatlayıb istəyirdi yerini yığsın, bu vaxt Məşədi Allahverən namazını qurtarıb arvadına dedi:

- Yerləri yığmaq istəməz, gələrsən sonra yığarsan, vaxt keçir, sən uşağı durquz.

Gülbadam döşəyi buraxıb iki dizləri üstə çökdü, bir az uşağın üzünə baxıb ağ kisəyi köynəyinin enli qolları ilə uşağın alnundakı təri sildi və sonra: - Cəbi! Anan sənə qurban, Cəbi! Oyan, dur gedək. Dədən səni toşiyə mün-dirəcəkdir - deyə uşağı durquzurdu.

Birinci növ təyini söz birləşmələri (1T_o+2T_o)

Hal və mənsubiyyət şəkilçiləri olmadan yaranan birləşmələrə birinci növ təyini söz birləşmələri deyilir. Məsələn: sərən su, işıqlı otaq, yağışlı hava və s.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin asılı tərəfi isim, sifət, say, əvəzlik və feili sifətlə, əsas tərəfi isə isimlərlə (və isimləşmiş sözlərlə) ifadə olunur.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin əsas tərəfi cəm, mənsubiyyət və hal şəkilçiləri qəbul edə bilər. Məsələn: yaxşı şagird – yaxşı şagirdlər, yaxşı şagirdlərimiz, yaxşı

şagirdlərdə Lakin bu şəkilçilər birinci növ təyini söz birləşmələrinin əlaməti deyildir, çünki belə birləşmələr həmin şəkilçilərin iştirakı olmadan əmələ gəlir. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi cümlədə təyin, ikinci tərəfi mübtədə, xəbər, tamamlıq və ya zərflik olur.

İkinci növ təyini söz birləşmələri (1T_o+2T_m)

Birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik hal, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili (-ı, -i, -u, -ü) birləşmələrə ikinci növ təyini söz birləşmələri deyilir. Məsələn: ana ürəyi, göyərçin yuvası, şəhər bağı və s.

İkinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri, başlıca olaraq, isimlərlə ifadə olunur, lakin bəzən başqa nitq hissələri də isimləşərək belə birləşmələrin tərəfləri kimi işləyə bilər. Məsələn: Gözəllər gözəli, yaxşılar yaxşısı və s.

İkinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında başqa söz artırmaq olmur.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri (1T_r+2T_m)

Bu birləşmədə birinci tərəf müəyyən yiyəlik hal şəkilçili, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçili olur. Məsələn: kürün daşması, sözün mənası və s.

□ **Tapşırıq:** M.Cəlalin "Bir gəncin manifesti" əsərindən verilmiş parçanı diqqətlə oxuyun. Söz birləşmələrini seçin.

Nökərçilik

*Ey dərbədar gəzib ürəyi qan olan cocuq,
Başsız qalib ayaqlara üstən olan cocuq.*

Ə.Sabir

Mərdan getdi, ailənin sevinci, rahatlığı da onunla getdi. Bahar qardaşının xiffətini çəkirdi. Anası Mərdan ilə Surenin qardaşlıq kağızını ona vermişdi:

– Bu qağandan yadigardır, bərk saxla, düşmən əlinə keçməsin!

Sona bir tərəfdən də evin axtarılmasından qorxduğu üçün bu kağızı uşağa verirdi. Bahar məhəbbətini kağıza salmışdı. Gecələr qoynuna qoyur, onunla təsəlli tapırdı. Anası tapşırmışdı ki, “o kağızı heç kəsə, heç yoldaşlarına da göstərmə, yoxsa bizi yenə də incidərlər”.

İndi Sona çörək dərdindən, güzəran dərdindən artıq oğlunun hayına qalmışdı. O, bir dəqiqə də Mərdanın xəyalından ayrıla bilmirdi. Bahar görməsin deyə, xəlvətdə danuşır, xəlvətdə ağlayırdı. Astanaya söykənib gözlərini kəndin uzaqlarda görünən sıx ağaclarına dikir, hönkür-hönkür ağlayırdı.

O, Mərdanı şəhərdə, karvansaralarda, çayxanalarda, zirzəmilərdə, kim bilir, bəlkə də dağlarda, ya da bağ-bağçada, bostan dəyələrində gizlənmiş görürdü. Onun adamı, qohum-qardaşı yoxdur.

Bəzən də Sona enlikürək, igid oğlunu düşmən əlində əsir-yesir, qorodovoyların qabağında dustaq gedən görürdü. Budur, o, çarılıq ayaqları ilə iri addım ataraq palçıqlı küçələrin ortasından gedir. Necə də başını aşağı sallamışdır! Kənardan baxanlar da kövrəlir, susurlar. Onun məyus

baxışları! Onun enli kürəklərinə tuşlanan tapançanı kaş anasının ürəyinə sıxaydılar, tək Sona öləydi, oğlunu bu gündə görməyəydi!

□ **Tapşırıq:** C.Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” hekayəsindən verilmiş hissədə ismi birləşmələri seçin.

– A kişi, hələ hara qoyuram səni gedəsən? Nağıl elə görüm sonra necə oldu?

– Bəli, başına dolanım, xan, qurban olsun sənə mənim yetim-yesirim! Sənsiz mənim bir günüm olmasın!.. Bəli, gördüm ki, hərif utanmaz-utanmaz kağızları qutudan ehmalıca çıxartdı, dəstələyib vurdu qoltuğuna! Qutunun qapısını örtüb, istədi düzəlsin yola. Mən tez qaçıb yapışdım urusun qolundan, qoymadım getsin. Dedim, ay aşna, hara aparırsan kağızları? Xalq səndən ötrü kağızları bura salmıyıbdı ki! Dinməz-söyləməz üzünün suyunnan xalqın kağızlarını qoy yerinə! Dedim Noruzəli hələ ölmüyübdü ki, sən onun ağasının kağızını aparasan. Belə işlər yaxşı deyil, adam özgənin malına tamah salmaz. Məgər sizin şəriətdə oğurluq günah yazılmayıbdı?

Xan, məni çövrür balaların başına, məni mürəxxəs elə, qoyun gedim: bivaxtdı, hava qaranlıqlayır.

– Hələ tələsmə, gedərsən... Sonra necə oldu?

– Qoy görüm harda qaldım... Ədə, qoyma-qoyma, ulağ tənəkləri sındıracaq.

Noruzəli istədi qaçsın ulağın yanına, xan qoymadı.

– Noruzəli, getmə, hələ getmə. De görüm sonra necə oldu?

– Ta necə olacaq? Nə qədər yalvardım, yapışdım ki,

mənim xanım məni öldürər. Dedim bari mənim xanımın kağızını ver; illah dedi ki, vermənəm. Gördüm ki, hərif istəyir qoya qaça. Vallah hirs vurdu təpəmə, ikiəlli yapışdım kafirin çiyindənən, bunu üzü üstə elə gətirdim yerə ki, heybətdən ağzı qanadı. Sonra nəçərnək divanxanasından saldatlar tökülüb məni döyə-döyə aparıb atdılar dama. Sənin qədəmlərinə belə mən qurban olum. Sən olmasaydın məni indi çoxdan göndərmişdilər Sibirə; çünki damda məndən savayı bir neçə dustaq vardı, mənə dedilər ki, o urus qulluq adamıdı. Ta... mən neyləyim? Xan, başına dolanım, di gör günah kimdədi?

FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏR

Əsas tərəfi feillərdən ibarət olan birləşmələrə **feili birləşmələr** deyilir. Feili birləşmə dedikdə, əsas tərəfi feili sifət, feili bağlama və ya məsdərdən (feilin təsriflənməyən formaları) ibarət olan birləşmələr nəzərdə tutulur. Məsələn: məktubu oxuyan, film izləyən; məktubu oxuyanda, film izləyəndə; film izləmək və s.

Feili birləşmələr cümlə daxilində tərkib əmələ gətirir. Tərkiblər əsas tərəflərin adları ilə adlanır və üç növə ayrılır:

1. Məsdər tərkibləri
2. Feili sifət tərkibləri
3. Feili bağlama tərkibləri

Tərkiblərdə sözlərin miqdarı adətən çox olur. Birləşmə üçün iki, tərkib üçün çox söz səciyyəvi hesab olunsa da,

tərkib və birləşmə əslində sinonim terminlərdir: məsdər, feili sifət və feili bağlama tərkibləri.

Məsdər tərkiblərinin əsas tərəfi məsdərdən ibarət olur.

Məsdər tərkibləri əksərən cümlənin mübtədə və tamamlığı vəzifəsində işlənir. Məsələn: 1) Çox irəli getmək təhlükəli idi. 2) İnsanı sevməyə ixtiyarım var – cümləsində **çox irəli getmək** mübtədə, **insanı sevməyə** birləşməsi tamamlıqdır.

Feili sifət tərkibinin əsas tərəfi feili sifətdən ibarət olur.

Feili sifət tərkibləri cümlədə əksərən təyin vəzifəsində işlənir. Məsələn: Meşəyə gedənlər geri qayıtdılar. Yarışda birincilik qazananları təbrik etdilər – cümlələrində **meşəyə gedənlər** mübtədə, **yarışda birincilik qazananları** tamamlıqdır.

Feili bağlama tərkibinin əsas tərəfi feili bağlamadan ibarət olur. Feili bağlama tərkibləri cümlədə əksərən zərflilik (zaman, tərz-i-hərəkət, səbəb zərflilikləri və s.) vəzifəsində işlənir. Məsələn: Akif həyətdən çıxanda anası dalınca su atdı – cümləsində **Akif həyətdən çıxanda** feili bağlama tərkibi zaman zərfliyidir.

□ **Tapşırıq:** M.Hüseynin “Yeraltı çaylar dənizə axır” əsərindən verilmiş hissədə söz birləşmələrini seçin və əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə fərqləndirin.

İlk zərba

Mən institutu bitirib İnşaat İnstitutunda elmi işçi işləyirdim. Bakıda bir çox yerlərdə yeraltı sular axır. Mən bu

suların yox olması üçün vasitə axtarırdım. Ailə vəziyyətim isə buna imkan vermirdi. Qızlarımı böyütməli, oxutmalı idim. Ərim Müdhət 1942-ci ildə müharibəyə getmişdi. İki ildir ki, ondan xəbər yoxdur. Ondən əlimizi üzmüşdük. Maddi vəziyyətimiz pis idi. Bir gün məni hərbi komissarlığa çağırıdılar.

- Müdhət Aydının pulu kəsilir. İtkin düşüb.

Dünya başıma hərləndi. Mənim maaşım çörək almağa ancaq çatırdı. Qaynım Faiq hərdən bir bizə pul verməsəydi, acından ölərdik. Biz aclığa dözə bilərdik. Təki Müdhət...təki Müdhət. Qaynanam Bədimisə xala da oğlu sarıdan dərd çəkirdi. 1944-cü ilin sonu Müdhətdən məktub aldım. O yazırdı: "Əziz dost, mən sağam. Amma buna təəssüf edirəm. Ölsəydim bu mənə də, sizə də şərəf verərdi. Aylarca qatlaşdığım əzabdan sonra alınma vurulan "xain" damğası həyatımı məhv elədi. Ancaq mən "xain" olmamışam. Mən namusla vuruşmuşam. Bizi sürgünə aparırlar. Əlvida!".

Məktubun sonunda imza yoxdu. Lakin onu o yazmışdı. Xəttindən və "əziz dost" sözündən bildim.

Bir neçə gündən sonra yenə məktub gəldi: "Əziz dost! Məni gözləmə. Əgər özünə layiq başqa birisiylə...yox, ağrıdır... Bəlkə sən başqasıyla xoşbəxt olacaqsan! Əgər özünə layiq birisiylə yeni həyat qursan, bu mənim qüruruma zərrəcə toxunmaz. Mən ki, köhnə müsəlman deyiləm...".

Bu dəfə yazmışdı: Müdhət Aydın.

Orta məktəbdə bir-birimizi Leyli-Məcnun kimi sevirdik. Sonra da belə idik.

Məktubu alan günü işdən çıxıb dəniz kənarına çatdım. Ləpələr sanki mənə deyirdi: "Özünü dənizə at, canını qutar..!" Yox, mən uşaqlarımı yetim qoya bilmərəm.

Sırağagün işdə katibə gəldi.

-Yoldaş Səmədov sizi çağırır:

Rima, Məlikə, Yura mənə baxırdılar. Mən kabinetə keçdim. Səmədov dedi: "Mən də bu elmi buraxıb əsgər olmaq istərdim". Mən onun sözlərinə inanmadım. İstəyirdi ki, deyim:

"Yox, siz yalnız elm üçün yaranmışınız, yoldaş Səmədov. Heç Stalin də, institutu buraxıb cəbhəyə getməyinizə razı olmaz".

Mənim ərizəmi oxumuşdu. O dedi:

Ola bilsin ərinin günahı var. Amma oğul ataya cavabdeh deyil. Hələlik get işlə. Müzakirə edilib cavab çıxacaq. Müzakirə vaxtı Mirzəliyev, Rima, Səmədov və s. iştirak edirdi. Rima Müdhətin Səmirəyə aidiyyəti olmadığını bildirsə də, sonda Səmirə partiya üzvlüyündən çıxarıldı. Bunun əsası Səmədovun Mollayevlə əlaqədə olmasında idi.

☐ **Tapşırıq:** Oxuyun. Feili birləşmələri seçin.

Zənginlik və yoxsulluq

Bir gün varlı bir ata öz oğlunu kəndə aparır. Bu səyahətin məqsədi insanların nə qədər kasıb ola bildiklərini oğluna göstərmək idi. Onlar çox yoxsul bir ailənin yaşadığı fermada bir gecə qalırlar. Səyahətdən qayıdarkən ata oğlundan soruşur:

- İnsanların nə qədər kasıb olduğunu gördün?

Oğul:

– Gördüm.

Ata:

– Nə öyrəndin bəs?

Oğul:

– Öyrəndim ki, bizim evdə bir itimiz var, onların isə dörd iti var. Bizim bağçanın ortasına qədər uzanan hovuzumuz var, onların sonu olmayan çayları var. Bizim bağçamızda xarici lampalarımız var, onların ulduzları var. Bizim gördüyümüz son nöqtə həyatımızdır, onlarsa bütün bir üfüqü görürlər.

Oğlan sözünü bitirəndə atası ona deyəcək heç bir şey tapmır.

Oğul:

– Mənə nə qədər yoxsul olduğumuzu göstərdiyin üçün təşəkkür edirəm, ata!

ZƏRF BİRLƏŞMƏLƏRİ

Qədim türk yazısı abidələrini dilində, az da olsa, zərf birləşmələrinin işlənməsinə rast gəlmək olur. Qeyd etmək lazımdır ki, zərf birləşmələri müasir türk dillərində də zəif inkişaf etmişdir və türk dillərinin qrammatik quruluşuna həsr edilmiş əsərlərin böyük əksəriyyətində bu birləşmələr haqqında ümumiyyətlə məlumat verilmir. Zərf birləşmələrində tabeədici - əsas söz zərfdır. Bu birləşmə idarə sintaktik əlaqəsi ilə əmələ gəlir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərf birləşməsinin ikinci tərəfi kimi, əsasən, yer və zaman zərfləri çıxış edir. Müasir türk dillərində tərz-hərəkət zərfləri də bu mövqedə işlənir.

CÜMLƏ

Cümlə insanlar arasında fikir mübadiləsinə xidmət edir. Cümlə söz və söz birləşmələrindən ibarətdir. Cümlənin baş üzvlərdən ibarət qrammatik əsası olur. Ümumi qrammatik mənasına görə **cümlə** bitmiş fikir ifadədir. Cümlə vasitəsilə bir iş və hadisə haqqında məlumat verilir, bir şey soruşulur, bir işə təhrik edilir. Heç bir söz və ya söz birləşməsi cümlə şəklinə düşmədən bitmiş fikir ifadə edə bilməz. **Sözlərin və söz birləşmələrinin bitmiş fikir ifadə edən birləşməsinə cümlə deyilir.**

Cümlə bir sözdən ibarət ola bilər. Cümlələr quruluşca sadə və mürəkkəb olur.

Sadə cümlələrin yalnız bir qrammatik əsası olur. Məsələn: *Uşaqlar oturdular. Müəllim ani olaraq sinfə göz gəzdirdi.*

Mürəkkəb cümlələrin iki və daha çox qrammatik əsası olur. Məsələn: *Dedim, eşitmədi.*

□ **Tapşırıq:** C.Cabbarlının "Viveskalarımız" şeirini diqqətlə oxuyun. Şeirdə tənqidi məqama diqqət yetirin.

Viveskanı türkcə yaz,
Latınca yaz, rusca yaz.
Verildi prikaz,
Yaz, dedilər, yaz!
Tapıldı rəngsaz,
Verildi pul az,
Yaz, dedilər, yaz!
İndi buyur, lövhəyə bax,

Sözlərin hamısı dəlqabaq:

“Parçaçı” olmuş “paçaçı”,

“Bəzzaz” olub “baz”.

Yaz, dedilər, yaz!

“Baqqalı” yazdı “saqqal”,

“Baksayuz”u “bakmayuz”;

“Azsayuz” oldu “Azsatuz”,

Maşın satan “maz”,

Yaz, dedilər, yaz!

□ **Tapşırıq:** Əli Nəzminin “Dil məsələsi” şeirini oxuyun. Şeirdə alınma sözlərin ana dilimizə təsirinə diqqət yetirin.

Dil var ikən gəlin *lisan* deməyək,

Döndərib farscaya *zəban* deməyək.

Hər kəsin var ikən dili, ağızı,

Ağıza and içək, *dəhan* deməyək.

Ərəbi göndərək öz evlərinə,

Farsa, qal bizdə *mehman*, deməyək

Göz dururkən yazaq nə *eyn*, *çəşm*,

Gizilini gizlədib, *nəhan* deməyək.

Var ikən türklərin oxu, yayı,

Kirpiyə tir, qaşa *kaman* deməyək.

...Birliyə *ittihad*, bilgiyə *elm*,

Qızlar, arvadlara *zənan* deməyək.

□ **Tapşırıq:** G.Hüseynoğlunun “Azərbaycan dili” məqaləsini oxuyun. Ana dilimizə olan sonsuz məhəbbətin ifadəsinə diqqət yetirin.

Anamın südündə, vətənimin havasında, çörəyimdə, suyumda səni duymuşam! Torpağımda-daşımnda, çölümdə-çəmənimdə, Kürümdə-Arazımda, Xəzərimdə-canımda səni görmüşəm!

Elimdə-günümdə, dərsimdə-kitabımda səni sevmişəm! Sevmişəm, a mənim tarixin eniş-yoxuşlarında xalqımızın göz bəbəyi kimi qoruduğu dilim! Azərbaycan dilim!

Anamın həzin-həzin laylalarında, arzulu-arzulu oxşamalarında qanıma keçmişən! Atamın kişi-kişiyənə söhbətlərində ruhumə çökmüşən!

Babamın, nənəmin şirin-şirin nağıllarında, bayatılarında ürəyimə girmişən! Ürəyimə, a mənim millətimin fəxr-fəxarəti dilim! Azərbaycan dilim!

Əlimə qələm alan gündən, qələmin ixtiyarına qalan gündən böyüklüyünü dərk eləmişəm!

İlk gecədə, yuxusuz qaldığım ilk gecədə, ilk ağır sınaq gecəsində necə də köməyimə gəldin, qüdrətinlə ana bərəsindəki düşüncələrim öz qalibına düşdü, söz qalibına düşdü. Səxavətini unutmamışam!

Heç zaman, heç kəsdən bir kömək ummadım, ummaram, ummaram! Təkcə səndən savayı! Səndən savayı! Um-maram! Səndən də həmişə budur təmənnam: əsirgəmə sözlərini, varını, gizləmə imkanlarını, ecazkarlığını, bir sözünün neçə-neçə çalarını, yuxusuz gecələrimin sayını çoxaltma, mənsur şeirlərimə xəzinənin ən sirli, hələ toxunulmamış, əl dəyilməmiş guşələrində qidalanmağa icazə ver, a mənim ulu əcdadımın yadigarı, nişanəsi, nəfəsi, doğma dilim, ana dilim! Azərbaycan dilim!

Sənsiz neyləyə bilərəm?! Varlığım varlığımla bağlıdır. Adım adınla öyünər. Sevincim, səadətım qüdrətimlə yaranar, a mənim günüm, ilim, əsrim, qərinəm, nəhayətsizliyim, Azərbaycan dilim! Azərbaycan dilim!

□ **Tapşırıq:** C.Məmmədquluzadənin "Quzu" hekayəsindən verilmiş hissəni oxuyun. Hekayədə cümlə quruluşuna diqqət yetirin. Sadə və mürəkkəb cümlələri fərqləndirin.

Kəblə Məmmədhüseyn quzunu boşlayıb girdi evinə, şalını götürüb bağladı, çuxasını geydi, tütün kisəsini qoydu cibinə, çubuğunu taxdı belinə və arvadına dedi ki:

– Quzunu aparıram.

Arvad cavab verdi ki:

– Nəyi satmağa aparırsan? O quzuya heç bir manat da verməzlər.

– Yox, satmağa aparmıram, xanlığa aparıram. Bəlkə, bir şey qopardam.

Bu sözləri deyə-deyə Kəblə Məmmədhüseyn yeni həyatə, əyilib quzunu qucaqladı, vurdu qoltuğuna, çıxdı küçəyə və üz qoydu Əziz xanın evinə tərəf. Çəpik və oxumaq səsi gəldikcə yavıqlaşdı.

Nə durmusan dağ başında...

Xülasə, xanlıq qapısında bir-iki kəndli durmuşdu, həyətdə də bir dəstə kəndli ucadan danışırdılar. Bağçada yekə tut ağaclarının dibində beş-altı quzu otlayırdı. Həyətin küncündə, çardağın altında bir çıpaq ağ at bağlanmışdı. Aşpazxanadan qab-qacaq səsi gəlirdi. Xanlıq qulluqçularından bir neçəsi aşpazxanadan evə xörək və evdən aşpaz-

xanaya boş qab-qacaq daşıyırdılar. Kəblə Məmmədhüseyn düz gəldi pilləkanlardan qalxdı qabaq otağa və nökrələrin birinə dedi:

– Sadıq əmoğlu, xana ərz elə ki, Məmmədhüseyn quzu gətirib.

Bir az keçdi, Əziz xan bərk kefli, çörək dəsmalı ilə do daqlarını silə-silə çıxdı qabaq otağa və quzunun başını Məmmədhüseynin qoltuğunda görəndə gəldi yavığa və durdu quzunu tumarlamağa:

– Quzu, quzu, nə yaxşı quzu, nə göyçək quzu! Quzu, quzu, quzu!.. – və məhəbbətin şiddətindən başladı quzunun gözlərindən öpməyə.

Kəblə Məmmədhüseyn də durdu quzunu tərifləməyə:

– Xan, məşallah çox nəcib quzudu. Bir kəndli aparırdı satmağa, zornan üç manat verib aldım. Bildim ki, qonağınız var, dedim bəlkə lazım ola, plov altına qoyasınız. Çox yeməli quzudu!

İçəri otaqda çəpik səsi bərkidi. Rus qonaqlarının biri qapını açıb Əziz xanı çağırırdı. Xan dönüb qaçdı qonaqlara tərəf, genə qayıtdı Məmmədhüseynə tərəf, əlini saldı cibindən bir kağız üçlük çıxartdı. Pulu genə istədi cibinə qoya, sonra istədi Məmmədhüseynə verə, genə istədi cibinə qoya, axırda atdı Məmmədhüseynə və qaçdı içəri. Kəblə Məmmədhüseyn pulu qoydu cibinə, yeni həyatə ki, quzunu ötürsün bağçadakı quzuların içinə.

Kəndlilər genə həyətdə "arx" bərəsində ucadan bəhs eləyirdilər, nökrələr də genə sağa-sola qaçmaqda idilər və heç kəs Məmmədhüseynə baxmırdı. Bu da çuxasını çəkdi

qoltuğundakı quzunun başına və üzünü küçə qapısına çöndərib çıxıb getdi evinə.

Və həməən gün quzunu kəsib yedi... Amma doğrudan da quzu çox arıq imiş.

CÜMLƏNİN MƏQSƏD VƏ İNTONASIYAYA GÖRƏ NÖVLƏRİ

Hər bir cümlə müəyyən məqsədlə söylənir. Nitq zamanı cümlə növlərinin fərqlənməsində intonasiyanın rolu böyükdür. İntonasiya cümlədə bu rəngarəngliyi yaratmaqla məqsədimizi aydınlaşdırır. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin aşağıdakı növləri var:

Nəqli cümlələr

Sual cümlələri

Əmr cümlələri

Nida cümlələri

NƏQLİ CÜMLƏLƏR

Nəqli cümlələr bir hadisə, əşya, əlamət və s. haqqında məlumat vermək məqsədilə işlənir. Nəqli cümlələr adi intonasiya ilə tələffüz edilir. Xəbərdən əvvəlki sözün üzərində səs tonu bir qədər yüksəlir, sonra tədricən alçalaraq kəsilir. Məsələn: Dünyada rəngarəng təbiəti ilə seçilən yerlər çoxdur. Azərbaycan ərazisi bu möcüzəli yerlərdən biridir.

Nəqli cümlə başqa cümlə növlərinə nisbətən daha çox işlənir. Çünki insanlar nitq prosesində öz fikirlərini, əsasən nəqli cümlələr vasitəsilə ifadə edirlər.

Yazıda nəqli cümlələrin sonunda nöqtə qoyulur.

Hiss-həyəcanla tələffüz edilən cümlələrin sonunda nida işarəsi (!) qoyulur.

□ **Tapşırıq:** M.Cəlalin "Bir gəncin manifesti" əsərindən seçilmiş parçada məqsəd və intonasiyaya görə cümlələri fərqləndirin.

Tacir Sonanın xalçasını görmüşdü: "Bəh-bəh!" – deyə-deyə ağasına – ingilisa göstərdi. İngilis gözü sataşan kimi heyrətindən rəngi daha da bozardı, xalçaya əlini vurub ayağa qalxdı. Tacirə nə isə dedi. Tacir dayananlardan xəbər aldı:

– Yiyəsi hanı?

Sona özü dinmədi. Dayananlar onu göstərdilər. Tacir sanki Sonə ilə çoxdan tanış, ya dost imiş. Ona tərəf əyildi, gülümsər halda soruşdu:

– Bacı, qiyməti neçədir?

Sona bir az duruxdu.

Kənddə qiymət qoydurub sonra bazara aparmığı düşünmüşdüsə də, səhər tezdən çıxanda tamam unutmuş, xalçanı götürüb yoluna düzəlmişdi. Özü isə ürəyində bir qiymət tutmamışdı. Tuta da bilməzdi, çünki bu satış, bazar malı deyildi. Onun qiyməti isə heç vaxt və heç bir pulla ifadə edilə bilməzdi. Sonanın inandığı adam olsa, nə qiymət deyərdi? Onda deyərdi:

– Xalçanı apar, əvəzinə tabağıma çörək, Mərdanımı qurtarmaq üçün rüşvət pulu ver!

Ancaq indi, bu məqamda, bu bazarda tacirə müəyyən qiymət demək lazımdı, çünki ingilis almaq istəyir. Pulla demək lazımdı, çünki ingilis hər şeyi pulla alır. İngilis çoxdan axtardığını tapmış kimi sevincək, xalçanın başına dolanmaqda, tez-tez çevirib üzünə, astarına, saçaqlarına, ipinə baxmaqda, rəngini yaşlamaqda, barmağı ilə naxışlarını yoxlamaqda idi. O baxdıqca, camaatda da marağ artırırdı. Tamaşaya duranlar çoxalırdı. Adamlar böyük bir mərkəz görmüş kimi halay vurub xalçanın ətrafında durmuşdular. Kim isə yerindən dedi:

– Barmaq işi olduğuna inanmır. Necə də inansın! Bu ki qüdrət qələmi ilə çəkilməmiş şəkildir!

– Əhsən belə barmaqlara!

Bir başqası bu sözə yanıqlı cavab verdi:

– Barmaqlar... barmaqlar, həmişə qabardan göynəyən barmaqlardır. Sən bu saat qızıl gücünə qaraquş kimi çalıb Londona aparanlardan danış!

□ **Tapşırıq:** Mətni oxuyun. C.Məmmədquluzadənin "Qurbanəli bəy" hekayəsindən verilmiş hissədə cümlələrin məqsəd və intonasiyaya görə növünü müəyyən edin.

Qurbanəli bəyin arvadı sübh vaxtı ayılıb gördü ki, əri gəlib yatıb, yavaşca çıxdı eşiyə. Qaravaş süpürgə ilə həyəti süpürürdü.

Qaravaş xanımı görcək, əlində süpürgə, getdi xanımın yanına, salam verdi. Xanım gözlərini ova-ova soruşdu ki, bəy nə vaxt gəlib yatdı? Qaravaş cavab verdi ki, gecədən çox keçmişdi ki, gəldi. Xanım Kərbəlayı Qasımı çağırırdı. Kərbəlayı Qasım tövlədən çıxıb tez gəldi və baş endirib

durdu xanımın qabağında. Xanım Kərbəlayı Qasımdan soruşdu ki:

– Niyə belə gec gəldiniz?

Kərbəlayı Qasım cavab verdi:

– Qonaqlıq çox uzun çəkdi, onun üçün gec gəldik.

Xanım yenə soruşdu:

– Pristavın qonağı çox idimi?

Kərbəlayı cavab verdi:

– Bəli, xanım, çox idi.

Xanım soruşdu:

– Kim idilər qonaqlar?

Kərbəlayı Qasım cavab verdi:

– Ay xanım, mən nə bilim, bir çoxlu böyük adamlar idi, çoxlu xanım idi. Naçalnik özü də orada idi. Çox adam vardı.

Xanım yenə soruşdu:

– Kəblə Qasım, xanımlar da elə kişilərlə bir yerdə oturmuşdular, ya ayrı oturmuşdular?

Kərbəlayı Qasım cavab verdi:

– Yox, elə hamısı qarışmışdı bir-birinə.

Qaravaş bu sözləri eşitcək öz-özünə dedi:

– Bıy, aman Allah!

Xanım oturdu pilləkənin pilləsinin üstündə, Kərbəlayı Qasımı bir az da yavığa çağırırdı və dedi:

– Sən Allah, Kəblə Qasım, nağıl elə görək qonaqlıq necə keçdi, qonaqlara nə verdilər, ağan nə qayıtırdı, kimnən danışıdı, nə danışıdı? Sən Allah, Kəblə Qasım, hamısını nağıl elə!

SUAL CÜMLƏLƏRİ

Sual məqsədilə işlədilən cümləyə **sual cümləsi** deyilir. Yazıda sual cümləsinin sonunda sual işarəsi (?) qoyulur. Sual cümlələrin üç növü var:

- **Sual əvəzliliklərinin köməyi ilə yaranan sual cümlələri.** Məsələn: Qız qalası **neçənci** əsrdə tikilib?

- **Sual ədatlarının köməyi ilə yaranan sual cümlələri.** Məsələn: Siz günəşin çıxmasını seyr etmişinizmi? Bəs batmasını?

- **Yalnız sual intonasiası ilə əmələ gələn sual cümlələri.** Belə cümlələrin əmələ gəlməsində sual əvəzlilikləri və sual ədatları da iştirak edir. *Bəs* sən *niyə* gəlmədin? Belə cümlələr nəqli cümlələrə yaxın olub, nəqli cümlələrdən xəbərinin son hecasının bir qədər uzun tələffüz olunması ilə fərqlənir. Məsələn: Sən muğamı sevirsən?

□ **Tapşırıq:** H.Cavidin "Qız məktəbində" şeirini ifadəli oxuyun. Mükəllimədə sual intonasiasına diqqət yetirin.

- Quzum, yavrum, adın nədir?
- Gülbahar.
- Pəki,sənin anan, baban varmı?
- Var.
- Nasıl,zənginmidir baban?
- Evet, zəngin, bəyzadə...
- Öyle ise, geydiyən geyim neyçin böyle sadə?
- Yoxmu sənin incilərin, altun bilərziklərin?
- Söyle, yavrum! Heç sıxılma...

- Var, efendim, var, lakin Müəlliməm hər gün söylər, onların yox qiyməti, Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti.
- Çox doğru söz...
- Bu dünyada sənin ən çox sevdiyən kimdir, quzum, söylərmisən?
- Ən çox sevdiyim ilkin O ALLAH ki, yeri-göyü, insanları xəlq eylər.
- Sonra kimlər?
- Sonra ONUN göndərdiyi elçilər.
- Başqa sevdiklərin nasıl,yoxmu?
- Var...
- Kimdir onlar?
- Anam, babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar!

□ **Tapşırıq:** C.Cabbarlının "Sevil" əsərindən verilmiş parçanı ifadəli oxuyun. İntonasiasına diqqət yetirin.

Sevil gəlir

- Gülüş** – Kimi istəyirsiniz?
- Sevil** – Ha... ha... ha... Gülüşcan! Gülüş!
- Gülüş** – Sevil, sən harada idi? Necə də gözəlləşmişən! Sevil, harada idin?
- Sevil** – Heç soruşma, Gülüş! Moskvadan gəlirəm. Mən yeri, göyü, bütün dünyanı dolaşmışam, sonra anladaram. Mən qatardan indicə düşmüşəm, bu gün nə cür olursa-ol-

sun, buraya çatmağa can atırdım, gecikərəm, deyə qatardan düşüb qaçıb gəlmək istəyirdim. Bu gün mənim oğlumun onilliyidir, deyilmi, Gülüş? Oğlum sağdırmı? Söylə, sağdırmı?

Gündüz – Bibican! Bəlkə bu qız mənim anamdır!

Gülüş – Budur, Gündüz, bu sənin anandır! (*Qucaqlaşır-lar*)

Gündüz – Ana! Sən məni hara qoyub getmişdin?

Sevil – Mən getməmişdim, oğlum, həyatın amansız dalğaları məni yelkənsiz bir gəmi kimi alıb aparmışdı. Dayan, mən sənin üçün yaxşı bir şey gətirmişəm.

Təyyarəni çıxarıb verir

Gündüz – Bu nədir, anacan?

Sevil – Bunun bax, burasını burub buraxırlar, uçur.

Gündüz – Necə uçur?

Sevil – Uçur... uçur, bax, belə.

Gündüz – Bax, bu yaxşı şeydir, bu yaxşıdır.

Gülüş – Sevil, içəridə qonaqlar vardır.

Sevil – Kimdir?

Gülüş – Gənclər. Bir zaman gördüyün adamlar da vardır. Görsən, hamısını tanıyarsan.

Sevil – Artıq fərq etməz, kim olur-olsun. İndi mən dünyanın isti-soyuğuna alışmışam. Bu gün mənim üçün bayramdır. Mən çalmaq, oxumaq, oynamaq, əylənmək istəyirəm. Hələ bir dur, görüm kimlərdir. (*Baxır.*) Aha, hamısını tanıyıram. Gün aydın, köhnə dostlar! Gün aydın!

Gündüz – Hara, ana, mən səni qoymaram.

Sevil – Getmirəm, oğlum, getmirəm, paltarımı dəyişə-cəyəm. (*Keçir o biri otağa*)

Əbdüləli bəy (*qonaq otağından çıxır*) – O qız kimdir? Gözümə tanış göründü.

Babakışi (*bayırdan*) – Keç yoldan. Mən çox yaxşı tanıyıram.

Gülüş – Kimdir?

Babakışi – Yoldan keç deyirəm, türkün sözü, vuraram dişlərin tökülər.

Gülüş – Bunlar kimdir? Kimi istəyirsiniz?

Atakışi – Gülüş, qızım! Mənəm də!... Tanıyırsan? Bu da Babakışidir. (*Qucaqlaşır-lar*)

Məmmədəli bəy (*çoxır*) – Deyirlər, gün çıxır, doğru deyil, deyirlər, gün batır, doğru deyil, deyirlər, dünya var, doğru deyil... Heç bir şey doğru deyil.

Dilbər (*çoxır*) – Bunlar kimdir?

Gülüş – Yaxşı, ata, bu nə işdir, bu nə görünüşdür, siz harada idiniz?

Atakışi – Mən, qızım, gəmidə işləyirəm.

Babakışi – Deməli, Atakışi qazançıdır, mən də türkün sözü, ocaqçı.

□ **Tapşırıq:** Sual ədatları, sual əvəzlilikləri və intonasiya ilə yaranan sual cümlələrinə bədii ədəbiyyatdan nümunələr seçin.

ƏMR CÜMLƏLƏRİ

Əmr cümlələri əmr, istək, arzu, xahiş, öyüd, məsləhət və s. kimi mənalara ifadə edir. Əmr cümləsinin xəbəri feil-lin əmr şəklində ifadə olunur. Bu, əmr cümləsi üçün qrammatik göstərici hesab olunur. Adı tonla tələffüz olunan əmr cümlələrinin sonunda yazıda nöqtə qoyulur. Lakin əmr cümləsi yüksək tonla tələffüz edildikdə nida işarəsi qoyulur.

□ **Tapşırıq:** Verilmiş mətni ifadəli oxuyun, intonasiyaya diqqət yetirin.

Müəllim

Dünyada sənətlərin hamısı gözəl və gərəklidir. Lakin elə bir sənət var ki, zəka aləminin bütün sahələrində çalışanlar, eləcə də fiziki əməklə məşğul olanlar, bir sözlə, bütün insanlar bu və ya digər dərəcədə o sənət sahiblərinə borcludur. Dünyanın ən böyük alimləri, fəza gəmiləri yaradanlar, kosmosu fəth edənlər, əsrarəngiz səyyarələrə yol açan insanlar, atom əsrinin, kibernetika aləminin dahiləri vaxtilə onlara qələm tutmağı öyrədən, ilk kəlmələri yazdıran, ilk hesablama anlayışlarını başa salan insanları - müəllimlərini unutmurlar (İ.Şıxlı).

□ **Tapşırıq:** M.Ə.Sabirin şeirini intonasiya ilə oxuyun. Əmr cümlələrini seçin.

Sual - cavab

- Görmə! – Baş üstə, yumaram gözlərim.
- Dinmə! – Mütiyəm, kəsəyəm sözlərim.
- Bir söz eşitmə! – Qulağım bağlaram.
- Gülmə! – Pəkey, şamu-səhər ağlaram.
- Qanma! – Bacarmam! Məni məzur tut,
Böyləcə təklifi-məhəli unut!
Qabili imkanımı olur qanmamaq?
Məxməri-nar içrə olub yanmamaq?
Eylə xəmuş atəşi-suzanımı,
Qıl məni asudə, həm öz canımı!

□ **Tapşırıq:** A.Şaiqin "Cütçü" şeirini ifadəli oxuyun. Əmr cümlələrinin mənə çalarlarına görə fərqləndirin.

Cütçü, əkinçi baba,
Bahar gəlir, qalx daha!
At kürkünü bir yana,
Büzüşmə çox, gəl cana!
Yaşıllar çöl, çəmən,
Rəhmət yağır göylərdən.
Dayanma, get tarlaya,
Şumla, ək, biç, vur taya!
Cütçü, əkinçi baba,
Bahar gəlir, qalx daha!

NIDA CÜMLƏLƏRİ

Yüksək hiss-həyəcanla tələffüz edilən cümlələrə **nida cümlələri** deyilir. Nitq prosesində nəqli, sual və əmr cümlələri hiss və həyəcanla tələffüz edildikdə nida cümləsinə çevrilir. Nida cümlələri əsasən iki yolla əmələ gəlir:

1. Yalnız intonasiya vasitəsilə əmələ gələnlər; Məsələn: Qoy bunu hamı bilsin!

2. Nidaların köməyiylə əmələ gələnlər; Məsələn: Bəh-bəh, necə də yaraşılıdır! Oy, əlimə tikan batdı!

□ **Tapşırıq:** M.Ə.Sabirin "Əkinçi" satirasından verilmiş parçanı ifadəli oxuyun. Nida cümlələrində intonasiyaya diqqət yetirin.

Qoyma özünü tülkülüyə, adə, əkinçi!
Bir üzrlə hər gündə gəlib durma qarımnda,
Yalvarma mənə, boynunu kəc burma qarımnda,
Gahi başına, gah döşünə vurma qarımnda,
Ləğv olma, ədəb gözlə bu məvadə, əkinçi!
Lal o, a balam, başlama fəryadə əkinçi!

Xoş keçmədi il çöllüyə, dehqanə, nə borcum?
Yağmadı yağış, bitmədi bir danə, nə borcum?
Əsdi qara yel çəltiyə, bostanə, nə borcum?
Getdi mənə nə fəhləliyin badə, əkinçi!
Lağ-lağ danışıb başlama fəryadə, əkinçi!

Aldı dolu eldən sərü-samanını, neylim?
Yainki çayırtkə yedi bostanını, neylim?

Verdin keçən il borcuna yorğanını, neylim?
Ol indi palaz satmağa amadə, əkinçi!
Lal ol, a balam, başlama fəryadə, əkinçi!

Söz açma mənə çox çalışıb, az yeməyindən,
Canın bəcəhənnəm ki, ölürsən, deməyindən!
Mən gözləmənəm, buğda çıxar, əvr bəbəyindən!
Çəltik də gətir, arpa da, buğda da, əkinçi!

Yoxsa soyaram lap dərinə, adə, əkinçi!
Cütcü babasan, buğdanı ver, darı yeyərsən,
Su olmasa, qışda əridib qan yeyərsən,
Daşdan yumuşaq zəhr nədir, marı yeyərsən,
Öyrəşməmişən ət-yağa dünyadə, əkinçi!
Heyvan kimi ömr eyləmişən sadə, əkinçi!

□ **Tapşırıq:** Oxuyun. İntonasiyaya diqqət yetirin.

Şair – fikirlərin çırpınan seli,
Şair – həqiqətin müğənnisidir.
Şair – təbiətin danışan dili,
Şair – cəmiyyətin üsyan səsidir.
Şair – zamanənin, əsrin vicdanı,
Şair – tarixlərin şərəfi, şanı.
Şair – bu dünyaya zamanun sözü,
Şair – həqiqətin, haqqın güzgüsü.

B.Vahabzadə

□ **Tapşırıq:** Nidalara bədii ədəbiyyatdan nümunələr seçin.

□ **Tapşırıq:** Mətnləri oxuyun. Məqsəd və intonasiyaya görə ifadəli oxuya diqqət yetirin.

Vətən

*Könlümün sevgili məhbubu mənim,
Vətənimdir, Vətənimdir, Vətənim!*

A.Səhhat

Haradan başlanır Vətən? Nə vaxt yaranır Vətən sevgisi? Nədən bu qədər sonsuz olur Vətən sevgisi? Bəlkə başı bu-ludlara dəyən uca dağlardan başlanır Vətən? Bəlkə qucaq-qucaq çiçəyi olan çəməndən başlanır Vətən? Yoxsa, gur şalalə səşindən, coşan dərya nəğməşindən başlanır Vətən? Bəlkə ana laylasından, igidlərin nərəşindən, bəlkə də elə məndən, səndən başlanır Vətən?! Bilmirəm... Ancaq onu bilirəm ki, bu sevgi ilə tarix boyu qəhrəmanlar yaranıb. Bu sevginin yanğısını çəkənlər şəhidlik zirvəsinə qalxdılar, ucaldılar. Bu sevginin gücündən xariqələr yarandı.

*Əzizim qızılgüləm,
Əl vurma, incə güləm.
Vətən mənsiz Vətəndir,
Mən Vətənsiz heç kiməm.*

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə yazırdı: "Vətən sevgisi insan duyğularının ən alisi, ən yüksəyi və ən müqəddəsidir. İnsan mənsub olduğu vətəri sevməklə özünü və vətən qarşısındakı borcunu tapmış olur. Vətən və xalq hissindən məhrum olan şəxs bütün insani hislərdən məhrumdur.

Vətəni sevməni adam həyatı sevir, dünyanı sevir. Çünki o, nə üçün yaşadığını, nəyin nəminə çalışdığını bilir. Vətən sevgisi insana məslək, amal gətirir. Məslək isə ürəyə cəsarət, qollara qüvvət, gözlərə işıq verir... Dünyanın ən böyük dahiləri, ədəbiyyat və sənət xadimləri ən gözəl əsərlərini vətənə həsr etmişlər. Hər bir sənət əsəri, onu yaradan müəllifin vətəninin, xalqının bağrından, mənəvi aləmindən göyür. Firdovsinin "Şahnamə"si İranın, Hötenin "Faust"u Almanyanın, Hüqonun "Səfillər"i Fransanın, Tolstoyun "Hərb və sülh"ü Rusiyanın, Sabirin "Hophopnamə"si Azərbaycanın öz dərdləri, öz istək və arzuları idi".

Tanınmış rus ədibi, dünya şöhrətli yazıçı Lev Tolstoy yazırdı: "Mənim vətənim, mənim doğma torpağım, mənim ana diyarımdır! Həyatda sənə olan məhəbbətdən böyük, hərarətli, dərin və müqəddəs heç bir hiss yoxdur. Sən mənim məbədimdən, ana diyarımdır!"

Zəmanəmizin böyük siyasətçisi, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin qürur və fəxrlə dediyi ürək sözləri bu gün qanadlı ifadəyə çevrilib: "Mən həmişə fəxr etmişəm və bu gün də fəxr edirəm ki, mən AZƏRBAYCANLIYAM!"

Biz də fəxr edirik. Fəxr edirik ki, bu Vətənə layiq övladlar var. Səni göz bəbəyi kimi qoruyan, canından artıq sevən övladların var Vətən! Düşmən işğalında olan doğma torpaqlarımızın hər qarışını qoruyan, bu yolda şəhid olan övladların varsa, sən varsan VƏTƏN! Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ali Baş komandan İlham Əliyev cənablarının qeyd etdiyi kimi, "bizim ərazi bütövlüyümüz danışıqlar mövzusu deyil, olmayıb və heç vaxt

olmayacaqdır. ..Azərbaycan bayrağı bütün işğal olunmuş şəhərlərdə dalğalanmalıdır və dalğalanacaq!”

Biz hamımız bu böyük qələbənin yaxında olduğuna inanırıq! O qələbə günü uzaqda deyil!

*Hara getsəm, dayağımdır,
Ən müqəddəs amalımdır,
Fikrim, hissım, xəyalımdır,
VƏTƏN sevgisi!*

*O dalğalı bir ümmandır,
Damarımdan axan qandır,
Ürəyimdə günəş yandır -
VƏTƏN sevgisi!*

Gülnarə Qurbanova

□ **Tapşırıq:** Mətni oxuyun. Mir Cəlalın “Bir gəncin manifesti” əsərindən seçilmiş parçada dialoji nitqə diqqət yetirin.

Ovcuna toxunan pullar Sonanın bütün əsəblərini titrətdi: “Sən nə edirsən, qul zamanından min illər keçib, bura Misir deyil, Azərbaycandır! Sən Yusif deyilsən, sən Mərdanlar böyüdən Sonasan. Sən nə qayırırsan?!”

Sonamı hirs boğdu, üzünü ingilissə tutub dedi:

- Satmıram!

- Necə? Necə yəni?!

- Satmıram, əfəndi!

Bunu dediyi ilə ovcundakı qızilları yerə səpdiyi bir oldu. Camaatı maraqlandırdı. Tacir irəli yeriyib əlini cibinə saldı:

- Azdırsa al, on beş olsun!

- Satmıram!

- Bu da iyirmi!

- Yorğan bilib üstümə çəkəcəyəm!

- Otuz qızıl, di sözün yoxdur ki?!

- Paltarım yoxdur, bürünəcəyəm!

- Əlli qızılını al, üstündə bir dəst də paltar!

Tacir əl-ayağa düşüb yalvarış vəziyyəti aldıqca Sonanın dizində qüvvət, iradəsinə möhkəmlik gəlir, səsi qatılırdı:

- Satmıram! Satmıram, canım!

- Bu da yüz qızıl, yüzə qızıl, keçib bizimki...

- Nə qızıla satıram, nə də ingilissə!

- İngilis almır, ay bacı, görürsən ki, mən alıram. Öz müsəlman qardaşın! Əli şəsi!

- Satmıram, -dedi, - vəssalam!

Xalçanın küləyi, soyuq və kəsərli silah kimi ingilisin boz sifətinə dəydi. Mister vahiməyə düşmüş kimi geri çəkildi. Alt çənəsini laxlatdı. Tacir onun dediyini qadına tərcümə etdi:

- Görürsən? Düzü elədir. “Hara getsə, - deyir, -onu mən alacam!”.

Sona daha da acıqlandı. İti və həyəcanlı nəzərləri ilə həm taciri, həm də misteri süzüb əli ilə qəti rədd işarəsi verdi:

- İtə ataram, yada satmaram!

Sona arxasını misterə və tacirə çevirib elə cəld gedirdi ki, deyəsən evdə yağı daşır. Onun dalınca iki hərəs canavar gözü baxır, yanırdı.

Yüzlərlə vətəndaşın sevincli, alqışlı baxışları o namuslu qızı və qeyrətli ananı yola salırdı:

- Halal olsun!
- Halal olsun belə qadına!

□ **Tapşırıq:** Siz də Vətən hissini əks etdirən çıxış hazırlayın. Yazıda Vətən eşqi, vətənpərvərliklə bağlı hissələrinizi bədiî nümunələrdən istifadə etməklə ifadə edin.

□ **Tapşırıq:** Mətni ifadəli oxuyun. Mətnə uyğun olaraq intonasianın seçilməsinə diqqət yetirin.

Vətən təkcə yurd-yuva deyil. Vətən - sənə, Vətən - mənəm, Vətən - bizik. Onun dünəninə, bu gününə və sabahına hamımız cavabdeh olmalıyıq...

...Dünyada hər şeyi zövqə, imkana görə dəyişmək olar, bircə Vətəndən və anadan savayı. Onları seçmirlər. Vətən də tanrı töhfəsidir, ana da. Yer üzünün xalqları "Vətən" sözünə müqəddəs epitet axtaranda "Ana" kəlməsinin üstündə dayanıblar. Onlar qoynunda yaşadıkları torpağa "Ana Vətən" deyəndə, elə bil, bir yerdə düşünüb-daşınıblar. Müxtəlif əqidəli millətlərin eyni cür düşüncələri, sözün əsl mənasında, dil hadisəsi, təfəkkür möcüzəsidir! Başqa cür ola da bilməz! Axı, Vətən bəşər övladının şərəfi, qeyrəti və namusudur. Bütün sevgilərimizin əvvəli də ona bağlıdır, axırı da... Mən "Vətən" anlayışının müqəddəsliyini Sabirlə Mirzə Cəlili dərk etməyə başlayan-

dan, Üzeyir bəyin "Koroğlu" uvertürasını dinləyəndən duymuşam.

B. Vahabzadə

□ **Tapşırıq:** M.F. Axundzadənin "Hekayəti-mərdi xəsis" əsərindən Hacı Qaranın monoloqunu oxuyun. İntonasiyaya görə cümlələri fərqləndirin.

Hacı Qara: Allah kəssin belə bazarı! Belə alış-verişi! İt oğlu qədək, şilə verənin əli qurğuşun imişi! Üç aydır Qalada almışam, gətirib beş top satmamışam! Heç kəs malın üzünə baxmır. Deyəsən ölətdən qırılanların sovxasıdır. Heç kəs yovuğuna gəlmir. Bu bazar ilə mən bir ilədək də buları satıb qurtara bilməyəcəyəm. Evim yıxıldı getdi! Bu nə iş idi mənim başıma gəldi?! Beş yüz manat nəqd pul verərsən, faydasından, qazancından əl çəkəsən, mayan da əlinə gəlməyə, bu harda görülübür? Evin dağılsın, çit satan! Qapın çırpılsın, şilə verən! Çadra verən, səni görüm heç uğuruna xeyir gəlməsin! Sağ-salamat satdığın malın qazancın yemiyəsən! Uf, uf! (*Əlin dizinə çırpır*). Zalım oğlu, yüz yol qurana, peyğəmbərə and içdi ki, çox rəvac maldır. Ağcabədi bazarında üç gündə hamısını satarsan! Üç gün, indi üç ay olubdur. Üç ay deyil ki, bu mal üç ilə də satılmaz. Yaxşı məni allatdı. Bu hesab ilə düz yüz manat zərərim var. Bu dərd məni şəksiz öldürəcək!

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ. CÜMLƏNİN BAŞ ÜZVLƏRİ

1. Mübtəda

Mübtəda cümlənin baş üzvü olub, hərəkət və əlaməti xəbərlə müəyyənləşən şəxsi, əşyanı bildirir. Mübtəda kim? nə? bəzən də hara? sualına cavab verir, ismin adlıq halında olan sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur. Mübtəda cümlənin ən müstəqil üzvü olur və qrammatik cəhətdən heç bir üzvdən asılı deyil.

□ **Tapşırıq:** Mətni oxuyun. Bir neçə cümlənin sintaktik təhlil edin, cümlə üzvlərini seçin.

Azərbaycan corabları

Milli geyimlərdə xüsusi yer tutan corablar Azərbaycanın bütün regionlarında geniş yayılmışdır. Görkəmli xalq rəssamı, sənətşünas Lətif Kərimov Azərbaycan corablarını bədii xüsusiyyətlərinə görə Quba-Dəvəçi, Şirvan, Bakı-Abşeron, Qarabağ-Şuşa, Naxçıvan, Lənkəran-Talış, Gəncə-Qazax zonaları üzrə bölür.

Azərbaycan corabları istehsal olunduğu yerin bədii ənənəsindən, xammalından (yun, ipək, pambıq) asılı olaraq müxtəlif bəzəklərə malik olmuş, müxtəlif üsullarla toxunmuşdur. Parça, xalça, şal, firmə və s. fərqli olaraq corabların xüsusi texnoloji xüsusiyyəti vardır. Corablar müxtəlif dəzgahların köməyi ilə deyil, çox sadə üsulla, üç və yaxud beş millə, ilməni ilməyə keçirmə yolu ilə toxunur. Bu ilmələr müxtəlif sadə və mürəkkəb naxışların yaran-

masına imkan verir. Corab toxumaq üçün millər əvvəllər ağacdən və sümükdən, sonralar isə dəmirdən hazırlanıb. Müasir dövrdə plastmas millərdən də istifadə edirlər.

Corabları öyrənmək üçün onların naxış bəzəklərini, rənglərini və keyfiyyətini nəzərə almaq lazımdır. Adətən corablardan harada və hansı məqsəd üçün istifadə ediləcəyindən asılı olaraq onun formaları, bəzəkləri, rəngi və hətta ipin keyfiyyəti də dəyişilir. Payız və yaz fəsillərində pambıq corablar, qış fəslində yun, bayram günlərində isə ipək corablar geyilməsi Azərbaycan xalqı arasında bir ənənəyə çevrilmişdir.

Azərbaycan corabları müxtəlif formalarda olur – uzunboğaz corab, gödəkcə corab, corabça, qılçaban corablar, papuş corablar. Corablar həm əməli, həm də estetik əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bədii xüsusiyyət corabın naxışında və rəngində öz əksini tapır. Azərbaycan corabları həm sayə, həm də coxrəngli olurlar. Coraba bəzək vuran toxucu rəng ahənglərinə xüsusi diqqət verir. Bəzəkli və coxrəngli corablar ipəkdən və yundan toxunur. Pambıqdan toxunan corablar isə əsasən sadə və sayə olurlar. Son zamanlar pambıqdan toxunan corablara da mürəkkəb bəzəklər vurulur.

□ **Tapşırıq:** Mir Cəlalin "Göz yaşu romanı"ndan seçilmiş parçada bir neçə cümləni sintaktik təhlil edin. Mübtədanın ifadə vasitələrinə diqqət yetirin.

Bu yerlərdə az təsadüf edilən şaxtılı qış günlərindən biri idi. Yer donmuşdu, ayaz kəsirdi. Göy xəlbirindən ələnir-

miş kimi tökülən qar dördüncü gün yağışa çevrilmişdir, bir gün sonra isə bərk ayaz başlanmışdı.

Aşpazxanaların qapısından çölə axan isti havadan, varlı evlərinin bacalarından qalxan tüstüdən, kükrəyərək bəyləri toy məclislərinə aparən fayton atlarının gövdəsindən qopan buğdanımı, nədənsə küçələrdə hava bir az mülayim hiss olunurdu. Yerini donu isə açılmırdı. Get-gəldən cilalanıb şüşəyə dönən səkilərdə yerimək xatalı idi. Adamlar addımlarını qorxa-qorxa atır, sürüşməmək üçün bir-birinin əllərindən tuturdular. Bu da kömək etmirdi. Biri sürüşəndə o birilərini də özü ilə çəkib aparırdı. Buz o qədər şümal idi ki, yıxılanların gövdəsi sürtük aşıq kimi buz üstündə bir xeyli süzüb gedirdi. Yıxılmaq ayıb deyil, ancaq qıraqdan baxanların gülüş və istehzası ağır idi: "A zalım oğlu, – deyirdilər, – o qədər yeri sənə verməzlər, nə qucaqlayırsan!?" Bazar əhli soyuq və şaxta ilə də əylənməyi bacarırdı.

Bahar isə köhnə çarlıq, yalınqat, qədək paltarda qəssab dükəninin qapısında əsim-əsim əsirdi. Dişi dişini kəsirdi.

Məşədi Baharı qapıdan qovmuşdu.

Soyuqlar düşəndən, qış girəndən bəri Bahar içalat sata bilmirdi. Beş addım gəzəndən sonra daldey bir həyat tapıb qızınırdı. Ev qadınlarına yalvarıb ocaq başında dayanırdı. Ona görə də qayıdanda xozeyini onu döyürdü. Bahar buna da dözürdü, çünki gedəsi yeri yox idi. Yetimlik, qış və ehtiyac onu zəncirləyib saxlamışdı. Nə qardaşından xəbər verən, nə anasına xəbər aparən var idi. Yazı, havaların qızmasını gözləyirdi. Gün altında, kənd yollarında yerimək, yalın ayaqları ilə isti torpağı ayaqlayıb kəndə, evə

doğru getmək hərəkəti şirin bir xəyal kimi uşağın zehində dönüb dolayır, gündən-günə böyüyürdü. O, həyatə girəndə, anasını göl başından, sudan qayıdan görəndə böyüklərə məxsus bir qayda ilə salam verəcək, qucaqlaşacaqdı.

Bu gün uşağa yeni bir fəlakət üz verdi. Qarımların birini sata bilməmişdi. Qorxudan qayıda bilmir, döngədə sallaya-sallaya əlində aparır və müştəri çağırırdı. Qəfildən bir qara it qarını alıb götürüldü. Divarı bayaq aşıb bağlar arasında yox oldu...

2. Xəbər

Xəbər cümlənin baş üzvü olub, haqqında danışıqların hərəkət və ya əlamətini bildirir. Cümlədə söylənilən yeni məlumatı, adətən, xəbər və xəbərə aid olan üzvlər (tamamlıq, təyin, zərflilik) vasitəsilə alırıq. Xəbər nə edir? (felin bütün şəkil və zamanlarında), kimdir?, neçədir?, haradadır?, necədir? və s. suallara cavab verir. Mübtədə kimi xəbər də həm nitq hissələri, həm də söz birləşmələri ilə ifadə olunur. **Başlamaq, bilmək, istəmək, olmaq, etmək** feilləri əksərən başqa sözlərlə birləşərək xəbər vəzifəsində işləyir. Xəbər, təyini söz birləşmələri, məsdər və feili sifət tərkibləri və s. ilə də ifadə olunur. Nitq hissələri ilə ifadə olunan xəbərlər **sadə**, söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar **mürəkkəb xəbər** adlanır.

Xəbər ifadə vasitələrinə görə iki cür olur: 1) feili xəbər; 2) ismi xəbər. **Feli xəbər** təsriflənən fellərlə – felin əmr, xəbər, vacib, arzu, lazım və şərt şəkilləri ilə olunur. Feli xəbər feili frazeoloji birləşmələrlə də ifadə olunur.

İsmi xəbər adlarla – isim, sifət, say, əvəzlilik və zərfliliklə ifadə olunur. İsmi birləşmələrlə, məsdər, feili sifət və feili

sifət tərkibləri ilə ifadə olunan xəbərlər də ismi xəbərlərdir. Dilimizdə *var, yox, lazım, gərək, mümkün, bəs* sözləri də müstəqil ismi xəbər kimi işləyə bilər. Məsələn: *Evdə heç kim yoxdur.*

Xəbərlər mübtədə ilə *şəxsə görə uzlaşır*. Mübtədə hansı şəxsdə olsa, xəbər də həmin şəxsdə olur. Xəbər mübtədə ilə kəmiyyətə də uzlaşır – mübtədə tək olduqda xəbər də tək, cəm olduqda xəbər də cəm olur.

III şəxsin cəmində xəbər mübtədə ilə kəmiyyətə uzlaşa bilər, uzlaşmaya da bilir. Bu aşağıdakı qayda üzrədir:

III şəxsdə insan anlayışı bildirən mübtədə cəm olduqda xəbər də əksərən cəm olur. Məsələn: *Tələbələr yeni tamaşağa baxdılar.*

1. Bəzi hallarda kəmiyyətə uzlaşmaya da bilir. Məsələn: *Onlar qonağı qarşılamağa getmişdi.*

2. Heyvan anlayışı bildirən mübtədə cəm olduqda xəbər cəm də olur, tək də olur. Məsələn: *Atlar kişənayirdi. – Atlar kişənayirdilər.*

3. Mübtədə cansız varlıqlar ilə ifadə olunduqda xəbər əksərən onunla uzlaşmır. Məsələn: *Yarpaqlar töküldü. Evlər tikildi.*

□ **Təpşırıq:** Mətni oxuyun. Cümlənin baş üzvlərini müəyyən edin.

Sevir, yoxsa....

Bir kəpənək vardı. Əlvan, incə qanadları ilə gözəlliklərində pərvazlandı. Güllü çəməninin ətrindən bihuş kimi qanad çalıb çiçəkdən-çiçəyə, ləçəkdən-ləçəyə qondu. Uzaq-

dan gördüyü ağ ləçəkli bir çiçəyin nazlı duruşu onu cəlb etdi. Uçub bu ağ ləçəklərin üstündə incə qanadlarını titrətdi. Çiçək ləçəkləri daha da zərifləşdi, nazlandı. Bütün günü kəpənək onu gözdən qoymadı. Axşam isə incə qanadlarını çiçəyin üstünə sərdi. Onu qorumaq üçün incə qanadları ilə qucaqladı. Çiçək daha da rəyihələndi. Ürəyində düşündü: "O məni sevir..."

Kəpənək də bunu düşündü: "Görəsən o, da məni mən sevdiyim, aşıq olduğum kimi sevirimi?" Ancaq bunu aşkar deməkdən çəkindilər.

Ertəsi gün yenə də kəpənək incə qanadları ilə bütün günü onun üstündə nazla uçurdu. Başqa güllər qısqançlıqla baxır, həsəd çəkirdilər. Ağ ləçəkli çobanyastığı isə bu xoşbəxtliyin içində bulunurdu. Ancaq ürəyində düşünürdü: "Bəlkə heç məni sevmir? Bəlkə elə sevgisi mənəm?! Ona öz eşqimi necə bildirim?"

Kəpənək də bunu düşünürdü: "Sevdiyimi desəm, nə cavab verəcək? Bəlkə elə sevgisi mənəm? Sevir, yoxsa..."

Bir gün də xoşbəxtlik içində beləcə ötdü. Səhər kəpənək incə qanadlarını yenə də çaldı. Çobanyastığının incə ləçəklərini titrətdi. Kəpənək çox narahatlıqla uçuşurdu. Qanadları ilə ləçəkləri oxşayıb dedi: "Mən getməliyəm. bilirsən ki, biz kəpənəklər yalnız üç gün yaşayırıq. Ancaq sənə demək istəyirəm ki,..." Kəpənək sözünü bitirə bilmədi: "Desəm, bəlkə inciyər?! Bəlkə heç məni sevmir?!" Susdu və uçub getdi...

Çobanyastığı incə ləçəklərini titrədə-titrədə için-için bir təəssüf çəkdi: "Axı ona sevdiyimi nə üçün demədim? Nə üçün susdum? Bəlkə o anda başqa bir çiçəyin aşıqı oldu-

ğunu etiraf edəcəkdə?! Bilmədim... Bilmədim sevir, yoxsa sevmir?"

Elə o gündən çobanyastığının ləçəklərindən bu sevgi etirafını sevənlər yaşayır: "Sevir? Sevmir! Sevir? Sevmir! Sevir..."

□ **Tapşırıq:** C.Məmmədquluzadənin "Buz" hekayəsindən verilmiş hissəni oxuyun. Cümlələrin qrammatik əsasını müəyyən edin.

Mən on yaşında, ya bəlkə bir qədər də artıq olardım. Xalam azarlamışdı. Hacı Mirzə Səttar həkimi gətirmişdilər ki, baxsın və müalicə eləsin. Demək, xalamın xəstəliyi o qədər də ağır deyildi və bunu mən ondan ötrü deyirəm ki, o vədələr, yəni qırx il bundan qabaq bizim şəhərdə iki nəfər müsəlman həkimi var idi: biri Hacı Mirzə Səttar idi və digəri Məşədi Nurməmməd idi.

Müsəlman həkim dedikdə o deyil ki, bunlar müsəlman idilər. Bu iki nəfərə onunçun müsəlman həkimi deyirdilər ki, bunlar həkimlik təhsillərini müsəlman məmləkətlərində almışdılar. Hacı Mirzə Səttar Təbrizdə oxumuşdu; Hacı Nurməmməd də elə bizim öz şəhərimizdə nüsxəbənd kitablarının mütaliəsi ilə və təcrübə ilə həkimliyi öyrənmişdi. Bunların da müalicəsi bir müxtəsərcə nəbzə baxandan sonra ciblərindən xəstəyə kinə və həb və işlətmə verməkdən ibarət idi.

Bu müsəlman həkimlərdən savayı şəhərimizdə rus həkimləri də var idi. Rus həkimi bunlara o səbəbə deyirdilər ki, bunlar Rusiyada və bəlkə Avropada təhsil tapmışlardı. Və çün bizim camaatın arasında bu etiqad var idi ki,

"rus həkimləri" müsəlman həkimlərdən artıq təhsil görmüş və təcrübə hasil etmişdilər, onunçun da ağır xəstəlik ittifaq düşəndə həmişə rus həkimlərini haziq hesab edib onları dəvət edərdilər; savayı kasıb-kusubdan. Bunlar iki abası fayton pulunun, bir manat rus həkiminin həqqi-zəhmətindən və yarım manat aptek xərcindən qaçmaq bəbətindən Hacı Mirzə Səttara, ya Məşədi Nurməmmədə qane olub, beş-altı şahı ilə həkimi də və dava-dərmanı da ötürərdilər.

Demək, müsəlman həkim çağırmaq istəyəndə, buradan bilmək olardı azarlıının azarı yüngüldür. Amma "rus həkimi" gətirənlərin də mənası bu idi ki, xəstənin halı qorxuludur.

CÜMLƏNİN İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏRİ

Tamamlıq, təyin və zərflik cümlənin ikinci dərəcəli üzvləridir. İkinci dərəcəli üzvlərdən tamamlıq və zərflik yalnız xəbərə aid olur və xəbəri izah edib aydınlaşdırır. Təyin əşya bildirən bütün üzvlərə (mübtədaya, tamamlığa, zərfliyə və ismi xəbərə) aid ola bilər.

Tamamlıq

Tamamlıq cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub, hərəkət və əlamətin obyektini bildirir. İsmnin adlıq və yiyəlik halından başqa, qalan hallarda əşya, obyekt bildirən sözlər və birləşmələr **tamamlıq** vəzifəsində işlənir. Tamamlıq kimə? nəyə? kimi? nəyi? nə? kimdə? nədə? kimdən? nədən? suallarına cavab verir. İşin, hərəkətin, əlamətin obyektini

bildirən bəzi qoşmalı sözlər və birləşmələr də cümlədə tamamlıq olur. Tamamlıq da mübtədə kimi isim, əvəzlik və məsdərlərlə daha çox ifadə olunur. Sifət, say, işarə əvəzlilikləri, zərf və feili sifətlər cümlədə isimləşərək tamamlıq vəzifəsində işləyə bilər. Nitq hissələri ilə ifadə olunan tamamlıqlar quruluşca sadə, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, feili sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunduqda quruluşca mürəkkəb olur.

Vasitəsiz və vasitəli tamamlıqlar

Tamamlıq vasitəli və vasitəsiz olur. Vasitəsiz tamamlıqlar ismin təsirlik halında olur, təsirli feillərlə əlaqələnir və kimi? nəyi? nə? suallarına cavab verir. Məsələn: Kamal dəstəyi (nəyi?) anasına verdi. Təsirlik hal müəyyən və qeyri-müəyyənlik bildirməklə iki cür olduğundan, vasitəsiz tamamlıqlar da iki cür olur:

1. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar
2. Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar.

Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar müəyyən təsirlik halda olan (təsirlik hal şəkilçisi) sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur. Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar qeyri-müəyyən təsirlik halda olan söz və birləşmələrlə ifadə olunur. Tamamlığın bu növü nə? sualına cavab verir.

Vasitəli tamamlıqlar ismin yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında olan, eyni zamanda ilə, üçün, ötrü, qarşı, haqqında, barəsində qoşmalarının qoşulduğu sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur, əşya, obyekt bildirir. Tamamlığın bu növü kimə? nəyə? kimdə? nədə? kimdən? nədən? kim ilə?

nə ilə? Kim üçün? nə üçün? nə barədə? və s. suallara cavab verir.

Vasitəsiz tamamlıqlar yalnız təsirli feili xəbərlə bağlı olur. Vasitəli tamamlıqlar isə hər cür feili xəbərlərlə, hətta ismi xəbərlərlə də əlaqələnə bilər.

□ **Tapşırıq:** "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanından verilmiş mətni oxuyun. Tamamlıqları seçin və növünü müəyyən edin.

Xanlar xanının buyruğu ilə şeypurlar çalındı, hay-küy çəkilib hamı öz yerinə çəkildi. Oğlanı xanlar xanının hüzuruna çağırıdılar. O, baş əyib durdu.

Xanlar xanı bu gözəl və igid oğlanı heyran-heyran süzdükdən sonra soruşdu:

– Sən kimsən, oğlan? Adın nədir?

Oğlan hələ tamam bərkiməmiş cingiltili bir səslə cavab verdi:

– Mənə Dirsə xan oğlu deyirlər, xan sağ olsun, hələ adım yoxdur.

– Sən bu gün hünər göstərdin, ad almağa haqq qazandı, sağ ol, oğlan, var ol!

Belə deyib xanlar xanı yanındakılara buyruq verdi:

– Dədə Qorqud gəlsin, bu oğlana ad qoysun!

Ozanlar ozanı Dədə Qorqud gəldi, sədəfli qobuzunu köksünə basıb, igidə belə ad qoydu:

El bəyəndi səni, oğlan, bəy olasan!

Mən demirəm bu hünərlə tək olasan.

El içində artsın tayın-tuşun sənin,

Bədəy atın kişnəyəndə, göy titrəsin
Qılıncına şimşəklər də "əhsən"! desin...
Öyün, belə oğul doğan ana, öyün!
Ad almağahaqq qazandı oğlun bu gün.
Qızlar qoydu çiçəklərdən başına tac.
Buğa yıxdı, mən adını qoydum – Buğac!

□ **Tapşırıq:** Mətni oxuyun. Tamamlıqların ifadə vasitələrini müəyyən edin.

Mükafat

Xəstəxananın baş həkimi amansız bir xəstəliyə tutulmuşdu. Xaricdə müalicəsi mümkün ola bilərdi, lakin bütün həkim yoldaşları onun yaşlı olduğuna görə səfərə dözmə bilməyəcəyini deyirdilər. Sanki hamı bu çarəsiz vəziyyətdə bir möcüzə gözləyirdilər. Bu zaman bir gənc həkim onu ziyarət etdi və sağaldacağına söz verdi. Əməliyyat günü təyin olundu.

Əməliyyatı çox narahatlıqla izləyən həmkarları indi baş həkimin narkozdan ayılmasını gözləyirdilər. Xəstə gözlərini açar-açmaz bir atanın övladına göstərə biləcəyi qayğı və sevgi ilə gənc həkimin əlini ovcunun içində titrəyərək sıxdı və darüşməyə başladı:

- Allah razı olsun, övladım! Sən mənə narkoz vurarkən bir zamanlar eynilə mənim də sənin kimi gənc bir assistent ikən etdiyim bir yaxşılıq ağılma gəldi. İlk əməliyyatımda kimsəsiz bir qadına kömək oldum. Daha doğrusu, atamdan yeganə yadigar qalan saati girov qoyub onu əməliyyat etdim. Bilirdim ki, bu tənha qadın əməliyyatın

pulunu heç vaxt ödəyə bilməyəcək. Bir neçə gündən sonra ilk məvacibimi onun əvəzinə xəstəxananın xəzinəsinə ödədim. Uzun illər bu hadisəni unutmadım. Məvacibimə görə yox, etdiyim düzgün seçimə görə. Bilirdim ki, Tanrı dərğahında hər kəs öz əməllərinə görə qiymətləndirilir.

□ **Tapşırıq:** M.Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poeməsindən verilmiş hissəni ifadəli oxuyun. Bədii ifadə vasitələrinə diqqət yetirin.

Heydərbaba, ildırımlar çaxanda,
Sellər, sular şaqqıldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
Salam olsun şövkətüzə, elüzə,
Mənim də bir adım gəlsin dilüzə.

Heydərbaba, kəhliklərin uçanda,
Kol dibindən dovşan qalxıb qaçanda,
Baxçaların çiçəklənib acanda,
Bizdən də bir mümkün olsa, yad elə,
Açılmayan ürəkləri şad elə.

Bayram yeli çardaxları yıxanda,
Novruzgülü, qar çiçəyi çıxanda,
Ağ buludlar köynəklərin sıxanda,
Bizdən də bir yad eləyən sağ olsun,
Dərdlərimiz qoy dikəlsin, dağ olsun.

Heydərbaba, gün dalıvı dağlasın,
Üzün gülsün, bulaqların ağlasın,
Uşaqların bir dəstə gül bağlasın,
Yel gələndə, ver gətirsin bu yana,
Bəlkə mənim yatmış bəxtim oyana.

Heydərbaba, sənin üzün ağ olsun,
Dörd bir yanın bulaq olsun, bağ olsun,
Bizdən sora sənin başın sağ olsun,
Dünya qəzəv-qədər, ölüm-itimdi,
Dünya boyu oğulsuzdu, yetimdi.

Heydərbaba, yolum sənnən kəc oldu,
Ömrüm keçdi, gələmmədim, gec oldu,
Heç bilmədim gözəllərin nec oldu,
Bilməz idim döngələr var, dönüm var,
İtginlik var, ayrılıq var, ölüm var.

Heydərbaba, igid əmək itirməz,
Ömür keçər, əfsus bərə bitirməz,
Namərd olan ömrü başa yetirməz,
Biz də, vallah, unutmırıq sizləri,
Görəmməsək, halal edin bizləri.

Xəzan yeli yarpaqları təkəndə,
Bulud dağdan yenib kəndə çökəndə,
Şeyxülislam gözəl səsin çəkəndə,
Nişgilli söz ürəklərə dəyərdi,
Ağaclar da Allaha baş əyərdi.

Təyin

Təyin cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub, isimlə və isimləşmiş sözlərlə ifadə olunan üzvləri müxtəlif cəhətdən izah edir. Təyin necə? nə cür? hansı? neçə? nə qədər? neçənci? suallarına cavab verir. Təyin əsasən sifət, say, feili sifət və işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Məsələn: Bu səhnə çox böyük idi.

İsim və zərflərdə sifətləşdikdə təyin vəzifəsində işləyə bilər. Təyin ismi birləşmələr və feili sifət tərkibləri ilə də ifadə olunur. Cümlədə isimlə və isimləşmiş sözlərlə ifadə olunan bütün üzvlərin təyini ola bilər. Nitq hissələri ilə ifadə olunan təyinlər sadə, söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar isə mürəkkəb təyin sayılır.

□ **Təpşırıq:** Cəfər Cabbarlının "Ölkəm" şeirini ifadəli oxuyun. Şeirdə bədii ifadə vasitələrini müəyyən edin.

Şiş ucları buludlarla döyüşən
Dağlarında buzları var ölkəmin.
Göy otlardan ipək paltar geyinən
Tarlaları, düzləri var ölkəmin.

Verimli torpağı, geniş çölləri,
Çalışqan ərləri, igid elləri,
Böyük gəmiləri, dəmir yolları,
Keçidləri, rizləri var ölkəmin.

Quzğun dəniz oynar ayaqlarında,
İşıq saçır nefti torpaqlarında.

Tarixlərin altun yarpaqlarında
Dadlı-dadlı sözləri var ölkəmin.

❑ **Tapşırıq:** S.Vurğunun "Talistan" şeirini ifadəli oxuyun. Bədii ifadə vasitələrini müəyyən edin.

İxtiyar dağların döşündə meşə,
Qayalar yüksəkdən baxır keçmişə.
Ağaclar baş-başa çatılmış burda,
Günəş salam verir bu doğma yurda.
Sürürəm atımı üzü yuxarı;
Bu qarlı dağların ağ buludları
Könlümü ardımca çəkib aparır,
Yüksəyə qalxdıqca sinəm qabarır.
Burda ağ suların xoş nəşidəsi,
Hər budaq üstündə bir quşun səsi...
Top, tüfəng səsləri batandan bəri
Gəzir qayalarda dağ keçiləri.
İşıqdan, insandan xeyli aralı
Hər axşam mələyir dağlar maralı.
Göydə fanar kimi işıq salır ay,
Buludlar açılır, örtülür lay-lay.
"Ay ellər!" - deyirəm ürəyimdə mən,
Ömür cavanlaşır ellər deməkdən.

❑ **Tapşırıq:** Oxuyun. Təyinləri seçin.

Sirli dost

Onun 22 yaşı vardı. Çox gözəl qaməti, cəlbedici siması vardı. Bu yaxınlarda təhsilini başa vurmuş, magistr diplo-

munu da təzəcə almışdı. Bir neçə gündən sonra beynəlxalq yarışmada iştirak etmək üçün Kanadaya gedəcəkdə. Bir neçə həftə yarışla bağlı olaraq İngiltərədən ayrılacaqdı. Dost-tanışları onu ağıllı və duyğusal bir gənc kimi tanıyır və sevirdilər. Birgə toplaşdıqları yığıncaqlarda da liderlik ona məxsus idi. Düzlüyü, dəqiqliyi sevdiyi qədər də cəsur idi. Yaşadları onunla yaşca böyükklərlə olduğu kimi davranırdılar.

Qəribədir, bir neçə gündür ki, "Facebook" səhifəsində görmədiyi bir qızla tanış olmuşdu. Məktubla başlanan tanışlıq çox maraqlı şəkildə davam edirdi. Ona elə gəlirdi ki, yenidən tanış olduğu bu "dost"unu lap uşaqlıqdan tanıyır. Gün ərzində bir neçə dəfə bir-birinə məktub yazır, fikirlərini bölüşürdülər.

Kanadaya gedərkən də məktublaşmalar davam edirdi. Hər dəfə məşqdən və ya yarışdan sonra elektron poçtunda yeni məktubları oxuduqca qəlbini qızın sevgisi bürüyürdü. İndi artıq heç vaxt duymadığı hissini-sevginin necə alovlandığını başa düşmüşdü. "Əgər bu, ilk sevgidirsə, o, artıq o yaşda deyil. Əgər bu, ilk baxışdan olan sevgidirsə, onlar heç bir-birini görməyiblər. Bəs bu necə sevgidir? Bu sirli "dost"u ona yaxın edən nədir?" - oğlan öz-özünə düşünür, suallarına cavab tapa bilmirdi.

Məktubların birində qızdan şəklini göndərməsini xahiş etdi. Qız isə: "Xarici görünüş mühüm deyil, əsas qəlblərimizdir," - demişdi. Günlər keçir, məktubları onları daha yaxın edirdi. Hər dəfə qızın məktublarında onun necə mühakiməli, geniş dünyagörüşünə malik olduğunu başa düşürdü. Kanadadan dönənə qədər yüzlərcə məktub

yazmışdılar. Artıq İngiltərəyə dönəcəyi günü səbirsizliklə gözləyirdi. "Onu tez görmək, bu incə qəlbin sahibəsinin ömür-gün yoldaşı kimi daim mənimlə olmasını istəyirəm," - deyə fikirlərinə bir qərar vermişdi.

Son məktubunda dönər-dönməz qıza onu görmək istədiyini yazdı. Qız razılaşıb onu qarşılayacağını vəd etmişdi. Bir-birini tanısınlar deyə, qız qarşılamaya gələndə yaxasında qırmızı gül olacağını da yazmışdı.

Nəhayət, görüş günü gəlib çatmışdı! Oğlan duyğular qanadında sanki uçurdu. Qatardan endiyi andan gözləri "sirlı dost"unu axtarmağa başladı. Qərībədir, heç yarısqabağı belə həyəcan yaşamamışdı. Qalibiyyət mükafatlarını alanda da ürəyi bu cür sürətlə döyünməmişdi.

Uzunboylu, uzun sarı saçlı, mavi gözlü bir gözəl qız ona tərəf gəlirdi. Qızın cazibəsinə qapıldı. Amma axı qızın yaxasında qırmızı gül olmalı idi. Bu qızın isə əlində bir kitab vardı! Elə bu anda yaxasında qırmızı gül olan dolu, balacaboy, həm də çox çirkin bir qız gördü. Onun əlində məktublarında danışdıqları kitab vardı. İki yol arasında qalmışdı. Bir tərəfdə çox gözəl bir qız, bir tərəfdə də çirkin amma məktublardan onun qəlbinə əsir etmiş, ürəyini ona bağlamış qız!

Bir anlıq çəşqınlıqdan sonra özünə gəldi. Xəyallarında oxşadığı qızın əvəzində indi qarşısında duran çirkin qıza əlini uzatdı: "-Salam, Asya," - deyəndə "Mən Asya deyiləm. Bayaq buradan keçən sarı saçlı, mavi gözlü qızıdır Asya. Yaxama bu gülü taxıb və bunun öz həyatının çox vacib bir imtahanı olduğunu söylədi. Cavan oğlan, Asya Sizi

gözləmə zalındakı kafedə gözləyir," - deyə gülərək əlavə etdi.

□ **Təpşırıq:** C. Məmmədquluzadənin "Rus qızı" hekayəsindən seçilmiş parçanı oxuyun. Təyinləri seçərək ifadə vasitələrini müəyyən edin.

Səhər yuxudan bir az gec oyandım. Məşədi Qulamhüseynin samavarı qabaq otaqda oxuyurdu. Dostum özü evdə gözümə sataşmırdı; amma Məşədi İmaməli samavarın yanında səliqə salmaqda idi. Durdum geyindim, çay içdim. Dostum getmişdi tamojnaya. Çıxdım həyəətə və yarım saata qədər orada gəzdim və Məşədi Qulamhüseyn də gəldi. Əlində kağız-kuğuz var idi, yerbəyer elədi. Məşədi İmaməliyə nahardan yana nə isə tapşırırdı və mənə təklif etdi ki, çıxmaq Culfanı gəzək. Araz qırağı ilə başı aşağı başladıq yavaş-yavaş getməyə.

Bir qədər gedib qayıtdıq. Hava çox xoş idi; amma bir azca yel var idi. Plan ilə təzə tikilmiş evlərin qabağında tək-tük rus əhalisi görsənirdi. Bunlar tamojna qulluqçularının əhlü-əyalı ola bilərdi. Bir dükana girdik, papiros aldığımız və genə çıxdıq, başladıq gəzməyə. Burada dostum Qulamhüseyn bilmədim uzaqdan nə isə görüb qayıtdı girdi dükana və mənə dedi:

- Mən dükanda olacağam. Amma sən bu gələni qıza diqqət ilə bax.

Mən durdum küçənin ortasında və gördüm ki, gələni on altı-on yeddi yaşında bir rus qızıdır. Qızın zahiri çox sadə və bəlkə də kasıb nəzərə gəlirdi. Bir qədər diqqət edib gör-

düm ki, qız vaqəən çox qəribə qızdı: ucaboy, kağız kimi ağ, xeyli lətif və çox gözəldi. Qız keçib uzaqlaşandan sonra Məşədi Qulamhüseyn gəldi yapışdı qolumdan və bir qədər dinmədi, sonra dayandı baxdı üzümə və soruşdu:

– Necə, gördün?

Mən cavab verdim ki: – Gözəl qızdı.

□ **Tapşırıq:** C.Cabbarlının “Aslan və Fərhad” hekayəsindən verilmiş mətnə daxili nitqə diqqət yetirin. Nitqin digər formalarından nə ilə fərqləndiyini izah edin. Təyiniləri seçin və nə ilə ifadə olunduğunu izah edin.

...Əvvəlləri Fərhad qardaşının çəkdiyi zəhmətləri, onun üçün çalışmasını görüb, ürəyində deyirdi: “Mühəndis olan kimi qardaşımın başının altına bir qu bahş qoyub, heç bir işə onu əl vurmağa qoymayacağam. Mən qazanaçağam, o yeyəcək. Bəlkə bu tövrlə onun xəcalətindən çıxam”. Qardaşının güzəran üçün çətinlik çəkdiyini görüb utanardı. Amma indi tamamilə dəyişmişdi. Qardaşının etdiyi yaxşılığını unutmuşdu. Fikrində bulvar qızlarından başqa bir şey yox idi. Məktəbə gəlir, bir tövrlə bir saat otурса, az qala bağı çatlayırdı. Tez durub özünü bulvara salır, gah o qızın, gah bu qızın dalınca düşürdü. Gündə də gəlib Aslana deyirdi ki, mənə filan şey lazımdır... bir beş manat ver, filan şey üçün də on manat lazımdır... Aslan da hər gün öz fəhləliyində olub, Fərhadın işindən xəbəri yox idi. Ancaq dərş pulu, kitab pulu verirdi. Bir vaxt Aslan gördü ki, qəpik pulu qalmayıb. Lakin o, qardaşının başqaları yanında xəcalət çəkməsini istəməirdi. İndi o, daş

işində işləyir, gecələri isə evə gəlib özünə və qardaşına xörək hazırlayırdı. Fərhadın isə ürəyi elə bərkimişdi ki, gündə qardaşının qazandığını, “Mənə filan şey lazımdır”, – deyə alıb xərcləyirdi. Ömründə bir dəqiqə rahatlıq görməyən Aslan Fərhadı güldən ağır söz demirdi. Onu görəndə, ürəyində olan dərdlərə baxmayıb, yalandan da olsa gülümsəyirdi ki, qoy Fərhadın ürəyi şad olsun. Bu zəhmətkeş insan həmişə çalışır, amma Fərhad onun əməyini puç edirdi. Şəhvət hissi Fərhadı tamamilə çaşdırmışdı.

Zərflik

Zərflik cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub, hərəkətin icrasını və ya əlamətin meydana çıxmasını müxtəlif cəhətdən izah edir. Zərflik əsasən zərflərlə – tərzi-hərəkət, zaman, yer, miqdar zərfləri ilə ifadə olunur. Məsələn: Xalidə xala sakitcə durub getdi.

Zərflik yer və zaman mənalı isimlər, feili bağlamalar, qoşmaların artırıldığı isim və məsdərlər, sual əvəzliləri və s. ifadə olunur. Mürəkkəb zərflilər ismi və feili birləşmələrlə ifadə olunur.

Zərfliyin məna növləri

Zərflik feili xəbərə, bəzi hallarda ismi xəbərə aid olur. Feili xəbərə aid olduqda isim, ismi xəbərə aid olduqda əlamətin meydana çıxmasının tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, səbəbini və məqsədini bildirir. Bu səbəbdən də zərfliyin aşağıdakı məna növləri müəyyən edilir:

1. **Tərz-i-hərəkət zərfliyi** – işin, hərəkətin icra tərzini bildirir. Necə? nə cür? nə tərzdə? Nə vəziyyətdə? suallarına cavab verir.

2. **Zaman zərfliyi** – işin, hərəkətin, hadisənin zamanını bildirir. Nə vaxt? nə zaman? haçan? nə zamanadək? nə vaxta kimi? nə vaxta qədər? suallarına cavab verir.

3. **Yer zərfliyi** – işin, hərəkətin və s. yerini bildirir. Haraya? harada? suallarına cavab verir.

4. **Kəmiyyət və ya dərəcə zərfliyi** – hərəkətin hansı kəmiyyətdə icra olunduğunu bildirir. Nə qədər? sualına cavab verir.

5. **Səbəb zərfliyi** – hərəkətin və ya əlamətin səbəbini bildirir. Niyə? nə üçün? nə səbəbə? nədən ötrü? nəyə görə? suallarına cavab verir.

6. **Məqsəd zərfliyi** – hərəkətin məqsədini bildirir. Niyə? nədən ötrü? nə məqsədlə? suallarına cavab verir.

□ **Tapşırıq:** Verilmiş mətni diqqətlə oxuyun, zərfliyin məna növlərini müəyyən edin.

Əfsanəvi şəhər

Dənizdə var möhtəşəm əfsanəvi bir şəhər,

Yorulmadan çalışır, orda igid neftçilər...

"Əfsanələr şəhəri", "Əməksevərlər şəhəri", "Fatehlər şəhəri" - bu şəhərin daha neçə-neçə adı var. Onu quran insanlar qorxu bilməz və iradəli neftçilərdilər. Dəmir estakadalar üzərində dənizi ram edərək böyük "Möcüzələr adası" yaratdı insan. Bu "adada" uca binalar da var, yaşıl xiyabanlar da. Geniş küçələr də var, böyük prospektlər də... Abşeron yarımadasından 42 km cənub-şərqdə açıq dənizdə, polad dirəklər üzərində salınmış "neft şəhəri"nin şöhrəti uzaq elləri gəzir. Bu ərazidə təxminən 20 ədəd daşların bəzilərində neft - qaz nişanələrinin olması ilə əlaqə-

dar neft daşları adlandırılmışdır. Açıq dənizdə olan bu şəhərdə ilin əksər vaxtlarında güclü küləklər əsir. Dalğaların hündürlüyü 10-12 metrə çatır. Orta temperatur yanvarda 4,8 °C, avqustda 24,9 °C -dir. Neft daşlarında ilk kəşfiyyat quyusu 1949-cu ildə M.P.Kaveroçkinin briqadası qazmışdır. Briqada üzvləri azərbaycanlı neftçilər idi. Bu qeyri-adi şəhərdə neftçixarma sahəsində bir çox ilklərə imza atılıb. Neft sahəsində inanılmaz, ağılasığmaz yeniliklər də elə bu quyularda tətbiq olunub və çox böyük uğurlar qazanılıb. Bu şəhərdə kitabxana, kinoteatr, xəstəxana, helikopter meydançası da var. Azərbaycan neftçilərini böyük əzmini əks etdirən əsərlərdə də bu möhtəşəm şəhərin qəhrəman insanlarından söz açılır. Azərbaycan neftçilərinin sücaətini əks etdirən filmlərdə də neft daşlarındakı çətin və şərəfli həyat gerçəkləri yer alıb.

□ **Tapşırıq:** İslam Səfərlinin "Bakıya Kür gəlir" şeirini ifadəli oxuyun. Şeirdə zərflikləri seçin quruluşca növünü müəyyən edin.

Tər lələ toplayın, bənövşə yığın,
Qızıl Abşeronun göy sinəsindən.
Gül dəstə bağlayıb yollara çıxın,
Nəğmələr yaradaq Kürün səsindən!

Şirin bulaq kimi süzülür gəlir,
Ömürlər üstünə bir ömür gəlir,
Bakıya Kür gəlir, mavi Kür gəlir!
O keçir şəhərin daş yaxasından,

Hər evdə, eyvanda axar su gülür.
Sanki dəli Kürün hər damlasında,
Ulu babaların arzusu gülür!

Qoy mahnım əbədi düşsün dillərə,
Zəhmətlə öpüşsün xoş baxtım mənim
O suyu gətirən polad əllərə,
Ömürlük borcludur paytaxtım mənim!

Şirin bulaq kimi süzülür gəlir,
Ömürlər üstünə bir ömür gəlir.
Bakıya Kür gəlir, mavi Kür gəlir!

□ **Tapşırıq:** Mir Cəlalın “Bir gəncin manifesti” əsərindən seçilmiş mətni oxuyun. Zərflikləri seçin və mənaca növünü müəyyən edin.

Bahar diksindi. Gözünə isti evlər, qızarmış təndirlər, alovlu buxanlar göründü. Özünü belə bir yerə salmaq meyli ilə çırpındı. Lakin qulağına dedilər: “Onların yiyəsi var”. Bahar bərkimiş və ağırlaşmış kirpiklərini güclə açdı. Damların bacasından çıxan tüstünü külək ətrafa səpirdi. Pəncərələrdən tutqun işıq gəlirdi. Bunların hamısının “yiyəsi vardır”. Sahibsiz yalnız bir məxluq idi. Yalnız boranlı küçələr sahsız və müftə idi... Sanki Baharı silkib xəyaldən oyatdılar. Tərpənmək istəyirdi. Tərpənməyə isə qoymurdular.

Deyəsən bu yorğan deyil, bu ki sudur, mən suyun içindəyəm. Bəs məni sıxıb kiçildən kimdir, hanı mənim ayaq-

larım. Dizlərimə tikanmı batırırlar, mən bu çöldə nə gəzirəm.

Bahar əlini atıb gözlərini örtən ağır yorğanı qaldırmaq istədi... Qol yerindən quru bir ağac sallandığını duyub anlaya bilmədi. Onu bildi ki, gözlərinə də, başına və dodaqlarına da batan iynə çox uzun və itidir. Bunun kim tərəfindən, nə üçün edildiyini anlamadı. Qardaşının amanaından, kağızından nigarançılıq fikri çoxdanın bir xoş xəyalı kimi başında işarib oynadı. Qoltuq cibinə baxmaq istədi, əli yox idi. Gözünü isə şüşə ilə örtmüşdülər. Tərpənmək istədi, onu sanki yerə mıxlamışdılar.

Anasını xəyalına gətirdi.

– Ana, ay ana!

Onun xəyali səşində axşamdan yuxulayıb gecə yarısı ayılan ana uşağının arxayınlığı kimi bir zəiflik hiss olunurdu. Belə uşaq dillənəndə ürəyi bir tikə olan ana “can” deyər, cəld qalxıb onun yatağına baxar, üstünü örtər, rahatlardı. Uşaq ana məhəbbətinin istiliyində təkrar xumarlanar, ləzzətli yuxular görədi. Baharın qisməti bu deyildi, o, özünü müdhiş bir biyaban tənhalığında hiss edəndə yenə çağırmaq istədi:

– Ay ana!

Cavab gəlmədi, hər şey susurdu. Sükut və tənhalıq bərkiyir, güclənirdi. Yalnız çovğunlu boran yalquzaq kimi dişlərini ağardıb quduzcasına səslənirdi. Kimsəsiz uşağı məhv etmək üçün gələn amansız güllə kimi Baharın qəlbinə soxulurdu.

□ **Tapşırıq:** Ə.Cəmilin “Təməl daşları” şeirindən verilmiş parçada zərflərin məna növlərini seçin.

Rəssam dönüb, geniş düzə diqqətlə baxdı,
Nə bir yaşıl budaq gördü, nə bir axar su.
Çal təpələr, boz dağlar da xeyli uzaqdı,
Nə mələyən cüyür vardı, nə qoyun-quzu.
– Fəhlə qardaş! Nə tikilir bu qum çölündə?
– Qəribdənmi, nədən, oğul?.. Şəhər salırıq!
– Başa çatsın xoş saatda, uğurlu gündə!
Çoxdanmıdır?
– Bir xeyli var küllünc çalırıq.

Uzaqlarda göy Xəzərin oynaq suları
Parlayırdı gün altında üzük qaşı tək.
Gətirirdi ot bitməyən çöllərə sarı
Şəhərin xoş nəfəsini bir sərin külək.
Bir yanda da ağ eyvanlı təzə binalar
Ağ duvaqlı gəlin kimi gəndən gülürdü.
Dodaqaltı seğah deyən qoca binalar
Sal daşlardan təməl qoyur, divar hörürdü.

– Bəna qardaş! Nə möhkəmdir qoyduğun təməll!
Abad olsun, gürşad olsun! Yorulmayasan!...
– Var ol, oğul!... Yorulsa da, qabarsa da əl,
Bir daş üstə bir daş qoya gərək hər insan.

Rəssam dərin fikrə getdi, xəyala cumdu,
Gördü illər arxasında bir xoş mənzərə:

O səhra ki, başdan-başa tikandı, qumdu,
Döndü sərin kölgə salan sərvliklərə.

Boz dağları meşə örtüdü, sahilləri gül,
Bağ-bağçaya şəh çilədi nazəndə səhər...
Min eşq ilə, min ilhamla ani təxəyyül,
Saldı onun ürəyində gözəl bir şəhər.

□ **Tapşırıq:** Mətni oxuyun. Üsluba uyğun olaraq cümlə quruluşlarına diqqət yetirin.

Atəşgah məbədi

Məlum olduğu kimi, ölkəmizin ərazisində çoxlu tarixi abidə, dini məbəd var. Onlar tariximizin qədimliyindən, ulularımızın həyat tərzindən, inancından soraq verir. Belələrindən biri Suraxanı rayonunda yerləşən Atəşgah məbədidir.

Onun ilk tikililəri II-III əsrə aiddir. O dövrdə Azərbaycanda Zərdüşt dini yayılmışdı. Bununla əlaqədar regionlarda Zərdüşt məbədləri tikilmişdi. Suraxanıdakı Atəşgah məbədi VII əsrə kimi fəaliyyət göstərmişdi. Bildiyimiz kimi, VII əsrdə Azərbaycanda İslam dini qəbul edildi. Bundan sonra ölkədəki Zərdüşt məbədləri sıradan çıxmağa başladı.

“Atəşgah məbədi” isə XVI-XVII əsrlərdə ikinci həyatına qədəm qoydu. Həmin dövrdə məşhur İpək Yolu Azərbaycandan keçirdi. Bu yolla ölkəmizə gələn tacirlər öz vətənlərinə döndükdə Suraxanıda yerdən çıxan təbii alov barədə danışdılar. Nəticədə buraya zəvvarlar, atəşpərəstlər

gəlməyə başladılar. Artıq bu yer onlar üçün müqəddəsləşmişdi. Müxtəlif ölkələrdən, o cümlədən də Hindistandan gələn atəşpərəstlər burada alova sitayiş edirdilər. Tanınmış hind alimi Mode yazırdı ki, Azərbaycanda – Suraxanı da dünyanın ən müqəddəs məbədlərdən biri yerləşir.

Ümumiyyətlə, "Atəşgah məbədi" nə həmişə böyük maraq göstərilib. Vaxtilə müxtəlif dünyagörüşlü insanlar, o cümlədən səyyahlar, xarici yazıçılar, alimlər buranı ziyarət ediblər. Onların arasında A.Düma, Kenfr, Villot, Berezin, D.Mendeleyev də olmuşdur. Aleksandr Düma "Qafqaz səfəri" əsərində Atəşgah barədə belə yazıb: "Nahar qurtaran kimi qapıda hazır dayanan faytonlara minib məşhur Atəşgaha getdik. Bakı Atəşgahı, az səyahət edən fransızlar istisna olmaqla, bütün aləmə bəllidir... Biz tamamilə alova bürünmüş qapıdan həyətə girdik. Böyük dördkünc həyətin ortasında günbəzli səcdəgah ucalır. Səcdəgahın tən ortasında əbədi alov şölələnilir".

"Atəşgah məbədi" barədə böyük rus kimyaçısı D.Mendeleyevin fikirləri də maraqlıdır. O, rus taciri Konerevin 1855-ci ildə Atəşgahın arxasında tikdirdiyi kerosin zavodunda işləyirdi. Həyat yoldaşına yazdığı məktubda bildirdi ki, "bu, çox maraqlı məbəddir. Mən indiyəcən belə məbəd görməmişəm".

Ziyarətə gələn atəşpərəstlər hücrələrdə qalırdılar. Bir hücrədə 3-4 nəfər yerləşdirilirdi. Başqa ölkələrdən gələn tacirlər də müqəddəs yer kimi mütləq Atəşgaha baş çəkirdilər. Burda 2-3 gün qalıb dincəlir, atəşpərəstlərə, zərdüştlərə vəsait ayırırdılar.

Atəşgah 26 hücrədən və mərkəzi ibadət xanadan ibarətdir. Mərkəzi ibadət xana burada ən müqəddəs yer sayılırdı. Ora ancaq baş kahinlər keçə bilər və sitayiş edərdilər. Adi atəşpərəstlərin içəri keçməyə ixtiyarları yox idi.

Məbəddə 20 qiymətli daş kitabə vardır. Onlar hücrənin üstə yerləşdirilmişdir. Birini zərdüşt, 19-nu isə atəşpərəstlər qoymuşlar. Onlardan 19-u hind, biri fars dilində yazılmışdır. Hər kitabədə otaqların neçənci ildə və hansı tacir tərəfindən tikilməsi, həmçinin hind tanrılarının adları qeyd olunmuşdur. Hücrələrdən yaşayış yeri, ibadət gah və karvansara kimi istifadə olunmuşdur. Son bir ildə iki yeni hücrə açılıb. Həmin hücrələrdə eradan əvvələ aid əşyalardan bəzi nümunələr toplanmışdır.

2009-cu ildə Bakı İslam Mədəniyyətinin paytaxtı elan olunması münasibətilə ölkəmizdə müəyyən tədbirlər keçirilir. Burada "Sönməyən alovlar" adlı fotosərgi təşkil olundu. YUNESKO-nun Dünya İrsinin İlkin siyahısına daxil etdiyi "Atəşgah məbədi" Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi ilə yanaşı, respublikamızda turizmin inkişaf etdirilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN ƏLAVƏSİ

Cümlədə özündən əvvəlki üzvün mənasını izah edib konkretləşdirən sözə və ya söz birləşməsinə cümlə üzvlərinin əlavəsi deyilir. Əlavə, əlavəli üzvlə şəxsə, kəmiyyətə və ismin halına görə uzlaşır. Bəzən əlavəli üzv I, II, şəxslərə, əlavə isə III şəxsə olur. Əlavə, əlavəli üzvlə ismin halına, kəmiyyətə görə uzlaşır, şəxsə görə uzlaşma pozulur. Əlavələr izah etdiyi sözlərdən tire (–) işarəsi ilə

ayrıdır. Məsələn: *Dünən – aprelin 17-də biz də ağacəkmə ak-siyasında iştirak etdik.* Əlavədən əvvəl yəni bağlayıcısı iş-ləndikdə də **vergül qoyulur.**

□ **Tapşırıq:** Verilmiş mətni oxuyun. Mətdə cümlə üzvlərinin əlavəsinə diqqət yetirin.

Novruz bayramının tarixini çox əski çağlarla - *Zərdüşt pey-ğəmbərimizin yaşadığı dövrlə* bağlayır, onun yaşını ən azı 3700, ən çoxu 5000 ilə bərabər edirlər. Novruz artıq bütün müsəlman aləminə aid bayramdır. Müsəlmanlar bu bayramı Həzrəti Əli ilə bağlayır və qəbul edir. Novruz türklərdə ya-ransa da, sonrakı mərhələdə bütün Şərqi xalqlarına yayılıb.

Azərbaycanda Novruzun yaratma mərhələlərini əks et-dirən dörd ünsür -*su, od, yel və torpaqla bağlı* mərasimlərin qeyd olunması ənənələrini özündə birləşdirir: Su çər-şənbəsi, od çərşənbəsi, yel çərşənbəsi və torpaq çərşənbəsi.

Su çərşənbəsinə "Əzəl çərşənbə", "Sular Novruzunu" da deyirlər. Su çərşənbəsində su və sumənbələri təzələnir, arxlar qaydaya salınır, su hövzələrində abadlıq işləri görü-lür, su ilə bağlı müxtəlifşənliklər keçirirlər. Su çərşənbəsi suya tapınma inamı ilə bağlıdır. Hələ gün doğmamışdan hamı su üstünə gedir, əl-üzünü yuyur, bir-birinin üzərinə su çiləyir, su üstündən atlanır, yaralıların yarasına su çiləyirlər. Xalqın inamına görə Su çərşənbəsi günü "təzə su"dan keçənlər, azarını, bezarını ona verənlər il boyu xəstəlikdən uzaq olurlar. Həmin gün su üstündə müxtəlif mərasimlər keçirilir, qədim türklərdə su tanrıları sayılan Aban və Yadanın şərəfinə nəğmələr oxunur. Su çərşənbəsi

ilə əlaqədar çoxlu sayda inanclar, fallar, türkçəçarələr, ba-yatılar, əfsanələr və rəvayətlər var.

Novruzun ikinci çərşənbəsi - *xalq arasında "Üskü çər-şənbə", "Addı çərşənbə"* kimi tanınan Od çərşənbəsidir. Bu çərşənbə qədim insanların Günəşə, oda olan müqəddəs inamından irəli gəlir. Adət-ənənəyə görə, bu gün tonqal qalayıb, alovun üzərindən tullanmaqla daxildə olan bütün çirkəbi və azar-bezarları yandırirlər.

Xalq arasında Yel çərşənbəsi - "Külək oyadan çərşənbə", "Küləkli çərşənbə"si kimi tanınan ilaxır çərşənbələrin üçüncüsüdür. İnama görə, bu çərşənbədə oyanan yel, kü-lək oyanmış suyu, odu hərəkətə gətirir. Şifahi xalq yara-dıcılığında Yelin tanrı olması ilə bağlı müxtəlif nəğmə, əfsanə, rəvayət, mif, inanc, məsəl və s. yaranmışdır. Nov-ruz şənliklərində icra olunan Yel baba mərasimi öz kökü etibarilə qədim əcdadlarımızın Yel tanrısına etiqadı ilə bağlıdır.

Novruz ərəfəsində sonuncu çərşənbə xalq arasında "Yer çərşənbəsi", "İlaxır Çərşənbə" və ya "Torpaq çərşənbəsi" adlanır. İnama görə Torpaq çərşənbəsi yetişəndə torpaq artıq əkinə hazır olur və ona toxum səpmək olar. Əfsanəyə görə adamların ərzaq qıtlığından əziyyət çəkdiqləri bu gündə Su, Od və Yel Torpaq xatunun yeraltı məbədinə qonaq gəlir, burada yatmış Torpağı oyadırlar.

□ **Tapşırıq:** C.Məmmədquluzadənin "Ölülər" əsərindən Kefli İsgəndərin monoloqunu ifadəli oxuyun. Əsər nə üçün "Ölülər" adlanır?

– Baxın! Baxın! Yaşşı baxın! Diqqətnən baxın! Sizin tarixlərinizin kitabında bu, qan ilə yazılmış bir səhifədir. Sizdən sonra gələnlər bu kitabı vərəqləyib, bu səhifəni gö-rəndə sizi yada salıb deyəcəklər: (*ucadanı*) tuf sizin üzünüzdə! ("*Tüpürür camaata tərəf*". *Hamı başını aşağı salıb dinmir*). Bağışlayın, kefli İskəndər bir az biədəblik eləyir. Amma indi də növbət mənimdir. Mən demirəm ki, siz niyə bu balaca uşaqları (qızları göstərir) zoman gətirib qatdız bu fahişəxanaya. Söz yox, siz bunlara deyəndə ki, səni verirəm bu şeyxə, bu biçarələr çıxırba bağırırıldırlar və sizin çirkli ayaqlarınızı öpə-öpə yalvarırdılar: "Ata, aman günüdür, məni anamdan ayırma!" (*Üzünü qızlara tutub*). Elədimmi?

Doğrumu deyirəm? (*Qızlar ağlaya-ağlaya baş yendirirlər.*)

Yox, mən ondan ötrü incimirəm! Çünki siz qızlarınızı bura çəkə-çəkə elə xəyal edirdiniz ki, bunları behiştə çəkirsiniz və İsfahan şeyxləri sizi inandırmışdırlar ki, hər kəs bu mübarək otağa qədəm qoysa, öləndən sonra qiyamətədək qəbrin dəriçəsindən məlakələrlə söhbət edəcəklər. Amma zəmani ki, ricət məsələsi ortalığa qoyuldu və Şeyx Nəsrullah ölülərin dirilmək ixtiyarını qoydu sizin qabağınıza, siz, dəriçədən məlakə axtaranlar, ölən qardaşlarınızın, bacılarınızın və övrət-uşaqlarınızın dirilməyinə razı olmadınız. Niyə razı olmadınız? Ondan ötrü ki, arvadlarınızın hamısını yumruq altında öldürmüşsünüz; ölən qardaşlarınızın arvadını almısınız, ölən dostlarınızın yetimlərinin malını yemisiniz. Razı olmadınız ki, dirilib gəlsinlər və sizin əməllərinizi görüb desinlər: "Tuf sizin üzünüzdə!" (*Bərk tüpürür. Camaat hamısı başını salır aşağı.*)

Bu sözləri sizə deməkdə elə xəyal eləməyin ki, mən sizi pisləyib, özümü tərif etmək istəyirəm. Yox, yox! Bunu bilirəm ki, mən heç bir şeyəm. Mən çöllərin otuyam, küçələrin torpağıyam, dağların daşiyam, kolların kosuyam, ağacların qurduyam. Mən dünyada heç bir şeyəm. Əgər mən bir şey olsaydım, cibimdən bir bomba çıxarıb (*əlini uzadıb cibindən araq şüşəsini çıxardır*) bu evi bir saniyənin içində havaya dağıdıb, İsfahan lotusunu kərpiclərin altında diri-diri dəfn edərdim. Amma qorxmayın, mənim əlimdən elə şeylər gəlməz. Bu araq şüşəsidir və Şeyx Nəsrullah burada gecələr bu balaca uşaqları boğanda, mən bu şüşədən araq içərdim. *Qızlar başlayırlar ağlamağa.*

Yox, yox, o mənim işim deyil! O, igid işidir! Siz tək camaatın da igidi mənim tək olar. Hələ mən heç. İndi görək siz kimsiniz? Mənim adım kefli İsgəndərdir; bə sizin adınızı nə qoyaq? Mən dağları, daşları, quşları, fələkləri, ayları, ulduzları və dünya-ələmləri bura şahid çəkərəm və bu qızları onlara nişan verərəm, soruşaram ki, bu camaata nə ad qoymaq olar? O vədə hamısı bir səslə cavab verər: "Ölülər!" Mən cəmi mülətləri bura yığıb təvəqqe edərəm ki, Şeyx Nəsrullahın hərəmxanasına tamaşa eləsinlər; o vədə bütün yer üzünün tayfaları sizi bir səslə adlandırılar: "Ölülər!" Və bizdən sonra gələnlər illər uzunu sizi yada salıb bir səslə deyəcəklər: "Ölülər..."

Dəxi bəsd! Di gəlin, qızlarınızı aparın analarının yanına! (*Yapışır qızın birinin əlindən*). Bu kimin qızıdır?..

□ **Tapşırıq:** A.Səhhətini "Yay səhəri" şeirini ifadəli oxuyun. Şeirdəki mənzərəni öz sözlərinizlə ifadə edin.

Od tutub qırmızı atəşlə yenə yandı üfük!
Şəfəqin qırmızı rəngilə işıqlandı üfük.
Bir qədər çaydan uzaq, od qalamış dağda çoban,
Oyadır öz sürüsün, otlaya yaylaqda çoban.
Yumşaq, göy çəməninin üstə düşüb şəh gecədən,
İsti yoxdur, hələ var bir balaca meh gecədən.
Ağ dumanlar ucalır göy üzünə dağlardan,
Çox sərindir havası, keçmə bu yaylaqlardan.
Gün çıxır, göydə bulud qırmızı rəngə boyanır,
Kəndlilər çox yorulub, uyğudan indi oyanır.
Pəyədən mal-qaranı bəzi çıxardır qırağa,
Bəzi səhraya gedir işləməyə, bəzi bağa.

□ **Tapşırıq:** İlin fəsiləri haqqında inşa yazın. Yazıda bədii təsvir vasitələrinin işlənməsinə diqqət yetirin.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

İki və daha artıq qrammatik əsası olan cümlələrə **mürəkkəb cümlə** deyilir. Mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin ya hamısı bərabərhüquqlu olur, ya da tərkib hissələrindən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, digəri ondan asılı olur.

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Mürəkkəb cümlələrin bir qisminə təəflər bərabərhüquqlu olur. Tərkib hissələr bir-birindən eyni dərəcədə asılı olur, fikrin ifadəsində eyni dərəcədə, bərabər şəkildə edir. Məsələn:

Göy guruldayır, yağış güclənir, ətraf vahimə ilə uğuldayırdı.

Bərabərhüquqlu sadə cümlələrin birləşməsində əmələ gələn mürəkkəb cümlələrə **tabesiz mürəkkəb cümlələr** deyilir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin hissələri ya yalnız intonasiya ilə, ya da intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnir. Məsələn: Bunu da özü deyir, onu da özü edirdi.

Tərkib hissələri intonasiya ilə əlaqələnən tabesiz mürəkkəb cümlələr **bağlayıcısız**, bağlayıcıların köməyi ilə yaranan tabesiz mürəkkəb cümlələr **bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr** adlanır.

Bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün aşağıdakı bağlayıcılardan istifadə edilir.

1. **Birləşdirmə bağlayıcısı:** *və*
2. **Qarşılaşdırma bağlayıcıları:** *amma, ancaq, lakin* və s.
3. **İştirak bağlayıcıları:** *həm, həm də (ki), hətta, da, də.*
4. **İnkər bağlayıcıları:** *nə, nə də, nə də ki.*
5. **Bölüşdürmə bağlayıcıları:** *ya, ya da, gah, gah da, istər, istərsə də* və s.
6. **Aydınlaşdırma bağlayıcıları:** *yəni, məsələn.*

Birləşdirmə, iştirak və inkər bağlayıcıları əsasən zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə işlənir.

□ **Tapşırıq:** Mir Cəlalın "İki rəssam" əsərindən götürülmüş parçanı oxuyun. Mürəkkəb cümlələri seçin. Tabesizlik bağlayıcılarını müəyyən edin.

İsgəndərin hüzurunda vəzirlər, alimlər, şairlər, sənətkarlar əyləşmişlər. Hünərdən və səhətdən sşhbət gədirdi. Kimi xanəndənin səmindən, kimi musiqi alətlərindən danışır, öz xoşuan gələnə tərifləyirdi. Rum rəssamı ilə Çin rəssamı arasında mübahisə düşdü. Bunların heç biri üstünlüyü əldən vermək istəmədi.

Sözdə hünərdən dəm vurmaq asandı, ancaq ağıllı adamlar buna inanmazlar. Həqiqi hünər sahibləri heç vaxt özlərini tərifləməzlər, hünərlərini öz əməlləri ilə isbat edirlər. Rəssamlar da bu yolu tutdular. Onlar yarışmalı oldular. Hərəsi gözəl bir mənzərə şəkli çəkməli idi. Bu mənzərələr onların hünərini göstərəcək və kimin üstün olduğunu hökm verəcəkdi.

Belə yerdə, hökmdar qarşısında işləmək nə qədər çətinidir. Dünyanın bütün sənət və hünər sahiblərinə qiymət verənlər buradadır. Burada qalib gəlmək böyük səadət, məğlub olmaq isə ağır müsibətdir. Rəssamların hər ikisi həyəcanla işə başladı.

Onlar bir-birindən xəbərsiz işləməli idilər. Elə işləməli idilər ki, nə bu onun fikrindən istifadə etsin, nə də niyyətini bilsin.

Şahın əmri ilə rəssamları işıqlı və böyük bir otaqda əyləşdirdilər, aradan qalın və ağır pərdə saldılar. Rəssamların hər ikisi mənzərə çəkməyə başladı. Hər ikisi var qüvvəsi ilə qələminin qüdrətini işə saldı. Hər iki sənətkar işini tamamladıqdan sonra tamaşaçılar hazır oldular.

Tamaşaya gələnlərin hamısının üzündə sevinc və maraq vardı, rəssamların qəlbi isə intizarla döyünürdü: "Görəsən necə olacaq? Kimin bəxti güləcək, kiminki ağlayacaq?"

□ **Tapşırıq:** Mətni ifadəli oxuyun. Bağlayıcıları seçin.

Görüş

Məşhur idman ustası Məhəmməd Əli 1974-cü ildə özü qədər güclü bir rəqiblə – Formanla döyüşə hazırlaşır. Döyüşdən əvvəl daxili rahatlıq tapmaq üçün ən saf, təmiz varlıqlarla – uşaqlarla ünsiyyətdə olmaq qərarına gəlir. Şəhərdəki uşaq xəstəxanasına baş çəkir. Baş həkimlə söhbətdə ən ağır xəstəliyi olan uşaqla görüşmək istədiyini bildirir. Onu xərçəng xəstəliyindən əziyyət çəkən, ən ağır mərhələdə olan Cim adlı uşaqla tanış edirlər. Bu qaradərili uşaq iri, parlaq gözlərini açıb heyrtlə Məhəmmədin üzünə baxır. Uşaq belə məşhur bir idmançının onu ziyarət edəcəyini heç ağılına belə gətirə bilməzdi! Balaca Cim ağır xəstəliklə çarpışdığını sanki bir anlıq unudur. Gözlərində bir həyat eşqi oyanır. Taqətsiz, az qala sümükləri sayılan kiçik əlini qaldıraraq Məhəmməd Əlinin ona uzanan iri, qüvvətli əlindən tutur. Məhəmməd Əli onun kiçik barmaqlarını ehtiyatla tutur, o biri əli ilə sıgallayıb deyir:

– Mən bu günlərdə Corc Formanla yarışacağam. Döyüşdə qalib gələcəyimə inanıram. Mən rəqibimə, sən də xəstəliyinə qalib gələcəksən!

Zairdə keçirilən yarışda Məhəmməd Əli 8-ci raundda Formanı yerə sərir. Bir neçə gündən sonra Əli həmin xəstəxanaya qayıdır. Həmin vaxt uşağın vəziyyəti daha da ciddiləşmişdi. İdmançı palataya daxil olur və balaca Cimin sıx, qara saçlarını sıgallayaraq deyir:

– Gördün, mən sənə demişdim ki, Corc Formana qalib gələcəyəm. Mən qalib gəldim. İndi də sən qalib gəlməlisən!

Balaca Cimin solğun bənizində bir təbəssüm görünür.
Başını yırğalayıb deyir:

– Yox, çempion Əli! Sən rəqiblə görüşdün, mən isə Tanrı ilə görüşə hazırlayıram. Mən ona deyəcəyəm ki, sən mənim ən yaxın dostumsan! Qoy Tanrının nəzəri daim üstündə olsun!

Əli əyilib uşağın alnından öpür.

Bir həftə sonra Cim həyatla vidalaşarkən çöhrəsindəki uşaq təbəssümü ilə pıçıldayırdı:

– Deyəcəyəm... Deyəcəyəm ki...

□ **Tapşırıq:** Oxuyun. Mətdən seçilmiş 3-4 mürəkkəb cümləni sintaktik təhlil edin.

Buta

Buta – Azərbaycanın çox tanınmış nişanəsidir. Olduqca çox sirli tərəflərə malikdir. Butanın sirri arasında Qız Qalası da gizlənidir. Dünyada 6 rəqəmini xatırladan üç tikili vardır: Bunlardan biri Misirdə, digəri Mesopatomiya, üçüncüsü isə Bakıda yerləşir.

Qız Qalasına yuxarıdan baxdıqda 6 rəqəminə bənzəyir. Görünür bu səbəbə görə, xalqımız Butanı Azərbaycanın milli rəmzi hesab etmişlər.

Deyilənlər görə, Buta Hindistan-Moğol sənətinin bir ünsürüdür. Əslində bu naxış ilk dəfə Teymurləngin nəvəsi türk əsilli Babur Şah tərəfindən istifadə edilmişdir. Təəssüf ki, türk mənşəli Buta indi bir çox mənbələrdə Hindistana istinad edilməkdədir.

Dünyanın yeni möcüzələrinə daxil olan məşhur tikili Tac Mahal da türk memarlarının və incəsənətinin bir nümu-

nəsidir. 6-cı Babur hökmdarı Cahanşah tərəfindən mərhum xanımı Mümtaz Mahalın xatirəsinə həsr olunmuş bu sər-dabənin tikintisində müxtəlif türk ellərindən, o cümlədən Azərbaycandan gələn sənətkarlar yaxından iştirak etmişdir.

Buta naxışlı məhsullar 19-cu əsrin ortalarında Hindistandan Şotlandiyanın Paisley şəhərinə gətirilmiş və oradan da bütün dünyaya yayılmışdır. Məhz buna görə Buta hal-hazırda Qərb dünyasında «paisley» adı altında tanınır.

Buta bizim tariximizin bir hissəsidir desək yanılmırıq. Çünki bütün qədim xalqlarımız, memarlıq abidələrimiz buta nişanəsi ilə bəzədilmişdir. Butanın izahlı lüğətlə olan tərcüməsi belədir: qönçə və parçaların üzərində badama-bənzər xırda naxış.

Buta bir çox qədim əsərlərimizdə də adı çəkilən bir nişanədir. Onda nənələrimizin sığalı, tariximizin izi var. Amma təəssüf ki, bu tarixi naxışın məhz Türk-Azərbaycan mənşəli olması dünyada çox az bilinir. Bunu isə tanımaq biz vətəndaşlara düşür.

□ **Tapşırıq:** Seyid Hüseyin “Yazı yazanda” əsərindən verilmiş hissəni oxuyun. M.Ə.Sabirin uşaqlığına həsr olunmuş bu bədii parçada sadə və mürəkkəb cümlələri fərqləndirin.

Bir gün Məşədi Zeynalabdının evində şadlıq idi. Bu gün kiçik Ələkbərə atası birinci dəfə oruc tutdururdu. Yəni uşaq səhər gün çıxandan axşam gün batana qədər ac və susuz qalmalı idi. Bunun üçün əvvəldən onun qulağını doldurmuşdular. Ona cürbəcür hədiyyələr almağa söz vermişdilər.

Mollaxanadan ac qayıdan Ələkbər birbaş anasının istü-nə qaçdı. Anası mətbəxdə axşama cürbəcür xörəklər bişirirdi, buna görə də anasından yenək istəməyə ulandı. Anası onun ac olduğunu bilib, könlünü almaq üçün dedi:

– Gör axşama sənin üçün necə dadlı xörəklər bişirəm!

Tavada cızhacıyla qızaran tavakababının ləzzətli qoxusu ac uşağın burnunu qıdıqlayır, iştahını daha da artırır. Axırda Ələkbər dözə bilməyib dilləndi. Anasının qotuğuna qısılib yavaşcadan dedi:

– Ana, acımışam axı!..

Anası uşağı qucaqlayıb öpdü və dedi:

– Axşama dördcə saat qalıbdır... Atan dükandan gələndə gör sənə nələr alıb gətirəcək!..

Buların hamısı düz olsa da, Ələkbər üçün nisvə şeylər idi. Anası ona bu saat bir parça çörək versəydi, nə yaxşı olardı!..

Anası isə onu qorxudurdu:

– Bax, əgər orucunu yesən, günah olar! Ata-anan ölər. Sən bizim ölməyimizi istəyirsən?

Ələkbər çox qəmgin halda mətbəxdən çıxdı. O, öz-özünə belə düşünürdü: “Olmaz ki, uşaqla orucu günortayacan tutsunlar!”

Mollaxanada yazı yazmaq üstündə əlinə vurulan çubuqların ağırsı hələ də Ələkbərin yadından çıxmamışdı. Orada yazı yazmağa qoymurdular, evdə isə çörək yeməyə. Bunları fikirləşəndə onun ürəyi daha dözə bilmədi. Özünü xəlvətə verib, kağız və qələm götürdü, ürəyindən keçənləri yazdı:

Tutdum orucu irəmazanda,

Qaldı iki gözüm qazanda.

Mollam da döyür yazı yazanda.

Ələkbərə yazı yazmağı əvvəlcə molla, sonralar o böyüyüb şair olanda isə yenə mollalar, xanlar, ağalar və çar hökuməti qadağan etməyə çox çalışırdılar. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, o yazdı. Ölkənin, xalqın dərdlərindən yazdı, xanların, bəylərin, tacir və mədən sahiblərinin zəhmətkeş xalqın qanını sormalarından yazdı. Çar hökumətinin haqsızlıq və zülmələrindən yazdı. Fəhlə və kəndliləri mübarizəyə çağırırdı. Buna görə də Mirzə Ələkbər Tahirzadə Sabir Azərbaycanın böyük xalq şairi olaraq, bütün dünyada hörmət və şöhrət qazandı.

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ MƏNA ƏLAQƏLƏRİ

Tabesiz mürəkkəb cümlələrinin tərkib hissələri arasında 6 məna əlaqəsi olur:

1. Zaman əlaqəsi
2. Ardıcılıq əlaqəsi
3. Səbəb-nəticə əlaqəsi
4. Aydınlaşdırma əlaqəsi
5. Qarşılaşdırma əlaqəsi
6. Bölüşdürmə əlaqəsi

1. *Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr*

Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində eyni zamanda baş verən hadisələr sadalanır. Məsələn: Mən kəndə çatanda külək davam edir və küçələrə sel axırdı. Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr sada-

lama üsulu ilə qurulduğundan tərkib hissələrin sayı bəzən ikidən çox olur. Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə tərkib hissələrin hamısına aid ortaqlı zaman zərfliyi olur. Bu cür zərflilər də tərkib hissələrdəki hadisələrin eyni zamanda baş verdiyini göstərir.

Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində müəyyən ardıcılıqla baş verən hadisələr sadalanır.

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci tərkib hissədəki iş səbəbi, ikinci tərkib hissədəki iş onun nəticəsini bildirir. *Məs: Günəş çıxdı, qar aridi.* Bu cümlədə birinci tərkib hissə səbəbi, ikinci tərkib hissə birincidən doğan nəticəni bildirir.

Zaman və ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr kimi səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri də ya intonasiya ilə, ya da və bağlayıcıları ilə əlaqələnir. Həmin cümlə növlərindən fərqli olaraq, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr ancaq iki tərkib hissədən ibarət olur.

Aydınlaşma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrdən biri ümumilik bildirir, o biri onu aydınlaşdırır. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri əksərən intonasiya ilə bir-birinə bağlıdır. Bəzi hallarda aydınlaşdıran tərkib hissədən əvvəl aydınlaşdırma bildirən *yəni* bağlayıcısı işlənir.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindəki iş və hadisələr bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Bəzən qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında ziddiyyət olur, bəzən tərkib hissələrdəki fikirlər, iş və hadisələr sadəcə olaraq qarşılaşdırılır.

Məsələn: *Cilovu dartıb atı saxlamaq istəyirdim, at dayanmadı* cümləsində ziddiyyət vardır

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr intonasiya ilə və (amma, ancaq, lakin) bağlayıcılar və antonim sözlərin köməyi ilə əlaqələnir.

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrindəki iş və hadisələr ya növlər ilə bir-biri ilə əvəz edilir, ya da iki işdən yalnız birinin mümkünüyü ifadə olunur. Məsələn: *Ya sən getməlisən, ya da mən özümü yetirməliyəm.* Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr yalnız bölüşdürmə bağlayıcılarının köməyi ilə yaranır.

□ **Tapşırıq:** C.Cabbarlının "Mənsur və Sitarə" hekayəsindən verilmiş parçanı oxuyun. Mürəkkəb cümlələri sadə cümlələrdən fərqləndirən əlamətlərə diqqət yetirin.

...Mənsur daha da sözünü qüvvətləndirib:

– Sara, mən səni sevirəm! Sənin yolunda hər işə hazırım! Amma sən də məni sevirənsən...

Saranın üzü daha da saralıb, alnında tər qətrələri zahir oldu. Bir azdan sonra rəngi gül kimi qızarıb, iri gözləri aydınlaşıb, başını tənbel bir hərəkətlə qaldırıb, gözlərini Mənsurun gözlərinə dikdi. Sanki bu məhzun baxışı: "Mənsur! Sonra məni atmazsan ki?" - deyərək sual edirdi. Bu sual Saranın gözlərində aşkar oxunduğu üçün Mənsur tez ürəkdən cavab verdi:

– Sonra, sevgilim, mən səni sevirəm, axıra kimi də sevəcəyəm... Lakin...

Burada Sara bir tərəfdən qalib insaniyyət hissəsinin təziyi ilə, bir tərəfdən Sitarəyə rəhmi gəldiyi üçün, bir tərəfdən də

Mənsuru sevdihinə görə, onun xahişini yerinə yetirib, xatirini sındırmamaq üçün, özünü saxlamayıb biixtiyar gül yarpağı kimi qızarmış dodaqlarının hərəkəti ilə ahəstə:

– Razıyam! - deyə cavab verdi.

Mənsur bunu eşitcək, şad bayıra fırlandı ki, yetim əmisi qızını bir an əvvəl eşqin yanar odlarından çıxarsın. Lakin bayıra çıxanda Sitarənin ağacdən asıldığını görüb:

– Dayan, - deyə sürəti-saiqə ilə ora yüyürdü. Atılıb şərfdən tutub qırdı, əyilib Sitarənin üzünə baxaraq:

– Dur, Sitarə, sənə şad xəbər gətirmişəm!.. - dedi.

Amma, heyhat!.. Vaxt keçmişdi. Sitarənin həyatına dəxi ümid yox idi. Axırncı sözləri eşidəndə, gözlərini biixtiyar sürətdə açıb, qollarını dilsiz və zəif bir hərəkətlə qaldırıb, Mənsurun boynuna salaraq, boğuc və həzin bir səslə:

– Mənsur, səndən axırncı xahişim, sənə axırncı vəsiyyətimdir... – Burada Sitarə dayanıb, yenə kəsmə-kəsmə təkəllümə başladı. – Barı, bu bir sözü mü yerə salma. Axırncı arzum: məni həmin çinar ağacının dibində dəfn et!

Mənsur, hərçənd Sitarənin axırncı sözlərini eşidirdi, lakin danışmağa qüdrəti yox idi. Gözlərindən axan yaş Sitarənin yanaqlarına toxunurdu. Sitarə axırncı dəfə hərəkətə gəlib:

– Vəsiyyətimə əməl et, məndən çəkdiyən cəfaları mənə halal et...

□ **Tapşırıq:** Mətni oxuyun. Q.İlkinin “Yalquzaq” hekayəsində verilmiş parçada dialoji nitqə diqqət yetirin. Daxili nitqi seçin.

Birdən qapı döyüldü. Əsmər xalanın qüssəli sifəti açıldı, gözlərinə işıq gəldi. Tez yerindən qalxıb qapının cəftəsini qaldırdı. Hələ bağlı qapının dalından qızını danlamağa hazırlaşdı. Lakin qarşısında tanımadığı adamın durduğunu görüb təəccübləndi. Gələn adamın üst-başı tamam qar idi. Onun buz bağlamış qaşları altında təkəcə gözləri görünürdü.

Əsmər xala soruşdu:

– Kimi istəyirsiniz?

– Doktor evdədirmi?

Əsmər xala başını buladı:

– Doktor evdə yoxdur.

Gələn adam udqundu. Ümidi puça çıxmış adamlar kimi qolları yanına düşdü.

O, sanki bütün qüvvəsini toplayıb, boğuc bir səslə soruşdu:

– Bəs nə vaxt gələcək?

– Nə vaxt gələcəyini heç özüm də bilmirəm.

Cavan oğlan qarlı papağını əlinə alıb ovuşdurdu və başını aşağı dikdi. Sonra yenə bayaqkı ümitsiz, qüssəli baxışları ilə Əsmər xalaya baxdı. Əsmər xala onun nə işə bir söz demək istədiyini başa düşdü.

– İşiniz vardı, ya bir sözlünüz?

O, çəkinə-çəkinə dedi:

– Yox... – Sonra gözlərini Əsmər xalanın üzünə zilləyib soruşdu:

– Onu gözləmək olarmı?

Əsmər xala geri çəkilib, gələn adamı içəri çağırırdı:

– Buyurun, buyurun.

Əsmər xala geri çəkilib, gələn adamı içəri çağırdı:

– Buyurun, buyurun.

Əsmər xala ona soyunmaq üçün yer göstərdi və bir stəkan çay süzüb qabağına qoydu.

Gələn adam çəkinə-çəkinə dedi:

– Xala, zəhmət çəkməyin.

– Nə zəhmətədi, a bala, iç qızıq... Yəqin uzaqdan gəlmisən?

– Yuxarı Qaracalıdanam... Müəlliməm.

Onların hər ikisi uzun müddət dinmədi. Əsmər xala ondan nə üçün gəldiyimi soruşmağa çəkinirdi. "Bəlkə xəstəsi var, Gülyazı aparmağa gəlmişdir, – deyə öz-özünə düşündü. Ancaq qız bu qaranlıqda hara gedə bilər! Qar da ara vermir... Bəlkə ona deyim ki, bu heç gəlməyəcək". O, gözlərini qüssəli oturmuş adamdan çəkdi, ancaq bu sözləri deməyə ürəyi gəlmədi. "Bəlkə anası, ya körpəsi xəstədir?" – deyə düşündü. Bu zaman istər-istəməz qızı Gülyazın uşaqkən xəstələndiyini xatırladı.

□ **Tapşırıq:** Oxuyun. Müvafiq cümlələrdə tabesizlik bağlayıcılarından istifadə edərək mətni köçürün.

Qız qalası

Qız qalası - Bakının, eləcə də Abşeronun ən möhtəşəm və sirli memarlıq abidəsidir. Qala qədim qala divarlarının (İçərişəhərin) cənub-şərq hissəsində, dənizkənarı parkın yaxınlığında yerləşən tarixi abidədir. Uca qüllə şəkilli bu nadir abidənin açılmamış tarixi-memarlıq problemləri çoxdur.

Hündürlüyü 28 m, diametri birinci mərtəbədə 16,5 m-dir. Birinci mərtəbədə divarın qalınlığı 5 m-ə çatır. Qalının daxili hissəsi 8 mərtəbəyə bölünür. Hər mərtəbə yonma daşlarla tikilmiş, günbəz formalı tavanla örtülüb. Qala 1964-cü ildən muzey kimi fəaliyyət göstərməyə başlamış, 2000-ci ildə YUNESKO-nun Ümumdünya irsi siyahısına salınıb.

Daşdan hörülmüş bu tavanların ortasında dairəvi deşiklər vardır. Deşiklər şaquli xətt istiqamətindədir. Belə ki, VIII mərtəbənin tavanının ortasında olan dairəvi deşikdən baxdıqda birinci mərtəbənin döşəməsini görmək mümkündür. Qalaya yeganə giriş yolu onun qərb tərəfində, yerin əvvəlki səthindən 2 metr hündürlükdə və 1,1m enində olan tağlı qapı yeridir. Azərbaycanın emblemlərindən biri olan Qız qalası Azərbaycan pul əskinaslarının üstündə də dəfələrlə təsvir edilib.

Son illərdə Qız qalasında və onun ətrafındakı meydana hər il Novruz bayramı şənliklərinin keçirilməsi ənənəsi də yaranıb.

□ **Tapşırıq:** Mətni oxuyun. V.Hüqonun "Səfillər" romanından verilmiş parçada tabesizlik bağlayıcılarını seçin.

1832-ci ilin baharında Fransada mühüm hadisələr baş verdi. Fransız xalqı – fəhlələr, sənətkarlar, bütün əməkçi kütlə daha aclığa, ehtiyaca və acgöz bankirlərdən, fabrikantlardan ibarət olan hökumət başçılarından istismarına dözə bilmədi. Ölkənin müxtəlif şəhərlərində üsyan baş verdi. Bu üsyanları yatırdılar, ancaq buna baxmayaraq, yenə başqa bir yerdə qalxırdı. Bütün Paris üsyana hazırlaşdı.

Beləliklə, şəhərin küçələri və bulvarları camaatla dolmuşdu. Bura fəhlələr, daşyonanlar, çilingərlər, malakeşlər, mətbəədə işləyənlər, tələbə və məktəblilər yığışmışdılar.

Hökumət üsyandan xəbərdar idi: silahlı qoşunlar şəhərdə və kənar yerlərdə hazır dayanmışdılar.

Elə ki, fəhlələr hökumət qoşunu ilə qarşılaşdılar, qiymət qopdu: daşlar göydə oynadı güllə səsləri eşidildi. Qılınclar, tapançalar işə düşdü. Camaat dağılışdı. Ancaq bu vaxt Parisin hər bir yerində qəzəbli bir səs eşidildi: "Hamı silah başına!"

Külək odu üfürüb alovlandırdığı kimi, camaatın qəzəbi də üsyanı qızışdırırdı. Camaat Sen-Marten bulvarındakı silah zavodunu və şəhərin müxtəlif yerlərindəki üç silah dükənini darmadağın etdi. Bir neçə dəqiqə içərisində yüzlərlə tüfəng, tapança və xəncər əldə etdi. Qoçaqlar silahlanır, qorxaqlar isə gizlənidilər.

□ **Tapşırıq:** Ə. Haqverdiyev "Şeyx Şəban" hekayəsinəndən seçilmiş parçada tabelilik bağlayıcılarını seçin.

Şeyx Şəbanı siz tanıyırsınız mı?

– Xeyr!

– Heyf, sədd heyf. Mən haman o Şeyx Şəbanı deyirəm ki, yolun qırağındakı məhəllə məscidinin qabağında əyləşib pinəçilik edirdi.

Yağış yağanda sel gətirən köhnə başmaqları, çustları, çəkmələri, çarıqları yığıb, qəlibə vurub, yamayıb ucuz qiymətlə: cütünü bir abbasıdan, altı şahıdan satardı. Fəqir-füqəranın ayaqqabıları hamısı ancaq Şeyx Şəban əməli olardı. Deyəsən, yavaş-yavaş yadınıza düşür? Bir toy, bir ehsan

Şeyx Şəbansız keçməzdi. Meyit qabağında Şeyx Şəban "la hövlə və la qüvvətə" deyəndə səsi şəhərin o biri qapısında eşidilirdi. Hər səhər tezdən durub, enib, sübh namazını məsciddə qılıb, sonra çıxıb, öz yerində əyləşib peşəsinə məşğul olardı. Günorta və axşam azanını da verməyi özünə fərz hesab edərdi. Güman etməyin ki, Şeyx Şəban azan verməyinə muzd alırdı. Xeyr, əstəğfərullah! Azan verməyi məhz savab əməl hesab edərdi və əcrini qiyamətdə Allahdan gözləyirdi. Şeyx Şəban gödək boylu, uzun saqqallı bir kişi idi. Baharda, yayda əba bürünərdi və qış fəslində çiyinə bir Xorasan kürkü salardı. Bir nəfər deyə bilməzdi ki, mən Şeyx Şəbanın saqqalının dibini zərrəcə ağarmış görmüşəm. Heç Şeyx Şəban elə adam deyil idi. Otuz il bir abada gəzməyi, qırx il bir kürkə bürünməyi qəbul edərdi, amma saqqalına rəng və hənadan korluq verməzdi.

Rəng və hənaru da həmişə əttar Kərbəlayı Məqsuddan alardı. Hər adamın satdığı hənaru bəyənməzdi. Düşəndə də deyirdi ki, Kərbəlayı Məqsudun hənəsi cəmi İranda tapılmaz! Gör nədir ki, qazı ağa özü də onun hənəsini işlədir və dəlilinin də ki, müqabilində heç bir irad ola bilməz. Yemək tərəfindən, həmçinin, Şeyx Şəban özünə korluq verməzdi.

İlin çox hissəsini toylarda, ehsanlarda plov yeyərdi. Fəqət plov olmayan günü də hökmən gərək bir abbaslıq ət alıb göndərəydi evə, ta arvad axşam abıguşt bişirsin. Əti də Şeyx Şəban qəssabdan almazdı. Qəssabbaşı İmaməli ilə müştəri idi. Nisyə ət alıb əlinə pul keçdikcə hesablaşardı. Ondan əlavə, düşəndə axşamlar yemişdən, üzümdən, qarğızdan alıb özü abanın altında evə gətirərdi.

Şeyx Şəban belə Şeyx Şəban idi!

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Tabeli mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən tabelilik əlaqəsi əsasında birləşməsindən yaranır.

Tabeli mürəkkəb cümlələr baş və budaq cümlələrdən ibarət olur. Baş cümlə qrammatik cəhətdən daha müstəqil, budaq cümlə asılı olur. Budaq cümlə həmişə baş cümləyə aid olub onu müxtəlif cəhətdən izah edir. Budaq cümlə baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə verilmiş cümlə üzvünün sualına cavab verir. Baş cümləyə ümumi məzmunu ilə bağlı olan budaq cümlə onun məzmununu izah edir.

Baş cümlə □, budaq cümlə ○ ilə işarələnir.

Baş və budaq cümlələrin əlaqə vasitələri aşağıdakılardır:

1. Ən çox yayılan və ən qədim əlaqə vasitəsi – **intonasiya**.

2. **Tabelilik bağlayıcıları**. Baş cümlənin budaq cümlədən əvvəl gəldiyini şərtləndirən əlaqə vasitəsidir.

3. **Bağlayıcı sözlər** budaq cümlənin bəzi növlərini baş cümləyə bağlayır. Bağlayıcı sözlər sual əvəzlilikləri ilə ifadə olunur: kim, nə, neçə, hara, nə vaxt, nə qədər, hara, haraya, hansı və s. Bağlayıcı sözlər bəzən *ki* ədatı ilə işlənir.

4. Bəzən budaq cümlə baş cümləyə **-sa² şəkilçisi**, **-da², belə, mı⁴ ədatları** ilə bağlanır.

İşarə əvəzlilikləri baş cümlədə hansı cümlə üzvünün sualına cavab verirsə, budaq cümlə də onun adı ilə adlanır. Baş cümlə bağlayıcı sözü olan budaq cümlədən sonra gəldiyi zaman **əvəzlik-qəlib** budaq cümlədə işlənən bağlayıcı sözə (sual əvəzliyi) qarşılıq söz olur. Hər bir qarşılıq söz əvəzlik-qəlibdir. Mürəkkəb cümlə sadələşən zaman

buñlar ixtisar olunur. Unutmayın ki, əvəzlik-qəlib həmişə baş cümlədə işlənir və cümlə üzvü olur.

□ **Tapşırıq:** Sabir Süleymanovun “Çinar kəhrizin suyu” povestindən verilmiş parçada tabelilik bağlayıcılarını seçin.

Sərxan işıq dairəsinin tən ortasında dayandı. Gözlədi ki, indi Surxay kişi kəhrizdən qayıdıb nə deyəcək, necə səs eləyib duyuq salacaq ki, ayıq-sayıq, yatmamışıq.

Çox gözləmədi. Surxay kişinin səsi eşidildi. Özü də necə? O, Əbdülün tapşırığından, qoyduğu “ölçüdən” hündür danışırdı:

– Sənə qurban olum, ay Çinar kəhrizinin suyu!

Bu sözləri eşidəndə Sərxanın xəyalı bir andaca neçə illər arxaya uçdu. Yadına Ceyran düşdü, Ceyhunun gur səsi, dedikləri düşdü. Kövrələn kimi oldu. Amma Surxay kişi sözlərinin ardını ayrı cürə gətirdi:

– Sənə qurban olum, ay Çinar kəhrizinin suyu! Sizə qurban olum, ay bu Çinar kəhrizinin suyunu içən elimin-obamın adamları, camaatı... Siz də təmizsiniz, safsınız – Çinar kəhrizinin suyu kimi...

Bu, səsleşmə idimi, ayıqlığını, yatmadığını bildirmək idimi? Sərxan heç cür anlaya bilmirdi. Həm də bilmirdi ki, ona cavab verməlidir, ya yox? Ürəyində “Çinar kəhrizinin suyu... Çinar kəhrizinin suyu...” – deyib, düşünə-düşünə qalırdı. Bu sözlər onun yadına lap elə yarım saat əvvəl haqqında söhbət etdikləri ayrı şeyi də salırdı – “mirvari suyu”nu. İstər-istəməz “mirvari suyu” ilə Çinar kəhrizinin suyunun fərqi özlüyündə araşdırırdı... Mirvari suyu

adama işığı, günəşi, camaatı, eli-obanı görməyə həsrət qoyur. Çinar kəhrizinin suyu isə...

□ **Tapşırıq:** Oxuyun.

Ana dilini sevin

Xalqın dili onun mənəvi həyatının heç bir vaxt solmayan və daim təzədən çiçəklənən, tarix sərhədlərindən çox uzaqlarda başlanmış boyasıdır. Dildə bütün xalq və onun vətəni canlanmış olur. Vətənin göyü, onun havası, fiziki hadisələri, iqlimi, çölləri, dağ və düzənlikləri, meşə və çayları, fırtına və tufanları xalq ruhunun bütün yaradıcılıq qüvvəsi ilə ana dilində fikirlərə, şəkillərə və sözlərə çevrilir. İnsan öz vətəninə məhəbbətini aydın göstərən, onun doğma məhəbbətində, doğma şərqilərində, xalq şairlərinin sözlərində ifadə olunan dərin fikir, hisslər, öz doğma təbiətinin səsi ana dilində özünü göstərir. Lakin xalq dilinin parlaq, aydın dərinliklərində doğma ölkənin tək bir təbiəti deyil, həm də xalqın mənəvi həyatının bütün tarixi əks olunur. Nəsillər bir-birinin ardınca gəlib gedirlər, lakin hər nəslin həyat nəticələri dil vasitəsilə gələcək nəsllərə irs olaraq qalır. Hər bir nəslin dərin səmimi hisslərinin bəhrələrini, tarixi hadisələrin, inamının, görüşlərinin bəhrələrini, başına gələn bəla və keçirmiş olduğu sevinclərin izlərini ana dilinin xəzinəsinə toplayır - bir sözlə, xalq mənəvi həyatının bütün izlərini qayğı ilə ana dilində mühafizə edir. Dil xalqın içərisində ölüb gedənləri, yaşamaqda olanları və gələcək nəsilləri böyük tarixi və canlı bir tam şəkildə birləşdirən ən canlı, ən məhsuldar və ən möhkəm əlaqədir.

(K.D.Uşinski)

□ **Tapşırıq:** "Mənim ana dilim" mövzusunda təqdimat hazırlayın.

□ **Tapşırıq:** Səməd Vurğunun yaradıcılığından verilmiş bədii parçanı ifadəli oxuyun. Bədii təsvir vasitələrinə diqqət yetirin.

Kür üstündə at oynadar sərt külək,
Bulud gələr, şimşək oynar, od çaxar.
O, bəzən də bir şairin ruhu tək
Qəmli-qəmli fikrə gedib lal axar.

Yaşılbaşlar qanad çırpır suyuna,
Gah durular, gah da dönüb bulanar,
Arabir də səhraların boynuna
Acıqlı Kür ilan kimi dolanar.

Qırqovullar qaqqıldaşır uçanda
Şıx ormanlar sə sə düşür hər axşam.
Maral ürküb tarlalardan qaçanda
Arxasınca yüz xəyal dalmışam.

□ **Tapşırıq:** Şeiri ifadəli oxuyun. Mövzu ilə bağlı esse hazırlayın.

O illər apardı neçə illəri,
Nə qədər igidlər geri dönmədi.
Həzin bayatlı qoydu dilləri,
Könül danışmadı, ürək dinmədi.

Yollara göz dikdi kövrək analar,
Yollar xəcalətdən dinə bilmədi.
Baxıb köks ötürdü məsum sonalar,
Əhdindən, eşqindən dönə bilmədi.

Oğulsuz yollarda sındı baxışlar,
Gözlərin od yaşı ürəyə axdı.
Yıxıldı baxışlar, yandı baxışlar,
Ancaq yorulmadı, o yenə baxdı.

Üzüklər boxçada oldu gərəksiz,
Örəklər sandıqda saralı qaldı.
Analar yaşadı ruhsuz, ürəksiz,
Bacılar sinəsi yaralı qaldı.

Kəmalə

□ **Tapşırıq:** Şeiri ifadəli oxuyun. Vətən hissini siz necə ifadə edərdiniz?

Xəlif yeldən titrəyən
Yarpağına Vətən dedim.
Yarıq, quru,
Göy kəklikli,
Boz qumrulu
Torpağına Vətən dedim.
Dağlarının köpük duman
Duvağına Vətən dedim.
Tarixinin yaxınuna,
uzağına
Vətən dedim.

Bağlarının
Yasəmənli budağına
Vətən dedim.
Gənclərinin
Nəğmə-nəğmə dodağına
Vətən dedim.
Ürək kimi
Gecə-gündüz hərəkətli
İş və hünər meydanına
Vətən dedim...

□ **Tapşırıq:** "Ana yurdum" mövzusunda təqdimat hazırlayın.

BUDAQ CÜMLƏNİN NÖVLƏRİ

Cümlə üzvlərinə görə təsnif olunan budaq cümlənin aşağıdakı növləri var:

1. Mübtəda budaq cümləsi.
2. Xəbər budaq cümləsi.
3. Tamamlıq budaq cümləsi.
4. Təyin budaq cümləsi.
5. Zərflik budaq cümləsi:
  - Tərzi hərəkət budaq cümləsi
  - Zaman budaq cümləsi
  - Yer budaq cümləsi
  - Kəmiyyət budaq cümləsi
  - Səbəb budaq cümləsi
  - Məqsəd budaq cümləsi.
6. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi
7. Şərt budaq cümləsi.

VASİTƏSİZ VƏ VASİTƏLİ NİTQ

Darışarkən və ya yazarkən bəzən başqasının nitqini (onun nə dediyini və ya nə yazdığını) dinləyiciyə, oxucuya çatdırmaq lazım gəlir. Bu zaman başqasının nitqi iki üsulla verilə bilər: a) vasitəsiz, b) vasitəli. Birinci halda başqasının nitqi olduğu kimi, dəqiq şəkildə, heç bir dəyişiklik edilmədən verilir, ikinci halda onun yalnız məzmunu çatdırılır.

Başqasının eynilə işlətdiyimiz sözlərinə **vasitəsiz nitq** deyilir. Bu cür cümlələr iki hissədən – müəllifin sözlərindən (M) və vasitəsiz nitqdən (V) ibarət olur. Məsələn, Vurğun deyib: “Mənim şeirim övlad oldu torpağa” (M: “V”). Müəllifin sözləri çox zaman dedi, əmr etdi, düşündü, fikirləşdi, soruşdu, söylədi və s. kimi sözlərlə - nitq feilləri ilə bitir.

Başqasının sözünü eyni ilə deyil, öz sözümlə deyilmiş şəkildə verilməsinə **vasitəli nitq** deyilir. Bu cür cümlələr müəllifin sözlərindən və başqasının nitqinin məzmunundan ibarət olur.

□ **Tapşırıq:** İ.Nəsiminin “Dedim – dedi” qəzəlini ifadəli oxuyun. Vasitəsiz nitqin vasitəli nitqə çevrilməsi mümkündürmü?

Dedim: - Sərxoşmusan? Söylədi: - Yox, yox!

Ağ əlləri əlvan-əlvan xınalı,

Dedim: - Bayrammıdır? Söylədi: - Yox, yox!

Dedim: - Nə gülürsən? Dedi: - Nazımdır!

Dedim: - Qaşınmıdır? Dedi: - Gözümdür!

Dedim: - Aymı doğdu? Dedi: - Üzümdür!

Dedim: - Ver öpəyim. Söylədi: - Yox yox!

Dedim: - Aydınlıq var. Dedi: - Eynimdə.

Dedim: - Günahım çox. Dedi: - Könlümdə.

Dedim: - Mehtab nədir? Dedi: - Qoynumda.

Dedim ki, Görəyim. Söylədi: - Yox, yox!

Dedim: - Vətənimmi? Dedi: - Elimdir.

Dedim: - Bülbülmüdür? Dedi: - Gülümdür.

Dedim: - Nəsimi şah! Dedi: - Qulumdur!

Dedim: - Satarmısan? Söylədi: - Yox, yox!..

□ **Tapşırıq:** S.Vurğunun “Ananın öyüdü” şeirini oxuyun. Vasitəsiz nitqə diqqət yetirin.

Geyib əsgər paltarını, silahlandı qəhrəman,
Onun polad sinəsinə sığışmadı ürəyi.

Dayan! – deyib, yaxın gəldi, öpdü onun alından

Yay gününün xoş səhəri, bir da dağlar küləyi.

– Ana! Getdim, salamat qal! – deyib öpdü qarını.

Ana igid balasına açdı öz qollarını,

Üz-gözündən öpə-öpə bağına basdı onu,

Ana yurdun bu qəhrəman, bu namuslu oğlunu.

Dedi: -“Oğlum, göz bəbəyim, sən ey ömür çıxəyim!

Tarıxlərin şahididir mənim bu ağ birçəyim.

Görürəm ki, qəhrəmansan, sənə halaldır südüm.

Qulağında yaxşı qalsın, mənim sənə öyüdüüm:

Biz sənsiz də dolanarıq, uğur olsun yoluna,

Qılıncını çalan zaman qüvvət gəlsin qoluna!

Sən düşmənin qabağında igid tərən vüqarla,

Tüfəngini təmiz saxla, atını da tumarla!

Öz yerində olsun gərək igidin yar-yarağı,

Hər gün yeni bir zəfərlə gəlsin onun sorağı.
 İgid balam! Hərçəndi ki, öz ananam mən sənin,
 Çörəyilə böyümüsən bizim ana Vətənin.
 Bizim ellər koroğlular, çapayevlər yurdudur,
 Hər nəfəri güllə batmaz, top dağıtmaz ordudur.
 ...Payız vaxtı bağçamızın heyvaları dəyəndə,
 Şaftalılar şirələnib budağını əyəndə.
 Göndərərəm sovqatını – sənin də öz payını,
 Sən də artır öz əlinlə zəfərlərin sayını.
 Get, düşmənin qabağında igid tərpan vüqarla,
 Tüfəngini təmiz saxla, atını da tumarla”.
 Əsgər artıq yola düşdü, dağ tərpendi yerindən;
 Günəş yaydı şöləsini Vətənin göylərindən.
 Ana baxdı öz oğluna, su da səpdi dalınca...
 Şair qəlbi bu səhnədən ilhamını alınca,
 – Yaşa, – dedi, – ey qəhrəman! Yaşa, – dedi, – ey Vətən!
 Sonra şair dodaqları öpdü ana əlindən.

SİTATLAR

Öz fikrini əsaslandırmaq və aydınlaşdırmaq üçün başqasının söylədiklərindən, yazdıqlarından gətirilən dəqiq çıxarışlara **sitat** deyilir.

□ **Tapşırıq:** Mətni oxuyun. Sitatlara diqqət yetirin.

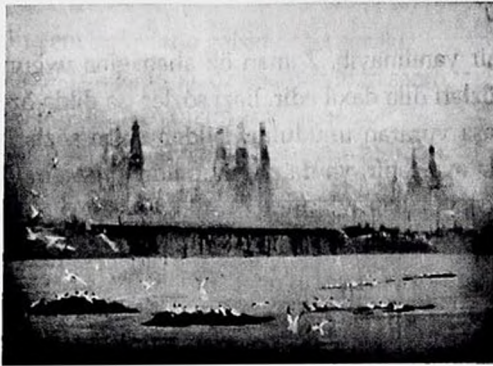
Dil ictimai hadisə olub cəmiyyətə xidmət edir. Cəmiyyətdə baş verən hər bir dəyişiklik dilə, onun lüğət tərkibinə güclü şəkildə təsir edir. “Deyilən söz yadigardır,” - de-

yən şair yanılmayıb. Zaman öz ahənağınə uyğun olaraq yeni sözləri dilə daxil edir. Bəzi sözlər isə dildə öz “ömrünü” başa vuraraq unudulur. Dildən çıxan sözlər ya yeni sözlərlə əvəzlənir, ya da passiv fonda yer alır. Zaman – zaman köhnəllən məhfumları bildirən sözlər istifadədən qalır. Dilin aktiv hissəsinə isə hazırda geniş şəkildə istifadə edilən sözlər daxil olur. Dahi söz ustası Məhəmməd Füzuli yazırdı: “Elə vaxtlar olmuşdur ki, gündüz axşama qədər düşüncə dəryasına dalıb, söz almazı ilə mənə gövhərini deşmişəm. Bu məzmun anlaşılır, bu ləfz xalq arasında işlənilir və xoşagəlməzdir, - deyər-deməz o məzmun gözümdən düşmüş, hətta onun üzünü köçürmüşəm. Qərribə bir haldır, söylənmiş bir sözü söyləndiyinə görə, söylənməmiş bir sözü isə əvvəlcə söylənilmədiyinə görə işlətmək olur”. Bu, həqiqətən, belədir. Zaman keçdikcə dildəki sözlər dəyişir. Bu dəyişmələr müxtəlif istiqamətdə gedir və ictimai-siyasi hadisələrlə xarakterizə edilir.

□ **Tapşırıq:** Sitatlardan istifadə edərək çıxış hazırlayın. Çıxışa hazırlıq üçün nə tələb olunur?

□ **Tapşırıq:** S.Bəhlulzadənin “Xəzərdə axşam” tablosuna diqqətlə baxın. Düşüncələrinizi təsvir xarakterli kiçik mətn şəklinə yazın.

□ **Tapşırıq:** XI əsrin böyük dilçi alimi Mahmud Kaşğari ilə bağlı təqdimat hazırlayın.

KLASSİKLƏR SÖZ HAQQINDA

Söz əsər etməyə nə çubuq da kömək etməz.

Sokrat

Nitqin gücü az sözlə çox şey demək bacarığındadır.

Plutarx

Dinləyici hislə danışan natiqlə həmişə həmdəm olur.

Aristotel

Hikmətə bax: gör nə demiş atalar,
"Qısa sözdə olar dərin mənalar".

Keykavus

Ağzına qıfıl vur, yandır sözünü,
Boş-boş söyləməkdən saxla özünü.

Nizami

Dilin bəlasıdır uzunçu olmaq,
Ariflər işidir, sükuta dalmaq.

Nizami

Ən incə sözlər tap, olarsan dilbər,
Göruncə bəyənsin söz bəyənenlər.

Nizami

Elə söz vardır ki, yaramaz demək,
Başqa bir dil ilə söyləmək gərək.
Onu incə-incə söylərkən bir-bir,
Ondan hər eşidən alar bir təsir.

Nizami

Yeniliklər törədən bu qoca kainatda
Sözdən kəskin və incə bir şey tapılmaz hətta
Düşüncənin əvvəli, bütün sayların sonu,
Sözdür, yadında saxla, unutma əsla bunu!
Söz bayraqdan daha çox əldə eyləyər zəfər,
Qılıncdan daha artıq qalxıb alar ölkələr.

Nizami

Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,
Dünyada söz olmasa, nəyə gərək düşüncə?!

Nizami

Əgər söz olarsa incə və şirin,
O sözü eşidən deyər: "Afərin!"

Sədi

Çox danışmaq qiymətli sözü də qiymətdən salar.

Hümmam Təbrizi

Söz var insanı yola gətirər,
Söz var insanı yoldan çıxarar.

Hümmam Təbrizi

Söz mənadan asılıdır, mənə sözdən hər zaman,
Bir-birindən asılıdır necə ki, cism ilə can.

M.Füzuli

İlahi feyzdən bir xəzinədir söz.

M.Füzuli

Sözün, şeirin qiyməti onun düzlüyündədir.

M.Füzuli

Sözünü bir söyləyən,
Üzünü edər ağ bir söz.
Pir nəfəsin dinləyən,
Yüzünü edər ağ bir söz.

Ş.İ.Xətai

Söz vardır kəsdirər başı,
Söz vardır kəsər savaşı,
Söz vardır ağulu aşı,
Bal ilə edər yağ bir söz.

Ş.İ.Xətai

Zavalsız söz parlaq günəşdir, məğribi qulaqdır, məşriqi
ağız.

Saib Təbrizi

Şirin söz ilanı da yuvasından çıxarar.

Atalar sözü

Söz, bilik zəkaya əsaslanarsa, inci kimi hamı onu qula-
ğına taxar.

M.Əhvədi

Xoş söz dəmir qapılar açar
Şekspir

Elmdir cümlə sənətin dəyəri,
Elmsiz sənətin nədir səməri

A.Səhhat

Ey dil, amandı, sirrini bigənə bilməsin!
Ahəstə zülfü – yarıda yat, şənə bilməsin.

M.Ə.Sabir

Cəbhədə qılınc, məclisdə gözəl nitqə malik olanlar qəh-
rəmandır.

M.S.Orduvadi

Söz – həyatın ən böyük silahıdır.

V.Q.Korolenko

Söz - bütün faktların, bütün fikirlərin geyimidir.

M.Qorki

Söz – insan qüdrətinin böyük sərkərdəsidir.

V.V.Mayakovski

Söz yağış kimidir – birinci dəfə yağanda bərəkət olur,
dördüncü dəfə yağanda – fəlakət.

R.Həmzətov

V FƏSİL ÜSLUB VƏ ÜSLUBİYYAT

Azərbaycan ədəbi dili funksional üslublar sisteminə malikdir. Həmin üslublar aşağıdakılardır:

Bədii üslub: bədii əsərlərin (poeziya, nəsr, dramaturgiya) dili. Əsas əlamətləri obrazlılıq və emosionallıqdır. Azərbaycan dili yüzilliklər boyu poeziya dili kimi inkişaf etmişdir. Deməli, ədəbi dilin bədii üslubu qədimliyi, mükəmməlliyi və bütün tarixi boyu aparıcı olması ilə seçilir.

Fonetik səviyyədə bədii üslubun göstəriciləri alliterasiya, assonans, təkrar və intonasiyadır. Birinci üç göstərici nitqdə ritm yaradan əsas vasitələrdir.

Alliterasiya eyni samit səslərin təkrarına deyilir. Məsələn: «Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidi, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidi» atalar sözündə təkrar olunan y və ş samitləri nitqdə alliterasiya yaradır.

Assonans isə eyni saitlərin təkrarına deyilir. Məsələn: «Azacıq aşım, ağrımaz başım» atalar sözündə a və ı saitlərinin təkrarı nitqdə assonans yaradır.

Təkrar dedikdə isə ritmik (fonetik) təkrar nəzərdə tutulur. Məsələn: Ağa Kərəm, paşa Kərəm, xan Kərəm; Alış Kərəm, tutuş Kərəm, yan Kərəm misralarında Kərəm sözünün təkrarı xüsusi bir ritm yaradır. İntonasiya isə şerin və ya cümlələrin xüsusi intonasiya ilə oxunması deməkdir.

Bədii üslubun leksik səviyyədə göstəriciləri: epitet, təşbeh, istiarə, mübaliğə, kinayə; frazeoloji birləşmələr, omonimlər, sinonimlər, antonimlər və s.

Bədii üslubun qrammatik səviyyədə göstəriciləri:

Söz sırasının qəsdən pozulması (inversiya), qeyri-normativ quruluşlu cümlələr, ellipsis (sözlərin və ya şəkilçilərin ixtisarı).

Bədii üslub — şer dili, nəsr dili və dramaturgiya dili formalarında özünü göstərir.

Şeir dili — müəyyən ahəngə, ölçüyə və bölgüyə malik olan və qafiyələnən dildir.

Nəsr dili — müəyyən süjetə malik olan təhkiyənin — hekayə, povest, romanın dilidir.

Dramaturgiya dili — monoloq və dialoqlardan ibarət olan səhnə əsərinin dilidir.

Bədii üslub başqa üslublarla müqayisədə daha qədim və daha zəngin sayılır. Başqa üslubların formalaşması, ədəbi dil normalarının müəyyənləşməsində bədii üslub həmişə aparıcı olmuşdur. Ədəbi dildə normanın yeniləşməsi, ümumxalq dili vahidlərinin yazılı dilə gəlişi bədii üslubdan başlanır.

Sözün poetik funksiyası. Sözün mətnədə bədii vəzifə daşmasına, obrazlı şəkildə işlədilməsinə sözün poetik funksiyası deyilir. Mətnədə poetik funksiya daşıyan söz və ya ifadə poetizm adlanır. Sözün poetik funksiyası onun informativ (məlumat səciyyəli) vəzifəsindən fərqlənir. Məsələn: dərin qab, dərin quyu birləşmələrindəki dərin sözü informativ vəzifə daşıyır. Dərin məna, dərin düşüncə birləşmələrindəki dərin sözü isə poetik funksiyalı sözdür. Deməli, poetizm bədii sözdür. Böyük söz ustadı Məhəmməd Füzuli bədii sözü (poetizmi) «diri söz» adlandırmışdır.

Bədii söz, əsasən, məcazi mənada işlənir və güclü emosiya, bədii təəssürat yaradır. Sözün bədii imkanlarının genişliyi birbaşa söz ustalarının istedadı və yaradıcılıq qabiliyyəti ilə bağlıdır. Bir çox sənətkarlar sözdən məharətlə istifadə yolu ilə güclü poetizmlər yaratmışlar. Zaman keçdikcə ayrı-ayrı poetizmlər hamı tərəfindən mənimsənilir və tədricən informativ səciyyə daşıyır. Məsələn: daş ürək, acı söz, şirin arzu ifadələri gündəlik məişətdə tez-tez işlədilən poetizmlərdir. Frazeoloji birləşmələrin də çoxu bədii imkanlar hesabına yaranmışdır.

Bədii təsvir və ifadə vasitələri (məcazlar)

Sözün poetik funksiyası ən çox bədii təsvir və ifadə vasitələrində - məcazlarda özünü göstərir. Məcazlar birbaşa deyil, məcazi mənada işlənən söz və ifadələrdir. Məcazların əsas növləri aşağıdakılardır:

Epitet (bədii təyin). Əşyanın əvvəlinə artırılır və onun müəyyən bir elemetini bildirir. Epitet adi təyindən fərqli olaraq, məcazi mənada işlənir. Məsələn, «ağ əllər» birləşməsindəki «ağ» sözü adi təyin, «gül əllər» birləşməsindəki «gül» sözü isə bədii təyindir.

Təşbeh (bənzətmə). Bir əşyanın özündən qüvvətli başqa bir əşyaya bənzədilməsinə təşbeh deyilir. Təşbehdə, adətən, dörd ünsür olur: bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması və bənzətmə əlaməti. Məsələn: Qarpız bal kimi şirindir. Təşbehin bu növü müfəssəl təşbeh adlanır. Son iki ünsürün iştirak etmədiyi təşbeh isə mükəmməl təşbeh adlanır.

Məsələn: Qaşları kamandır, yanağı lələdir və s.

İstiarə (metafora). Leksik (lüğəvi) mənası «köçürmə» deməkdir. Bir əşyanın əlamətinin başqa əşya üzərinə köçürülməsinə deyilir.

Bənzətmə əsasında yarandığı üçün istiarəyə gizli təşbeh (bənzətmə) də deyilir. Təşbehdən fərqli olaraq, istiarədə bənzəyən və ya bənzədilən tərəflərdən hər ikisi yox, yalnız biri iştirak edir. Məsələn: Günəş gülümsədi. Quzum beşikdə mışıl-mışıl yatır. və s. Birinci cümlədə insana aid əlamət günəşin üzərinə köçürülmüşdür. İkinci nümunədə isə körpə uşaq quzuya bənzədilmiş, lakin onların adı çəkilməmişdir.

Qeyd: Epitet, təşbeh və istiarə ədəbiyyatşünaslıqda bədii təsvir vasitələrinin növləri kimi öyrənilir. Metonimiya, sinekdoxa, simvol da bura daxildir.

Mübaligə. Əşya və ya hadisənin həddindən artıq şişirdilməsinə deyilir. Məsələn: Məcnunun ahundan dağlar titrədi. Nərəsindən yer yarlandı. Göz yaşlarından çaylar axdı və s.

Kinayə. Sözün zahirən müsbət mənada deyilib, əslində isə mənfi mənada işlədilməsi kinayə adlanır. Məsələn, zəif adama pəhləvan, qorxaq adama cəsur və ya ağılsız adama alim demək, kinayədir.

Qeyd: Mübaligə və kinayə ədəbiyyatşünaslıqda bədii ifadə vasitələrinin növləri kimi öyrənilir. Bədii sual, təzad, təkrir, inversiya da bədii ifadə vasitələrinin növləri sayılır.

Mətnaltı məna. Mətnaltı məna sözün üzdə olmayan, dərhal anlaşılmayan «gizli» mənasına deyilir. Mətnaltı məna iki məqsəddən yaranır:

Sözün və fikrin doğuracağı təhlükədən qorunmaq məqsədi ilə gizlin verilməsi. Məsələn, M.Ə.Sabir «Beynəlmiləl» şeirindəki aşağıdakı misralarda "iblis" dedikdə çar Rusiyasını nəzərdə tutmuşdur:

Fitneyi — iblisi — məlun nəgəh oldu aşıkar,
Gör cəhalətdən nə şəkklə düşdü vəzi — ruzigar.

Müəllifin dili (təhkiyə) və tipin dili. Bədii üslubda müəllifin dili (təhkiyə) yazının öz üslubudur. Müəllifin dilində hadisələrin təsviri əsas yer tutur. Tipin dili dedikdə isə əsərdəki surətlərin danışıq tərzini nəzərdə tutulur. Adətən, tipin dili müəllifin dilindən fərqləndirilir. Bundan əlavə hər tipin özünəməxsus fərqli cəhətləri olur. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin «Poçt qutusu» hekayəsində Novruzəli ilə xanın danışıq tərzini üslubca bir-birindən fərqlənir.

Eləcə də müəllifin dili tiplərin dilindən seçilir. Tipin dilində bir çox hallarda dialektizmlərə, loru sözlərə, varvarizmlərə (ədəbi dildə işlənməyən başqa dillərə məxsus olan sözlərə), vulqarizmlərə (söyüşlərə) və s. rast gəlmək olur. Məsələn, M.F.Axundovun "Hekayəti Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah" komediyasındakı Dərviş Məstəli şah surətinin dili qəliz ərəb — fars ifadələri ilə (varvarizmlərlə) doludur.

□ **Tapşırıq:** Mətni oxuyun.

İsti yayın nəfəsini payız bir gecədə soyutdu... Əsən külək yarpaqları yoldu, otları titrətdi...

Yağışlar yağdı. Göyün ana torpağa həsrətini çatdırdı. Yağdı... yağdı... yağdı... Ürəyi boşalmadı, azalmadı həsrəti...

Soyuq küləklər əsdi... Anasından uzaq düşən balasını yanıqlı-yanıqlı səslədi küləklər...

Dəniz şahə qalxdı. Dalğalar qəzəblə çırpındı. Çırpınıb, damla-damla, göz yaşına döndü dalğalar...

Ana təbiət al-əlvan rəngini dəyişdi. Solan güllər, çiçəklər xəzələ dönüb ana torpağa sərildi. Dərdləri sinəsində soyudan torpaq ağışunu açdı solmuş laçəklərə. Sanki onları qorumaq, ovutmaq istədi.

Səs-səsə verən quşların nəğmələri kəsildi. Qərib düşən bir qəlbini sızıltısına çevrildi bu payız nəfəsində. Titrək səsi ilə haray çəkdi payız. Sellənən yağışı, soyuq küləyi ilə oyatmaq istədi ana torpağı... Ana torpaq susdu... susdu... susdu...

"İlin fəsilləri" mövzusunda təsvir, mühakimə və nəqli xarakterli müxtəlif mətnlər tərtib edin. Fikrin ifadəsi üçün hansı mətn daha əlverişli hesab edilə bilər?

□ **Tapşırıq:** Aşiq Ələsgərin "Dağlar" şeirini ifadəli oxuyun. Şeirdə bədii ifadə vasitələrini müəyyən edin.

Bahar fəsli, yaz ayları gələndə,
Süsənli, sünbüllü, lalalı dağlar!

Yoxsulu, ərbabı, şahı, gədanı
Tutmaz bir-birindən alalı dağlar!

Xəstə üçün təpəsində qar olur,
Hər cür çiçək açır, laləzar olur,
Çeşməsindən abi-həyat car olur,
Dağdır möhnəti, məlalı dağlar!

Yazın bir ayında çox yaxşı çağın,
Kəsilməz çeşməndən gözəl yığnağın,
Axtarma motalın, yağın, qaymağın...
Zənbur çiçəyindən bal alı, dağlar!

Yazın əvvəlində dönərsən xana,
Son ayda bənzərsən yetkin bostana,
Payızın zəhməri qoyun virana,
Dağdır üstündən cəlalı, dağlar!

Gahdan çiskin tökər, gah duman eylər,
Gah gəlib-gedəni peşiman eylər,
Gahdan qeyzə gələr, nahaq qan eylər,
Dinşəməz haramı, halalı dağlar.

Ağ xələt bürünər, zərnişan geyməz,
Kimsəni dindirib kefinə dəyməz.
Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz,
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar.

Köçər ellər, düşər səndən aralı,
Firqətindən gül-nərgizin saralı,
Ələsgər Məcnuntək yardan yaralı,
Gəzər səndə dərdli, nalalı, dağlar!...

Publisistik üslub: qəzet, jurnal, radio, televiziya, mi-
tinq dili, müxtəlif yığıncaqlarda istifadə olunan dil. Əsas
əlaməti kütləvi anlaşılıqlıq, aydın dildir. Publisistik üslu-
bun yaranması "Əkinçi" ilə (milli mətbuatın əsasının qo-
yulması ilə) başlamış və inkişaf etmişdir.

□ **Tapşırıq:** Azərbaycanın XIX əsrin maarifpərvər tarix-
çiləri Mirzə Adıgözəl bəy, Əhməd bəy Cavanşir, Mirzə
Camal Cavanşir Qarabağının Qarabağ haqqında tarixi,
ədəbi-bədii, publisistik öçerkləri toplanmış "Qarabağna-
mələr"dən verilmiş hissəni diqqətlə oxuyun. Tarixi faktla-
ra əsaslanaraq təqdimat hazırlayın.

Mərhum (İbrahim) xan Qarabağa gəlib hökumət taxtın-
da oturduğu zaman vilayətin əhalisi qəhətlik və məşəqqət
nəticəsində var-yoxdan çıxıb olduqca pərişan idilər. Ellərin
çoxu Gürcüstan, Gəncə, İrəvan, Şirvan və hətta Rum vila-
yətlərinə dağılıb getmiş, mal-dövlətləri qarət olunmuşdu.
Ətrafındakı xanlar üzdə itaətdən, dostluqdan dəm vurur-
dularsa da, gizlində öz xeyirlərinə çalışırdılar.

Beləliklə, (Mustafa xan) mərhum İbrahim xanın qarda-
şı oğlunu öldürdüyündən qorxu çəkərək, yenidən Qara-
bağla düşmənçiliyə başladı. Digər tərəfdən Məhəmməd-
həsən xan və Gəncə» hakimi Cavad xan da Qarabağla düş-
mən oldular.

Bu zaman xəbər çatdı ki, Ağa Məhəmməd şah tərəfindən Şiraza və Fars vilayətinə hakim təyin edilmiş Sərdar Baba xan adlanan Fətəli şah, şahın qətli xəbərini eşitdik Tehrana gəlmiş və padşahın malına, xəzinəsinə sahib olub, şahlıq taxtında əyləşmişdir. Bu tərəfdən Şuşa qalasından qaçmış Sadıq xan Şəqaqi, Azərbaycanı başsız görüb, səltənət iddiasına düşmüşdü. O, başına çoxlu adam toplayıb, Tehranı almaq və girov aparılan ailələrini geri qaytarmaq əzmi ilə İraqa tərəf hərəkət etdi. Lakin Fətəli şah, Sadıq xanın qarşısına çıxıb, onu məğlub edərək qaçırdı. Sonra böyük hörmətlə mərhum İbrahim xanın yanına elçi göndərərək, Ağa Məhəmməd şahın cəsədini tələb etdi və İbrahim xanın ona tabe olmasını arzu etdiyini bildirdi.

Qarabağ vilayətinin vəziyyəti olduqca çətin olduğundan ətrafı isə düşmən və bədxahlar bürüdüyündən, İbrahim xan mülayimlik etməyi məsləhət bilərək, Ağa Məhəmməd şahın cənazəsini» böyük ehtiramla Tehrana göndərdi.

Fətəli şah İbrahim xanın belə hərəkətini özü üçün xoşbəxtlik sanıb, onun adamlarını xələt və ərnamla geri qayıtdı. Ona xələt, qılnc göndərərək, Qaradağın hökumətini bütün mədəxili ilə İbrahim xana bağışladı və onunla qohum olmaq istədiyini bildirib dedi: «hər iki tərəfin xatircəmliyi üçün əziz və möhtərəm qızınız Ağabəyim ağanı bizim hərəmxanəyə layiq bilməlisiniz. O bizim hərəmxanamızın xanunu olmalıdır.» (Xan) müşavirədən sonra bu işi məsləhət bildi.

O tərəfdən şah böyük tədarük görüb, yüksək xanları (İbrahim xanın) yanına göndərdi. Böyük hörmət və izzətlə Ağabəyim ağanın kəbinini kəsdirdi; onu qadınlarının möhtərəmi və hərəmbaşısı etdi. İbrahim xanın oğlu Əbül-

fət ağanı öz yanına apardıdır, yüksək xanlar sırasında, öz məclisində oturdu. Onun xatirini həmişə əziz və möhtərəm tutardı. Hər il Fətəli şahın adından mərhum İbrahim xana və mərhum Məhəmməd həsən xana xələt, qılnc, qızıl yəhər, əsbablı at və başqa bəxşislər göndərilərdi. Bu vəziyyət yüksək Rusiya dövlətinin böyük imperatorunun sərdarı qoşunla Gürcüstan vilayətinə gələrək, müstəqil halda Tiflis şəhərində yerləşdiyi günə qədər davam edirdi.

Elmi üslub: elmi əsərlərin, dərslərlərin, monoqrafiyalərin dilidir. Əsas əlaməti məntiqilik, ardıcillıq, terminlərin olmasıdır. Azərbaycan alimləri istər orta əsrlərdə, istərsə də sonralar öz əsərlərini daha çox beynəlxalq dillərdə yazdıqlarına görə elmi üslub bədii və publisistik üslub qədər geniş imkanlar qazanmamışdı.

□ **Tapşırıq:** Elmi üslubda verilmiş mətni diqqətlə oxuyun. Terminləri seçin.

Qırtlağın *səs əmələgətirmə funksiyası* insanın həya fəaliyyətində sosial əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, o, nitq funksiyasında bilavasitə iştirak edir.

Səslərin tələffüz mexanikasında və nitqin formalaşmasında tənəffüs aparatının bütün hissələri iştirak edir: 1) ağciyər, bronxlar və traxeya (aşağı rezonator); 2) qırtlağın səs aparatı; 3) ağız, udlaq, burun boşluğu və burunətrafi ciblər, bunlarda çənənin, dodaqların, damağın və yanaqların (yuxarı rezonator) hərəkəti ilə öz formasını dəyişə bilən səs rezonansı baş verir.

Səsin yaranması üçün səs yarığı qapalı olmalıdır. Aşağı rezonatorndan gələn havanın təzyiqi altında səs büküşlərinin elastikliyi və tərmliliyi hesabına səs yarığı açılır. Bu qüvvələrin sayəsində dartıldıqdan və yuxarıya çəkildikdən sonra geriye dönüş fazası başlayır və səs yarığı yenidən bağlanır. Sonra sikl təkrar olunur, bu vaxt səs büküşlərinin üstündə hava cərəyanının vibrasiyası baş verir və eyni vaxtda səs büküşləri özləri vibrasiya edir. Onlar köndələn istiqamətdə daxilə və xaricə, nəfəslə verilən havanın cərəyanına perpendikulyar rəqsi hərəkətlər edir. Səs büküşlərinin rəqsi hərəkətlərinin tezliyi çıxarılan səs tonunun tezliyinə uyğun gəlir və beləliklə, səs yaranır. İnsan müəyyən hündürlükdə arzuladığı səsi çıxarmaq üçün, qırtlaq əzələlərini müəyyən vəziyyətdə yığmaqla, reflektoru olaraq səs büküşlərinə lazımı uzunluq və gərginlik, yuxarı rezonatorlara isə - tələb olunan formanı verir. Səs büküşlərinin rəqslərinin sxemi bir ucu sıxılmış, o biri ucu isə sərbəst xətkəş şəklində olan polad plastinkanın vibrasiyasına bənzəyir. Onun sərbəst ucunu əyib buraxdıqda o, rəqsi hərəkətlər edərək səs yaradacaq. Qırtlaqda da eyni sxem olur, lakin rəqs törədən qüvvə (traxeyadakı hava təzyiqi) iradi olaraq uzun müddət təsir göstərir. Bütün bunlar səsin normal yaranmasına – *döş registrinə* aiddir. Bu ad ondan irəli gəlir ki, səsin tələffüsü zamanı əl ilə döş qəfəsinin ön divarının əsməsini hiss etmək olur.

Bundan fərqli olaraq, falset zamanı səs yarığı tam örtülür, dar yarıq qalır və oradan hava güclənmiş keçir və öz aralarında yaxınlaşmış büküşlərin ancaq kənarlarının titrəyişli (rəqsi)hərəkətlərinə səbəb olur. Beləliklə, döş registri zamanı əgər səs büküşləri gərgin olub qalınlaşır və qo-

vuşursa, falset zamanı onlar yastılaşır, şox dartılmış və tam qovuşmamış olur, ona görə də səs yüksək, lakin döş registrindən zəif olur.

Pıçılıtlı ilə danışdıqda səs büküşləri bütün boyu istiqamətində yox, yalnız ön 2/3-də qovuşur. Arxa hissədə üçbucaq yarıq qalır, buradan küy əmələ gətirən və *pıçılıtlı səs* adlanan hava axını keçir.

Səsin öz xarakteristikası var, o, *ucalıqına, tembrinə və gücünə* görə fərqləndirilir. Səsin ucalığı səs büküşlərinin rəqslərinin tezliyi ilə bağlıdır, tezlik isə, öz növbəsində onların uzunluğu və gərginliyi ilə əlaqədardır. İnsanın inkişaf dövründə səs büküşlərinin ölçüsü dəyişir, bu isə səsin dəyişməsinə səbəb olur. Səsin dəyişməsi və ya onun sınıması (mutasiya), cinsi yetişkənlik zamanı baş verir (12 və 16 yaşlar arasında). Oğlanlarda səs diskant və ya altdan tenora, baritona və ya basa, qızlarda isə - sopronaya və ya kontraltoya keçir. Ağız və burun boşluqları yuxarı rezonator olaraq, qırtlaq səsinin bəzi obertonlarını gücləndirir, bunun nəticəsində o, müəyyən tembr alır. Yanağın, dilin, dodaqların vəziyyətini dəyişməklə, səslərin tembrini iradi dəyişmək olar, lakin müəyyən hədd daxilində. Hər bir insanın səsinin tembrinin xarakteristikası cinsdən və yaşdan asılı olsa da, müstəsna fərdi xüsusiyyətləri ilə də fərqlənir, ona görə də biz tanış adamların səsinə tanıya bilirik.

prof. Ə. Talışinskiy

□ **Tapşırıq:** Elmi üslubda verilmiş mətni oxuyun. Mətni fərqləndirən cəhətlərə diqqət yetirin.

Otorinolarinqologiya

Yuxarı nəfəs yollarının və qulağın müayinəsinin əsası alman həkimi Hofman 1841-ci ildə bu orqanların sadə işıqlandırılması metodunu təklif etməklə qoymuşdur. Metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, çox böyük olmayan güzgünün mərkəzində amalqama kiçik dairə şəklində təmizlənilir. Bu güzgü ilə işıq mənbəyindən əks etdirilən işıq şüası boşluğa (xarici qulaq keçəcəyi, udlaq, burun) istiqamətləndirilir, həkimin gözü isə güzgünün mərkəzindəki amalqamadan təmizlənmiş girdə dəlikdən baxır. Gözün görmə və işıq şüası oxları bir-birinin üstünə düşür. Burun, udlaq, qırtlaq və qulağı tam müayinə etmək üçün tezliklə müxtəlif əlavələr və alətlər təklif edildi. A.Trelç 1861-ci ildə güzgünün altına bərkidilmə vasitəsinə təklif etmişdir (o vaxtdan güzgü alın reflektoru adlanır). Manuel Qarsia (nəğmə müəllimi) 1855-ci ildə tərsinə larinqoskopiya metodunu ixtira etmişdir; bu vaxt dəstəkli kiçik güzgü ağız boşluğuna, yumşaq damaq dilçəyinə doğru salınır, alın reflektoru vasitəsi ilə ona işıq şüası yönəldilir, güzgüdən əks olunan işıq dəstəsi qırtlağı işıqlandırır, güzgüdə isə qırtlağın təsviri görünür. Manuel Qarsia iki güzgünün köməyi ilə öz qırtlağına baxmışdır, bununla da ilk dəfə auto-larinqoskopiya aparmışdır. Sonralar xarici qulaq keçəcəyini və təbil pərdəsini müayinə etmək üçün qulaq qıfı təklif edilmişdir; bundan sonra qulaq qıfını uzununa kəsmiş, ona dəstək bərkidərək burun genişləndiricisi düzəltmişlər. Qırtlaq güzgüsünün ölçüsünü kiçildərək udlağın burun hissəsini, xoanaları, aşağı burun balıqqulağının arxa ucunu müayinə etmək üçün (arxa rinoskopiya) imkan əldə

etdilər (Çermak, 1859). Beləliklə, alətlərin tam dəsti (alın reflektoru, qulaq qıfı, şpatel, burun genişləndiricisi, qırtlaq və burun-udlaq üçün iki şəkildə güzgü) və müayinə üsulları yarandı, onların köməyi ilə bütün orqanları müayinə etmək mümkün oldu. Bu alətlərdən istifadə təcrübəsi ona gətirib çıxartdı ki, ayrı-ayrı orqanlar üzrə ixtisaslar meydana gəldi: otoloqlar, larinqoloqlar, rinoloqlar. Rusiyada ilk larinqoloq D.İ.Koşlakov, otoloq isə A.F.Prussak və K.A.Rauxfus olmuşlar. Tərsinə larinqoskopiya (güzgülü) istifadə edərək D.İ.Koşlakov ilk dəfə səs büküşüaltı laringitin (yalançı inəgim) şəklini təsvir etmişdir.

prof. Ə.Talışinskiy

Əməli-məişət üslubundan həyatda daha çox istifadə olunur. Bu üslubun tətbiqi üçün həmişə yığıncaqların, geniş auditoriyanın olması vacib deyil. Bir neçə adam üçün də tətbiq edilə bilər. Əməli-məişət üslubunda sadə və anlaşılıqlı sözlərdən, nisbətən qısa cümlələrdən daha çox istifadə edilir, izaha, şərhlərə geniş yer verilir. Nitqdə səmimiyyət, söhbətvarilik üstünlük təşkil edir.

Dini üslubdan dini mərasimlərdə, habelə din ocaqlarında keçirilən tədbirlərdə istifadə edilir. Natiqlər, yaxud yazanlar dini qaydaları, dinlə bağlı hadisə və əhvalatları dinləyicilərinə, oxucularına təlqin etməyə çalışırlar. Bu üslubun zəngin tarixi və ənənələri vardır. Lakin bir çox hallarda ərəb-fars söz və ifadələrini yerli-yersiz işlədir, bəzi hallarda müasir oxucu və dinləyicilərin səviyyəsini nəzərə almırlar. Bu üslubda danuşan və ya yazan istedadlı din

nümayəndələri isə sadə və aydın cümlələrdən istifadə edir, dini hadisə və əhvalatların elmi şərhini verir, onları müasir həyatla əlaqələndirməyi bacarırlar.

Məhkəmə natiqliyi üslubunun dünyada zəngin tarixi olmasına baxmayaraq Azərbaycanda o qədər də inkişaf etməmişdir. Hər bir dövlətin, millətin, o cümlədən, Azərbaycanın inkişafı üçün bu üslubun böyük əhəmiyyəti vardır. Bu üslub qanun-qaydalara əməl olunması, insan hüquqlarının qorunması, ədalətsizliyin qarşısının alınmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Məhkəmə natiqliyi üslubunda faktlara, dəlillərə əsaslanmaq başlıca şərtidir. Bu üslubda digər üslubların, xüsusilə, publisistik, bədii üslubların elementlərindən bol-bol istifadə etmək mümkündür.

Rəsmi-işgüzar üslub rəsmi və işgüzar sənədlərin dilidir. Əsas əlaməti standart formalardan istifadədir. Rəsmi-işgüzar üslubun inkişafı digər funksional üslublardan geri qalmışdı. Bu da həmin üslubun dövlətçilik ənənələrindən asılı olması ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan dövlətçiliyinin meydana gəlməsi ilə bağlı XVI əsrdə – Xətai dövründə az-çox mükəmməl sənəd nümunələri yaranmışdır. Sovet dönməsində isə sənədləşmə daha çox rus dilində aparıldığı üçün rəsmi-işgüzar üslub inkişafdan qalmışdı. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması bu üslubun sürətli inkişafına və möhkəmlənməsinə şərait yaratdı.

ƏMƏLİ YAZI NÜMUNƏLƏRİ

Hər bir ölkənin, xalqın dövlətçilik əlamətlərindən biri onun siyasi, iqtisadi, mədəni fəaliyyətini nümayiş etdirən, cəmiyyətə çatdıran dildir. Dövlət qanunlarının, rəsmi göstəriş və sərəncamların, müxtəlif iş sahələrinə aid rəsmi sənədlərin vahid dildə olması mühüm siyasi şərtlərdəndir. Ölkədə vahid dilin – dövlət dilinin olması dövlət idarələrinin işini asanlaşdırır, dövlət quruculuğu və idarəçiliyində ünsiyyəti asanlaşdırır, anlaşmanı maksimum təmin edir. Dövlət dili bütün ölkə ərazisində qeyd – şərtsiz yazılı və şifahi anlaşmanı təmin edir, dövlət sənədlərinin hamısı bu dildə yazılır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir".

Ərizə

Ərizələrin məzmunu müxtəlif olsa da, forma standart olmalıdır. Ərizələr formasına görə sadə və mürəkkəb olmaqla iki cür olur. Sadə ərizədə fikir bir neçə cümlə ilə verilir, ərizənin mürəkkəb formasında isə bir sıra rəsmi sənədlərin adı çəkilir, onlara münasibət göstərilir və münasibətin icrası üçün rəhbərlikdən bu barədə sərəncam verilməsi xahiş olunur. Sadə və mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq, ərizənin yazılış forması belədir:

1. Vərəqin əvvəlində abzasdan böyük hərflə təşkilatın və müraciət edilən şəxsin adı və soyadı qeyd olunur.

2. Sətrin 1/2 hissəsi həcmində sağ tərəfdə kimdən sualını verməklə ərizəçinin adı və soyadı göstərilir.

3. Vərəqin ortasında "Ərizə" sözü yazılır.
4. Təzə sətirdən qısa, aydın və məzmunlu şəkildə ərizəçinin fikri şərh olunur.
5. Ərizənin sonunda ərizəçinin adı, soyadı yazılır, imza qoyulur və yazılma tarixi göstərilir.

Ərizə nümunəsi

"Turan" MMC-nin direktoru T.Quliyeva
istehsal sexinin mühəndisi
Səmayə Əkrəm qızı Rəhimovadan

ƏRİZƏ

15 fevral 2015-ci il tarixindən mənə ailə vəziyyətimlə bağlı öz hesabıma növbəti məzuniyyət verməyinizi xahiş edirəm.

İmza: _____ S.Rəhimova
10.02.2017

Protokol

Protokol yunanca "protokollon" sözündən götürülüb, mənası "protos"- 1-ci, "kollo"- yapışdırmaq deməkdir — kollegiyal orqanlar (müşavirələr simpoziumlar, seminar, konfrans və s.) tərəfindən müzakirə olunan məsələlərin gedişinin ardıcıl qeyd edildiyi sənəddir. Protokol kollegiyal orqanın kitabı və xüsusi təyin edilmiş şəxs tərəfindən aparılır, sədr və katib tərəfindən imzalanır.

1. Protokol və onun nömrəsi vərəqin ortasında böyük hərflə yazılır.

2. Təşkilatın adı, tarix və keçirildiyi yer qeyd olunur.
3. İclasda iştirak edənlərin sayı göstərilir.
4. Yığıncağı idarə etmək üçün sədr və katib seçilir.
5. Gündəlik məsələlər qeyd olunur.
6. Vərəqin ortasında "Əşidildi" sözü yazılır və müzakirə ediləcək məsələ qeyd olunur.
7. "Çıxış etdilər" sözü yazılır, edilən çıxışların qısa məzmunu qeyd olunur.
8. Qərar.
9. Protokolun sonunda sədr və katib imza edir.

PROTOKOL № _____

Bakı şəhəri «___» _____ il

İştirak edirdilər: (adları, soyadları)

Dəvət olunanlar: (adları, soyadları, vəzifələri)

Gündəlik

1. _____

(baxılan məsələlərin sadalanması, məruzəçilərin adları və soyadları)

2. _____

3. _____

Əşidildi: (məsələnin adı, məruzəçilərin və müzakirələrdə çıxış edənlərin adları və soyadları).

Çıxış etdilər: (məruzələrin və çıxışların qısa mətni).

Qərara alındı: (qəbul olunmuş qərar və ya həmin məsələyə dair rədd edilmiş təyihə tam yazılmış şəkildə).

1. _____
2. _____
3. _____

Sədr _____ (adı və soyadı)
(imza)

Katib _____ (adı və soyadı)
(imza)

Məişət üslubu gündəlik ünsiyyət dilidir. Əsas əlaməti nitqin sərbəstliyi və təbiiyyətdir. Ədəbi dildə məişət dili, məişət üslubu – danışq dili mövcuddur. Bu gün məişət dili kimi qavradığımız nitq o zamanlar xalqın ünsiyyət saxladığı dilin özü idi.

□ **Tapşırıq:** Müxtəlif illərdə çəkilmiş Azərbaycan filmlərindən məişət üslubuna aid kadrları diqqətlə izləyin. Ayrı-ayrı filmlərdə bu üslubun özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks edən cəhətləri fərqləndirin.

SƏSLƏRİN AKUSTİKASI

Danışq səsləri müxtəlif səslərdən ibarətdir. Bu səslərin mənbəyini səs tellərinin titrəməsi təşkil edir. Danışq səslərinin akustik xüsusiyyətləri onların yüksəkliyi, qüvvəsi, uzunluğu və s. tembrindən ibarətdir.

1) Danışq səsinin *ucalığı* – *herslə* ölçülür. Səsin ucalığı səs verən cismin kütləsi və elastikliyi ilə bağlıdır. Kütlə və elastiklik çox olduqca səsin ucalığı azalır.

2) Danışq səsinin *gücü* - və ya intensivliyi amplituddan asılıdır. Amplitudun kvadratı nə qədər böyük olsa, səsin gücü də bir o qədər artar.

3) Danışq səsinin *uzunluğu* onun yaranmasına sərf olunan vaxta görə müəyyən olunur. Hər bir səsin özünəməxsus uzunluğu və ya davamlılığı onun ucalığından və gücündən asılı olur.

Danışq səsinin tembrini vasitəsilə onları bir-birindən səsin ucalığından və gücündən, uzunluğundan asılı olmayaraq fərqləndirirlər. Məsələn, "a" və "i" səslərini eyni ucalıqda, eyni gücdə və ya uzunluqda tələffüz etmək olar. Lakin onlar yenə də bir-birindən fərqlənəcəklər.

Səsin bu mürəkkəbliyindəki ən alçaq ton *əsas ton* adlanır. 2, 3, 4 və s. böyük tezliklərə malik sadə tonlar yüksək *harmonik* tonlar və ya *obertonlar* adlanır.

□ **Tapşırıq:** Verilmiş mətni diqqətlə oxuyun. Dil və nitqin fərqli xüsusiyyətlərini müəyyən edin.

Dillər də canlılar kimi doğulub sonra ölə bilərmi? Məşhur dilçi alim Ferdenand de Sössür buna "yox" deyirdi.

XIX əsrdə isə başqa bir nəhəng dilçi – alman alimi Avqust Şleyxer bu suala “bəli” deyə cavab verirdi.

Müasir dildə işlənməyən bir çox köhnəlmiş sözlər mövzu və məzmunundan asılı olaraq tarixi keçmişimizi əks etdirən ayrı-ayrı dövrləri real və inandırıcı bir şəkildə etmək məqsədilə istifadə olunur. Bir çox yer adlarında, bədii ədəbiyyatda elə bir söz və ifadələrə rast gəlirik ki, bu gün onlar unudulmaqdadır və ya işlənmir: Quba meydanı, Dağlı məhəlləsi, Bazar küçəsi, Həmşəri palanı, Zəgər palanı, Çəmbərəkənd və s. Məşhur aktyor Hüseynqulu Sarabskinin “Köhnə Bakı”, Qılman İlkinin “Bakı və bakılılar”, Manaf Süleymanovun “Eşitdiklərim, gördüklərim, oxuduqlarım” kitablarında bu adlar tez-tez xatırlanır.

□ **Tapşırıq:** Mətni oxuyun. Manaf Süleymanovun “Eşitdiklərim, gördüklərim, oxuduqlarım” kitabından seçilmiş parçadakı fikirləri daha necə ifadə etmək olardı?

Qaçqınlar və dilənçilər. Birinci Dünya müharibəsinin dəhşətləri, 1918-ci il mart hadisələri, Denikin qaragüruhcularının şimaldan hücumu, aclıq, səfalət min bir xəstəliyə mübtəla olanlar hər tərəfdən - Şamaxıdan, Qarabağdan, Zəngəzurdan, Üçkilsədən, Dağıstandan, Həştərxandan, bir sözlə, hər yerdən Bakıya qaçırdı. Bakı qaçqınlar və ayalavaclar şəhərinə çevrilmişdi. Küçə və meydanlarda, bazar və döngələrdə yetim uşaqların, xəstə adamların əlindən tərپənmək olmurdu, cındır, çirkli paltarlarının altında bədənləri görünürdü. Xəstəlikdən saralmış sifətlər, çuxura düşmüş gözlər adamı dəhşətə gətirirdi.

Qaçqınları “Səfa” məktəbinə və “Edison” kino binasına yerləşdirirlər. Hacı Zeynalabdin Tağıyev xeyli pul, 100 dəst pal-paltar, qənd-çay vermişdi.

Karsdan gəlmiş qaçqınlara maddi yardım məqsədilə İsmayılbəy Səfəraliyev Hacı Zeynalabdin Tağıyevin balaca qızı ilə “Ağ çiçək” günü təşkil etmişdilər. Qız bir korzinkaya ağ çiçək doldurub, sahil küçəsində tacirlərin dükanına girib hərəsinin döşünə bir ağ çiçək sancırdı, onlar da korzinkaya 50 manatlıq, 100 manatlıq salırdılar, daha çox verən də olurdu. Daha qayıdanda bəzi tacirlər əlavə iana verirdilər.

***

Qurban bayramı yaxınlaşır. İki ay yarım bayrama qalmış yaxırı qəzalardan, bir də Türkmənistandan Bakıya qoyun sürüləri gətirməyə başlayıblar. Sallaxana-Yasamal tərəflər böyük ağılı xatırladır. Çodarlar çəpər çəkib, heyvanları ora doldurub. Hər gün şəhər bazarlarına gətirib satırlar. Dövbtlilərin çoxu ucuz tamam olsun deyə qurbanlığı bir neçə həftə qabaqcadan alıb, arpa, ot, ələflə, səliqəsinə uyğun bəsləyir, kökəldirlər. Kübarlardan iki, hətta üç qoyun alan da var.

Bayrama yaxın qoyunlara qənd verir, alınə, boynuna, belinə, böyürlərinə, quyruğunun üstünə həna yaxırlar, boynlarına muncuq və mərcan boyunbağılar taxıb, balaca güzgü, həmail asırlar. Təzə gəlinlərə, nişanlı qızlara qurbanlıq aparılacaq qoç və toğluları xüsusi bəzəyib, zər-zibalı xoñçalarla, qənd kəllələri, parça, paltar, şirniyyat qoşurlar.

Qurşaqlı, çuxalı hacılar, dövlətlilərin cavan oğlanları, ərköyün uşaqları qoyunları dallarınca yeriməyə öyrədiblər; tez-tez mübahisəyə qalxısb, hərə öz qoçunun üstün olduğunu iddia edir.

Qurban kəsəcək tacirlər, pullular, hacılar tay-tuşlarına, varlı qonşularına paylanacaq qurban payı, təşrif gətirəcək qonaqlar barədə danışırlar.

Bayram axşamı qoyunların gözünə sürmə çəkib, duz yedirdəcəklər, su içirdib, aparıb pirin üstündə hərlədəcəklər, hacılar qanovuz arxalıq geyib, üstündən tirmə qurşaq sarıyacaq, çuxanı əyinlərinə keçirəcəklər. Tacirlərin naxışlı xara jileti, yun kostyumu, buxara papaqları, qızd zəncirli qızıl saati, yaqut, zümrüd medalyonları, jilet üstündən bağladıkları qızıl təkbəndləri diqqəti uzaqdan cəlb edəcək. Qurban günü doyunca kabab, ikinci gün plov, üçüncü gün qutab, sonra da başayaq yeyəcəklər. Şəhəri kabab tüstüsü, kabab iyi bürüyəcək.

□ **Tapşırıq:** Unudulmuş adət-ənənələrimizlə bağlı məlumat toplayın və təqdimat hazırlayın.

NATIQLİK SƏNƏTİ. RİTORİKA

Eradan əvvəl VI-V əsrlərdə Avropada mədəniyyət inkişaf etməyə başladıqdan sonra burada da natiqlik sənəti yaranmış və formalaşmışdır. VI əsrdə bu sənət Yunanıstanda yüksək səviyyəyə qalxdı. Bu sahənin görkəmli ustaları və nəzəriyyəçiləri yetişdi. Yunanıstanda, xüsusilə Afinada natiqlik sənətinin yüksək zirvəyə çatması demokratik dövlət quruluşunun nəticəsi idi. Siyasi münaqişələr zamanı siyasi xadimlər dinləyicilərə sözlə təsir göstərmək, onları inandırmaq yolu ilə öz tərəfinə çəkməyə çalışırdılar. Bunun üçün isə öz nitqlərinin təkmilləşməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər.

Qədim dövrün görkəmli natiqləri arasında Demosfeni (e.ə. 384-322) xüsusi qeyd etmək olar. O, gənclik dövründə nitqinin qüsurlu olmasına, bədəncə zəifliyinə baxmayaraq gərgin məşqlər nəticəsində dövrünün ən məşhur natiqi olmuşdur. Deyilənlərə görə, Demosfenin dili bir qədər pəltək imiş, "r" səsinə düzgün tələffüz etmir, danışanda əsəbiləşir, yersiz əl-qol atır, sağ çiyini tez-tez çəkirmiş. Bu qüsurlu aradan qaldırmaq üçün o, danışmaq üçün inkişaf etdirmək məqsədilə dilinin altına xırda daşlar qoyub dəniz sahilində saatlarla nitq söyləyirmiş, yoxuşu qalxarkən ucadan danışarmış, sağ çiyini tez-tez atmamaq üçün yuxarıdan qılınc asırmış ki, nitq zamanı çiyinə batsın və bu vərdişi tərgitsin. O, yeddi yaşında atasını itirmişdir. Atasının külli miqdarda varidatı, o cümlədən, silah və məbel istehsal edən emalatxanaları var imiş. Qohumları Demosfeni və onun kiçik bacısını qəyyumluğa götürür, onla-

rın var-dövlətini ələ keçirib mərumsəyirlər. Demosfen 18 yaşına çatdıqda qohumlarının xəyanətini başa düşüb atasının varidatını geri qaytarmağı qərara alır və məhkəməyə hazırlaşır. O dövrdə məhkəmədə qalib gəlmək üçün dolğun və təsirli çıxış etmək lazım idi, yaxud həmin çıxışı loqoqraflara muzdla yazdırmaq lazım idi. Demosfen məhkəmədə özü çıxış etmək üçün hazırlaşmağı qərara alır. Təqribən iki il natiqlik sənətini öyrənir. 20 yaşında olanda məhkəmə başlanır. O, məhkəmədə beş dəfə nitq söyləyir və qalib gəlir. Bundan sonra bütün ömrünü natiqliyə həsr edir.

Demosfenlə bir dövrdə yaşamış Aristotel (e.ə.384-322) ilk dəfə olaraq natiqlik sənətini elmi cəhətdən əsaslandırmış və gözəl danışıq nəzəriyyəsinə dair "Ritorika" adlı əsər yazmışdır. Dünya elminin və mədəniyyətinin ən böyük korifeylərindən biri sayılan Aristotel görkəmli alim Platonun şagirdi olmuş, məşhur filosof və natiq kimi tanınmışdır. Eramızdan əvvəl 345-335-ci illərdə Makedoniyalı İsgəndərin tərbiyəçisi olmuşdur. Sonra elm ilə məşğul olmuş və elmin bütün əsas sahələri üzrə dəyərli fikirlər söyləmiş, əsərlər yazmışdır. Onun fəlsəfə, məntiq, poetika, biologiya və s. haqqında fikirləri bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir.

Qədim Yunanıstanda natiqlik ən şərəfli və nüfuzlu peşələrdən birinə çevrilmişdir. Xüsusi natiqlik məktəbləri yaranmışdır. Həmin məktəblərdə görkəmli natiqlərin, o cümlədən, Demosfenin nitqləri təhlil edilib öyrənilir, natiqlik sənətinin nəzəriyyəsi haqqında mühazirələr oxunur, natiqlik bacarığına yiyələnmək üçün praktik məşğələlər aparılırdı. Bu onunla əlaqədar idi ki, nitq mədəniyyətinə

yyiyələnmək istəyən hər kəsin eyni zamanda geniş elmi biliyi, bir çox sahələr üzrə zəngin məlumatı olmalıdır. Həmin dövrün natiqləri əsasən dövlət orqanlarında, senatda və məhkəmələrdə fəaliyyət göstərirdilər.

B.e. əvvəl II əsrdə Romada birbaşa xalqa müraciət edən meydan natiqləri də yetişdi. Bunlar arasında Qay Qraks xüsusilə böyük şöhrət qazanmışdır.

Qədim dövrün görkəmli natiqlərindən biri Mark Tulliy Siseron (e.ə. 106-43) olmuşdur. O, kiçik malikanə sahibinin ailəsində doğulub, 21 yaşında məhkəmədə ilk nitqini söyləyib. Sonra Yunanıstana gedərək öz peşəsini təkmilləşdirmək üçün görkəmli alimlərin mühazirələrini dinləyib. Romada bir sıra dövlət vəzifələrində, o cümlədən, dövlət pulunun nəzarətçisi vəzifəsində çalışıb. 64-cü ildə konsul seçilib. Sonra təqib olunub, varidatı müsadirə edilib, Yunanıstana getməyə məcbur olub. Yenidən qayıdıb mülkünü geri alıb. Hakimiyyətə keçən düşmənləri 43-cü ildə onun başını və əlini kəsdirib qətlə yetirmişlər. Onun "Natiqlik haqqında", "Natiq", "Ən yaxşı natiqlik haqqında", "Brut yaxud qədim Roma natiqləri haqqında" və başqa əsərlərində nəzəri və praktiki məsələlər şərh olunmuşdur.

Aristotelin məşhur "Ritorika" əsəri üç hissədən ibarət idi. Birinci hissədə dildən, ikinci hissədə üslubdan, üçüncü hissədə isə nitqdən bəhs edilirdi.¹ Aristotellə yanaşı bir çox mütəfəkkirlər, xüsusilə Demosfen, Mark Tulliy, Siseron, Mark Qabiy Kvintilian (eramızın I əsri) ritorikaya dair dəyərli əsərlər yaratmışlar. Onlar bu elmi daha da inkişaf

¹ Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1998, səh. 39

etdirmişlər. Məsələn, Demosfenin təliminə görə, ritorikanın beş tələbinə əməl edilməlidir: 1) məzmun, yəni faktların, sübutların seçilməsi, nitq üçün material toplanması, 2) plan tərtibi, yəni toplanmış materialların məqsədəuyğun yerləşdirilməsi, 3) məzmunun sözlə ifadəsi, 4) nitqin məzmununu öyrənilib yadda saxlamaq, 5) məzmunu dinləyicilər qarşısında ifa etmək.

Əgər Yunanıstan ritorikalarında nəyi, necə demək məsələsi əsas götürülürdüsə, Roma ritorikalarında bunlardan əlavə kim üçün demək məsələsi də əsas götürülürdü.

Qədim Yunan və Roma ritorikası sonralar həm Avropa, həm də Şərqi ölkələrində yayılır. Şərqi ölkələrində də natiqlik elmlərinin (bəlağət və xitabətin) inkişaf etməsində qədim "Ritorika"ların təsiri olmuşdur. Sonralar skolastikaya çevrilən və durğunluq keçirən ritorika XVII-XVIII əsrlərdə renessans dövrünün başlanması ilə əlaqədar olaraq yəni-dən canlanmışdır. Fransada, İtaliyada, İngiltərədə yeni natiqlər yetişir, təhsil sistemində ritorikaya diqqət artırılır.

Natiqlik sənəti Rusiyada XVIII əsrdən başlayaraq yayılır və Lomonosov bu məsələyə dair ilk kitab yazır: "Gözəl danışıq üçün qısa rəhbərlik" (1748) adlanan bu əsərdə natiqliyin bir sıra mühüm məsələlərinə toxunulur. Həmin dövrdən etibarən Rusiyada bu sənət məktəblərdə də öyrədilməyə başlanır. Sovet hakimiyyəti dövrünə qədər Rusiya məktəblərində ritorika bir fənn kimi tədris olunurdu.

Orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində də elm və mədəniyyət inkişaf etməyə başladı. Xüsusilə islam dinini yaymaq üçün qarşıya qoyulan vəzifələrlə əlaqədar olaraq dini, fəlsəfi, ədəbi və s. elmlərə, natiqlik sənətinin inkişafı-

na ehtiyac yarandı, görkəmli natiqlər yetişdi. Bu sırada Məhəmməd Peyğəmbər xüsusi yer tutur.

Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamları

- Alimin ibadət edəndən üstünlüyü ayılı gecədə Ayın ulduzlardan üstünlüyünə bənzər.

- Alimin iki rükət namazı, alim olmayan adamın yetmiş rükət namazından üstündür.

- Allah qatında insandan üstün heç bir varlıq yoxdur.

- Biliyi ilə xalqı faydalandıran bir alim, yetmiş il ibadət edən adamdan xeyirlidir.

- Biliyi ilə öyünən adama düşmən olun.

- Bir an elmlə məşğul olmaq, bir an kitaba, yazıya baxmaq, altmış il ibadət etməkdən xeyirlidir.

- Camaata verilən heç bir sədəqə onların arasında yayılan elmdən üstün deyildir.

- Cənnət anaların ayaqları altındadır.

- Dünyada hamıdan tox olan, qiyamətdə hamıdan ac olacaq.

- Elm ilə birgə olan yuxu, cəhl ilə birgə olan ibadətdən üstündür.

- Elm öyrənənin (din tələbəsinin) əcəli çatdıqda, şahid kimi ölər.

□ **Təpşiriq:** Nəsirəddin Tusinin "Əxlaqi-nasiri" əsərindən seçilmiş nümunələri oxuyun. "Etik qaydalar" mövzusunda təqdimat hazırlayın.

Maddi dövlətin yanmaq, batmaq, yazıların çevrilişi, ədədlərin gərdişinə məruz qalmaq, qarət edilib oğurlanmaq

qorxusu olduğu halda, mənəvi (əsl) dövlət olan hikmətin xərclənməkdən, müsadirə edilməkdən, bəlalərin enməsinə, ünsürlərin hiddətlənməsindən qorxusu olmaz.

***

Xasiyyət – ağıl və düşüncəyə ehtiyac olmadan, nəfsi asanlıqla fəaliyyət göstərməyə məcbur edən fitri xüsusiyyətdir.

***

“Hikmət”in yeddi növü var: birinci, zəka; ikinci, dərk sürəti; üçüncü, zəhin aydınlığı; dördüncü, öyrənmə asanlılığı (diqqət); beşinci, ağıl gözəlliyi; altıncı, hafizə; yeddinci, hazırcavablıq.

***

Zəka ona deyilir ki, çoxlu hadisə və xüsusiyyətlər içərisindən ilk baxışda, dərhal, ani surətdə (şimşək sürəti ilə) özünə lazım olanı seçə, asanlıqla düzgün nəticə çıxara bilsin.

***

Dərk sürəti ona deyilir ki, nəfs yalnız öyrəniləsi şeylərə doğru yönəldilsin, mənimsəmədə “dayanmaq”, “duruxmaq” kimi “rəzilətlərə” ehtiyac qalmasın.

***

Zəhin sürəti ona deyilir ki, nəfsin istedadı iztirab və təşviş keçirmədən, tərəddüdə yol vermədən istənilən məqsədə yönəldilmiş olsun.

***

Öyrənmə asanlılığı (diqqət) ona deyilir ki, nəfs diqqəti nəzəri üzərində səyi artırsın, o, müxtəlif xatirələr, ümumiyyətlə, özünə aid olan məsələlərlə deyil, heç bir maneəyə baxmadan yalnız tələb edilən məsələyə yönəldilmiş olsun.

JESTLƏR VƏ MİMİKALAR

İnsanı digər canlılardan ayıran ən mühüm xüsusiyyət simvolik kodları meydana gətirməsi ilə bərabər, onları mənalandıra bilməsi və müxtəlif ünsiyyət vasitələrindən istifadə edərək istədiklərini, duyğu və düşüncələrini digər insanlara köçürə bilməsidir. Sözsüz ünsiyyətin ən mühüm hissəsini təşkil edən vizual kodların istifadəsi ünsiyyətin tarixi qədər qədimdir.

İnsanlar şifahi və yazılı ünsiyyət vasitələri ilə bərabər bədən dili vasitəsilə də öz yaşadığı duyğu və coşqunu, sevinc və kədəri əks etdirərək ünsiyyət qurmaqdadır. Müəllimimizlə danışarkən, rəhbərimizin otağında, avtobus dayanacağında və bir çox digər yerlərdə insanlarla qarşılıqlı ünsiyyətdə olduğumuz hər an iradi və yaxud da qeyri-iradi olaraq qarşımızdakı insanlara şifahi olaraq özümüzü ifadə etməklə yanaşı bədənimizi də istifadə edərək ünsiyyət qururuq. Fərdlərarası üz-üzə ünsiyyətdə məkan, səstə, jestlər, mimikalar, bədənimizin duruşu bizim ünsiyyət ətrafımızı təyin etməmizdə və anlamanın ortaya qoyulmasında hər zaman təsirli olub.

Qarşımızdakı insanların içində olduğu vəziyyəti anlama biləcəyimiz və insanlar tərəfindən mədəni fərqliliklərə baxmayaraq, eyni mənalara daşıyan (xoşbəxtlik, qorxu, hirs, qarışıqlıq və s.) duyğusal məlumatı xaricə ötürməni təmin edən təməl hərəkətlər olsa da, istifadə edilən bədən dili baxımından fərqlilik ifadə etməkdədir. Başqa sözlə, hər bir cəmiyyətin mədəniyyətində istifadə etdiyi bədən dili, onun istifadə formaları müxtəlifdir.

Bədən dilindən istifadə etməyin bir neçə faydası var:

1. Başqaları üzərində müsbət bir təsir yaradaraq məqsədimizə çatmaq;

2. Qarşımızdakıları daha yaxşı anlayaraq təsirli bir ünsiyyət qurmaq;

3. Öz bədən hərəkətlərimizə nəzarət edərək ictimai mühitə daha tez uyğunlaşmanı təmin etmək;

4. Başqalarının əslində nə söyləmək istədiyini anlamaq.

Bəzən bir hərəkət min sözə əvəzdir. Biri ilə ünsiyyət qurduğumuzda söylədiklərimiz nə qədər əhəmiyyətlidirsə, hərəkətlərimizlə o adamda buraxdığımız təəssürat da o qədər əhəmiyyətlidir: əl-qol hərəkətləri, mimikalar, toxunma, bədənin vəziyyəti (mövqeyi) və s.

Ünsiyyət zamanı məlumatın 50 faizi jest və mimikaların köməyi ilə çatdırılır. Bununla belə, çox ifadəli işlətdiyimiz sözlər - yalnız 10 faiz fikrimizi çatdırmaqda bizə yardımçı olur. Səsin tembrri və intonasianın vasitəsilə məlumatın cəmi - 40 faiz ötürülməsinə müvəffəq olur. Söhbət zamanı əsas diqqət maksimum həmsöhbətimizin jest və mimikalarna yönəlməlidir.

Tanışlığınızın ilk dəqiqələrinə Siz mimika və jestlərimizlə göstərməlisiniz ki, ünsiyyətə hazırsınız və əməkdaşlıq əlaqələri qurmaqda maraqlısınız. Dialoqlar zamanı daha çox istifadə olunan bəzi jest və mimikaların mənasını bilərək hərəkət edin. Amma unutmayın ki, ünsiyyətdə əsas mövqe səmimiyyətdir. Çalışın biliklərinizi tətbiq edərkən hərəkətlərinizi süni, qeyri-təbii görməsin. Unutmayın ki:

- "Açıq əllər" jesti səmimiyyət deməkdir. Söhbət zamanı bəzən bir və ya hər iki əl ovuc içi açıq vəziyyətdə olur. Sanki insan sizə qəlbini açır. Əgər çalışsanız, bu jesti süni, yəni şüurlu ifadə edəsiniz, razılaşın ki, kənardan gülməli görünə bilər.

- Pencəyinizin düymələrini açmaqla və ya onu çıxartmaqla siz həmsöhbətinizə qarşı rəğbət bəslədiyinizi bildirirsiniz.

- İnsanın özünü sakit, rahat, arxayın hiss etməsinə onun əllərinin boşalmış vəziyyəti qoyulduğu işarə edir.

- Söhbətə diqqətlə qulaq asanda adamın başı qeyri-ixtiyari olaraq yana əyilir.

- Əgər kimsə danışıqda açıq əllərini (evcik şəklində) bir-birinə dirəyibsə, onda siz əmin ola bilərsiniz ki, bu insan fikirlərinə əməl edib, sözünün üstündə durandı. Ona etibar etmək olar.

Jestlər bir neçə qrupa bölünür.

Birinci qrup - işarə jestləridir. Amma onları istifadə edərkən çox ehtiyatlı olmaq lazımdır. Çünki eyni işarə-jesti hər ölkədə müxtəlif mənə bildirir. Məsələn, Amerikada "O.K." jesti "hər şey yaxşıdır" mənasını ifadə edərsə, Fransada sıfır bildirir, Yaponiyada isə pula işarə edir. Bizim tez

-tez istifadə etdiyimiz "Əlvida" jesti Yunanıstanda "rədd ol buradan!" kimi başa düşülür.

Müsəlman ölkələrində sol əllə hədiyyə, pul vermək haram sayılır. Başqa Qərbi və Avropa ölkələrində isə bu məqama heç bir fikir vermirlər.

İkinci qrup jestlər - illüstrator-jestləridir. Onların köməyi ilə fikrinizi daha geniş, emosional çatdırmaq mümkündür. Bu növ jestlərdən mitinqlər, toplantılar zamanı natiqlər istifadə edirlər.

Üçüncü qrup - tənzimçi, nizamlayıcı jestlərdir. Bu qrup jestlər söhbətin əvvəli və sonunda mühüm rol oynayırlar. Belə jestlərdən biri - əl verməkdir. Bu jestlə bir neçə məna bildirmək olar: həm söhbətin əvvəlini, həm yekunlaşdırmaq istəyini çatdırmaq, həm də danışıqın sonunu.

Adaptor (ötürücü) jestlər bizə hiss və emosiyalarımızı ifadə etdikdə yardımcı olurlar. Onlar uşaqların qeyri-ixtiyari etdiyi reaksiyalara oxşayır. Stress, həyəcan əlamətlərində ifadə etdikdə daha aydın görünür. Hətta ən ciddi söhbət zamanı bəzən o qədər də vacib olmur insan NƏ DEYİR? - nəinki - NECƏ DEYİR? Bunları nəzərə alaraq həm özünü, həm də həmsöhbətinə qarşı diqqətli olun.

K.Əliyev yazır ki, Şərqi alimləri qədim yunan və Roma-da inkişaf tapmış ritorika nəzəriyyələrini "yenidən işləyib təkmilləşdirmiş, dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmış və yeni sistem yaratmışlar".¹ Bu sistem **bəlağət** və **inşa** adlanan elmlərdə öz ifadəsini tapmışdır.

¹ K.Əliyev. Nitq mədəniyyəti və üslubiyatın əsasları. Bakı, 2001, səh. 33

Bəlağət əsasən dörd şöbəni - məəni, bəyan, bədii və xitabəti əhatə etmişdir. Məəninin tələbinə görə söz, ifadə, cümlə öz məqamına düşməlidir, bu prinsip pozulanda fikrin ifadə tərzinə xələl gəlir. Ədəbi dilin məcazlar sistemi bəyanın mövzusu olmuşdur. Bədii elmi vəzn, qafiyə, cinas, janr, mövzu bədii əsərin quruluşu və sair məsələlərdən bəhs etmişdir. Xitabət isə natiqlik sənətindən bəhs edən bir şöbə olmuşdur.¹

İnşa elmi mənsur yazıların - məktub, ərizə, fərman, qərar, fəthnamə, əhdnamə, təşəkkür, təbrik, elan, hökm və sair sənədlərin yazılış tərzini, başlıca inceliklərini araşdırmış, hər bir yazıya "fəsih və bəliğ olmaq prinsipi ilə yanaşmışdır".²

Azərbaycanın tanınmış filosofu, alimi Mirzə Fətəli Axundovun da nitq mədəniyyəti, xüsusilə şifahi nitq, bədii mətnlərin oxunması haqqında fikirləri maraqlıdır. O, oxu tərzinin mətnin məzmununa, şifahi danışıq qaydalarına uyğunluğuna diqqəti xüsusilə cəlb edir. M.F.Axundov onun əsərini oxuyanlara, söyləyənlərə müraciətlə yazırdı: "Mənim pyeslərimi qədimi sayaq və hamıya bəlli olan qaydada oxumaq düzgün deyil, görək danışıq tərzində oxuna. Təəccüb yerində təəccüblənən ol, sual yerində soruşan, qorxu yerində qorxaq ol, heyrət yerində heyrətlən, sükut yerində sakit ol, qəddar yerində zalım, ağıllıq yerində ağıllıq ol, qeyz yerində qeyzlənən, şəfqət yerində mehriban ol, qorxu yerində qorxunc, istehza yerində

¹ Yəni orada, səh.34-35

² Yəni orada, səh.34-35

istehza edən ol, çıxırmaq yerində çıxır, ahəstə mükaliməni ahəstə oxu, qoca danışığında qocatahər söylə və erməni danışığında erməni tələffüzünü mülahizə elə, qalan zad sənin öz qabiliyyətinlə bağlıdır".¹

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində dilin təmizliyi, səlisliyi uğrunda mübarizə genişlənir. Ziyalılar ədəbi dilin, nitqin ərəb, fars, osmanlı sözlərindən təmizlənməsi, saflaşması sahəsində qızğın fəaliyyət göstərirlər. Dərsləklərin, mətbuatda çıxan məqalələrin təmizliyi, sadəliyi, yazılı nitqdə məzmun dolğunluğu, orfoqrafiya qaydalarına əməl olunması barədə yığıncaqlarda, mətbuatda geniş müzakirələr olur. Bu sahədə Cəlil Məmmədquluzadənin nəşr etdirdiyi "Molla Nəsrəddin" jurnalı və Molla nəsrəddinçilər daha çox fəaliyyət göstərirlər. 1909-cu ildə "Tərəqqi" qəzetində açılan müzakirələrdə "orfoqrafiya məsələləri, ərəb əlifbasının çətinliyi, azəri dilinə dolmuş ərəb və fars sözləri, ümumiyyətlə, dilin qəlizliyi, əhalinin savadsızlığı və sair məsələlər üzərində qızğın çıxışlar olur".²

□ **Tapşırıq:** Mətni oxuyun. İntonasiyaya diqqət yetirin. Tələbəklik illərinizin ən gözəl təəssüratlarını siz də yazmağa çalışın.

Mənim Universitetim

Ömrümün yarıdan çoxu sənin divarların arasında keçib. Darıxmışamını, incimşəmimi?

Xeyr, fəxr etmişəm, razı da qalmışam...

¹ M.F.Axundov. Əsərləri, II cild. Bakı, 1961, səh.201.

² A.Abdullayev. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1968, səh.28-29.

Astanana ayaq basanda çox gənc idim. İndi saçlarıma dən düşüb, eynək taxıram. Təəssüf edirəmmi?

Xeyr, gözlərimə nur gəlib, elm, bilik nuru, həyat nuru!..

Sənin əlli yaşın var, əziz, doğma universitetim, lakin biz də cavan deyilik. Ömür keçir, gün keçir, ancaq nə sən özünü qoca hesab edirsən, nə də sənin yetirmələrin.

Bu hikmətin sirri nədədir?

Payızdır, söhbətə payızdan başlamaq istəyirəm.

Deyirlər, fəsilərin ən gözəli bahardır. Baharda təbiət yenidən doğulur. Çöl, çəmən zümrüd dona bürünür.

Bəs payız? Axı, təbiət bütün nemətlərindən bizə payızda bəxş edir. Payız təbiəti yenidən yaşamağa, gəncləşməyə yönəldən ən müdrik və səxavətli fəsil deyilmi? Payızda təbiət yuxuya getmir, o düşünür, kamala dolur, yeni, işıqlı, bəlkə də çətin yola çıxmağa hazırlaşır.

Mənim əziz universitetim, sən payızda doğulmusan, payıza da elə bənzəyirsən ki!..

Hər il payızda sən yüzlərlə Vətən oğlunu gülərlə qarşılayırsan. Onlar burada elmin, biliyin qanadlarından yapışmış, işıqlı bir gələcəyə doğru yola düşürlər. Sən onlara yalnız bilik verməsən, sən onları həyat deyilən mübarizə və yaradıcılıq meydanının mətin əsgərləri kimi tərbiyə edib yetişdirirsən. Mən onları-sənini yetirmələrini müxtəlif vəzifələrdə, müxtəlif yerlərdə və məmləkətlərdə görmüşəm, həmişə də fəxr etmişəm ki, sən belə mütəxəssislər yetirmisən...

Nurəddin Babayev
yaşığı-publisist

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ

Ümummilli lider Heydər Əliyev 10 may 1923-cü ildə Naxçıvanda dəmiryolçu ailəsində anadan olmuşdur. Bir müddət Azərbaycan Təhlükəsizlik Komitəsində məsul vəzifələrdə işləmişdir. Azərbaycan Kommunist Partiya Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi olmuşdur. Moskvada SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində çalışmışdır. Sonra yenidən Azərbaycana qayıdaraq ömrünün sonuna qədər Respublika Prezidenti olmuşdur.

Hələ məktəb illərindən xüsusi istedadı, zəkası, təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə həmyaşıdlarından fərqlənmişdir. Son dərəcə iti hafizəyə malik idi. Həm adi adamlarla görüşlərdə, həm də ən yüksək beynəlxalq yığıncaqlarda söhbətləri, çıxışları, məruzələri ilə hamını heyran qoymuşdur. Hər cür dinləyici ilə onun öz səviyyəsinə uyğun şəkildə danışmağı bacarırdı. İstər ana dilində, istərsə də rusca danışmaqda bir kəlmə də olsun başqa dildə söz işlətməzdi. Onun nitqi aydın və səlis idi. Adi sözlərə intonasiya vasitəsilə enerji verməyi bacarırdı. Memarla memar dilində bəstəkarla bəstəkar dilində, rəssamla rəssam, şairlə şair dilində, adi, zəhmət adamları ilə sadə bir tərzdə danışmağı bacarırdı Ulu Öndər. Aydın nitqi, dərin düşüncələrini ifadə edərək ifadələri ilə bu gün də xatirələrdə yaşayır. İstər ana dilində, istərsə də rusca danışmaqda bir kəlmə də olsun başqa dildə söz işlətmirdi. Azərbaycan sevgisi onun bütün nitqlərində əks olunub. Yurdun tarixi, ədəbiyyatı, iqtisadi quruculuğu ilə bağlı bənzərsiz bir zəka idi.

XX əsrin son otuz ili ərzində Azərbaycan dilinin hərtərəfli unkişafı, onun təkcə sözlə deyil, gündəlik təcrübədə də ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sistemində - diplomatiya aləminə yol açması, zənginləşə-zənginləşə nüfuz qazanması və dünyanın mötəbər kürsülərindən eşidilməsi görkəmli dövlət başçısı Heydər Əliyevin yorulmaq bilməyən fəaliyyəti və yürütdüyü müdrik uzaqqörən dil siyasəti ilə bağlıdır. Böyük dövlət xadimi Azərbaycan xalqının dilinə böyük şöhrət qazandırmış, ardıcıl olaraq apardığı dil siyasəti nəticəsində öndəri olduğu xalqın öz keçmişindən, min illər boyu formalaşmış zəngin mədəniyyətdən, mənəviyyətdən, dilindən ayrılmadan inkişaf etməsini, müasir yaşam texnologiyalarına yiyələnməsini təmin etmişdir. Ümummilli liderin həyata keçirdiyi ideyalar Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq inkişafında tarixi rol oynamışdır. Azərbaycan dilini Azərbaycan xalqının ən böyük sərvəti hesab edən Heydər Əliyev çıxışlarında həmişə vurğulayırdı ki, milli dövlət quruculuğu prosesinin çox mühüm şərtlərindən biri milli ədəbi dil zəminində xüsusi rəsmi dil üslubunun formalaşmasıdır. Dövlətin başlıca rəmzlərindən saydığı dilin zənginləşməsi və saflaşması üçün mühüm qərar və tədbirlərin həyata keçirilməsinə diqqət yetirirdi. 18 iyun 2001-ci il tarixli "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında", 4 iyul 2001-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında", 9 avqust 2001-ci il tarixli "Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Gününün təsis edilməsi haqqında" sənədləri bunu bir daha təsdiq edir. 30 sentyabr

2002-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbulu da bu tədbirlər çərçivəsində mühüm yer tutur. Bu, Ulu Öndərin böyük tarixi xidmətlərindən biri idi:

"İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları cırlanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı formaları vardır. Hazırda ölkəmizdə cəmiyyət həyatının elə sahəsi yoxdur ki, Azərbaycan dili orada rahat işlədilə bilməsin".

"Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dili görünməmiş zirvələrə qalxmış, müasir poeziyanın və nəsrin, elm və texnikanın, kargüzarlığın və fəal ictimai-siyasi həyatın hərtərəfli inkişaf etmiş dilinə çevrilmişdir. Biz tam inamla deyə bilərik ki, çoxəsrlik tariximizdə Azərbaycan dili heç vaxt belə zəngin, nüfuzlu və hörmətli olmamışdır".

"Məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinə mühüm diqqət yetirilməlidir. Bildiyiniz kimi, 10-20 il bundan qabaq biz çalışırırdıq ki, Azərbaycan dili bütün məktəblərimizdə tədris olunsun və gənc nəsil məktəblərdə ilk təhsil addımlarını atarkən öz dilini - ədəbi dilini, milli dilini yaxşı bilsin".

"Cəlil Məmmədquluzadənin fəaliyyətində ən dəyərli cəhətlərdən biri də Azərbaycan xalqının dilinin inkişafı üçün göstərdiyi xidmətlərdir. Onun daim işlətdiyi «Vətən, Vətən, Vətən! Millət, millət, millət! Dil, dil, dil!» sözləri xalqımızın, mülətimizin fikirlərini, arzularını ifadə edir. Ədibin ana dilinə - Azərbaycan dilinə böyük diqqəti, aha

dilini təbliğ etməsi, insanların hamısını ana dilini bilməyə dəvət etməsi və ana dilinin, Azərbaycan dilinin hər yerdə hökm sürməsinə dair fikirləri, yazıları o vaxt üçün çox vacib idi, bu gün üçün də çox aktualdır. «Anamın kitabı» əsəri Azərbaycan üçün çox dahiyənə bir əsərdir.

Bizim ən böyük sərvətimiz ondan ibarətdir ki, bunların hamısına baxmayaraq, dilimiz yaşayıb və ilbəl zənginləşibdir".

***

Ana dilimiz müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətidir!

***

Hər bir xalqın, milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir.

***

Öz ana dilini bilməyən adamlar şikəstdirlər.

***

Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir.

***

Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir.

***

Dil böyük bir aləmdir.

***

Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur.

***

Ana dilini bilməmək, ana dilini qiymətləndirməmək, şübhəsiz ki, xalq qarşısında böyük qəbahətdir.

***

Biz indi müstəqil dövlət kimi, azad xalq kimi öz dilimizlə, Azərbaycan dili ilə fəxr edirik!

***

Xalqımız əsrlər boyu böyük sınaqlardan, çətinliklərdən keçmiş, ancaq öz mərdiyini, milliliyini, öz dilini itirməmişdir.

***

Gənclərimiz tariximizi, dilimizi, mədəniyyətimizi və dini dəyərlərimizi yaxşı bilməlidirlər.

***

Hər bir dili yaşadan və inkişaf etdirən onun xalqıdır. Dilimiz zəngindir, çox ahəngdar dildir, dilimizin söz ehtiyatı çox böyükdür. Şəxsən mən bu dili sevirəm.

***

Ana dili dövlət qayğısına və ziyalı yanğısına möhtacdır.

***

Azərbaycan dilinin əsl sahibi bizim şair və yazıçılarıdır, bizim bütün qələm çalan ziyahlarımızdır.

***

Azərbaycan dili bizi keçmişdə də, indi də, gələcəkdə də birləşdirəcəkdir.

***

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının gələcəyi üçün ən əsas vasitələrdən biri ana dilimizin, dövlət dilimizin inkişaf etdirilməsidir.

***

Biz əcdadlarımıza daim minnətdar olmalıyıq, ona görə ki, torpaqlarımız, ərazimiz cürbəcür şahlıqların, sultanlıqların, xəlifələrin, dövlətlərin əlinə keçdiyi vaxtlarda da dilimiz ölməyib, yaşayıb. Onu xalq yaşadıbdır.

***

Hər şey inkişafdadır. Belə olan halda şübhəsiz ki, bizim mənsub olduğumuz türkdilli xalqlar da şəxələniblər, məskun olduqları yerin, ərazinin təsiri altında, qonşularının, başqa millətlərin təsiri altında belə öz istiqamətində inkişaf edibdir. Ancaq bu dillərin, yəni bizim bu türk dili qrupuna mənsub dillərin gəlib dövlət dilinə çatması XX əsrdə baş veribdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev təhsil haqqında

* Təhsil millətin gələcəyidir.

* Mən dünyada müəllimdən yüksək ad tanımıram.

* Bizim hər birimiz elmi dərəcəmizdən, biliyimizdən, təhsil səviyyəmizdən asılı olmayaraq, bütün nailiyyətlərimizə görə məktəbə, müəllimə borcluyuq.

* Mən Azərbaycanın sadə vətəndaşıyam. Bu addan yüksək ad yoxdur. Ancaq bundan da yüksək ad müəllimlikdir.

* Həyatını müəllimliyə həsr edən insanlar, həqiqətən, fədakar, xalqına, millətinə sədaqətli və eyni zamanda qəhrəmanlıq göstərən insanlardır.

* Azərbaycan müəllimləri ən yüksək mənəviyyətə, vətəndaşlıq hisslərinə malik olan insanlardır.

* Müəllimlik sənəti şərəfli bir sənətdir.

* Bizdə təhsil çox inkişaf edibdir. Azərbaycanda, demək olar ki, təhsil almayan adam yoxdur.

* Məktəbin, müəllimlərin ən əsas vəzifəsi bizim cəmiyyətimizə, xalqımıza, ölkəmizə dəyərli vətəndaşlar hazırlamaqdır.

* Özünü müəllimliyə həsr etmiş insan ən şərəfli insandır.

* Biz hamımız həyatımızda əldə etdiyimiz nailiyyətlərə, bütün varlığımıza görə müəllimə borcluyuq.

* Təhsil hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir sahəsidir. Cəmiyyət təhsilsiz inkişaf edə bilməz.

* Biz müstəqil dövlət olaraq özümüzün təhsil sistemimizi istədiyimiz kimi qururuq. İndiyə qədər yaranmış təməlin üzərində Azərbaycan təhsili, məktəbi bundan sonra daha da təkmilləşəcəkdir.

* Təhsilimizin məqsədi gənc nəsə, uşaqlara təhsil verib onları gələcəyə hazırlamaqdır. Hər bir insan gərək, eyni zamanda vətəndaş olsun. Mütləq vətəndaş olsun. Dövlətinə sadıq, millətinə sadıq, ənənələrinə sadıq, xalqına sadıq vətəndaş olsun.

*...Məktəb, maarif, təhsil işi ilə həmişə sıx bağlı olmuşam... Hesab edirəm ki, cəmiyyət haradan olursa-olsun, nədən olursa-olsun kəsib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin təhsilinə, müəllimə kömək etməlidir. Bu, mənim prinsiplial mövqeyimdir...

* Milli ideologiyamızı hər yerdə tətbiq etmək üçün məktəblərdə Azərbaycan xalqının tarixinin tədrisinə çox ciddi fikir vermək lazımdır... Gənclərimiz öz tarixini, öz tarixi keçmişini gərək yaxşı bilsinlər. Çünki mənəviyyatımız, gənclərin bugünkü və gələcək mənəviyyatı bununla bağlıdır.

□ **Tapşırıq:** Z.Yaqubun "Əbədiyyət" dastanından verilmiş hissəni ifadəli oxuyun.

Ümid ırağını yandırmaq üçün,
Buludun torpağa yağışı kimi,
Günəşin üfüqdən doğuşu kimi,
Yanan ürəklərə sərinlik kimi,
Acı talelərə şirinlik kimi,
Xəyala ucalıq, fikrə genişlik,
Ağla, düşüncəyə dərinlik kimi,
Xalq üçün həmişə oyaq olmağa,
Yıxılan dağlara dayaq olmağa,
Gördü gücü çatmır yerdəkilərin —
Gördü hava sərtidi, uçurum dərin,
Bildi dərddilərə bir dərman səni,
Göylərdən göndərdi Yaradan Səni!

Yoxsa başbiləni, qədirbiləni,
El rahat yaşamır, can rahat olmur.
Ocaq alışmasa, təndir qızmasa,
Xoş gün, xoş güzəran, xoş saat olmur.
Hər kəs öz yerini tanımayanda
İnsanın həyatı bir həyat olmur.
Dövləti yoxdursa, millət də yoxdu,
Dövlətdən, millətdən uzaq olana
Yer olmur, göy olmur, kainat olmur.
Günəşi, ulduzu, Ayı yerində,
Gəldin ömrümüzə bir həyat kimi.

□ **Tapşırıq:** Ümumilli lider Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı çıxış hazırlayın.

RƏSMİ SƏNƏDLƏR

“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (18 iyun 2001-ci il)

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili Qanunları əsasında inkişaf edirsə də onun tədqiq və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir. Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumağı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur. Azərbaycan dili bu gün dərin fikir-

ləri ən incə çalarlarınadək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Düşüncələrdəki dərinliyi, hisslərdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamililiyinə yetişmə bilməsi üçün hər hansı xalqa bir neçə millilik tarix yaşaması lazım gəlir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır. Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri olduğu həqiqətini bir çox xalqların görkəmli nümayəndələri də döndönə etiraf etmişlər. Onlar öz əsərlərində bu dili XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dili ilə müqayisə edərək, onu Avrasiyanın hər tərəfində işlənən bir dil kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Milyonlarla azərbaycanlının hazırda mədəni inkişaf vasitəsi olan bu dil tarixən nəinki Qafqazda yayılmışdır, hətta müəyyən dövrlərdə daha geniş məkanda müxtəlif dilli xalqların da istifadə elədikləri ümumi bir dil olmuşdur. Neçə-neçə böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan xalqımızın tarixi qədər onun dilinin təşəkkül tarixi də olduqca qədimdir. Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışıq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu əsasda Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürəkkəb bir yol keçmişdir. Qədim və zəngin tarixə malik türk dil ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Ayrı-ayrı türk boy birləşmələrinin ümumi anlaşma vasitəsi olan bu dil IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışıq dili kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Dilimizin özəyini ta qədimlərdən Azərbaycan tor-

paqlarındakı türk əsilli boyların və soyların dili təşkil etmişdir. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin geniş Avra-siya məkanına yayılan türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini əks etdirəcək qədər rəngarəng olmasının da başlıca səbəbi ta qədimlərdən bu torpaqlarda etnik baxımdan eyni köklü türk etnoslarının mövcud olmasıdır. Şifahi şəkildə yayılan ilkin ədəbiyyat nümunələri - dastanlar, nağıllar, bayatılar, laylalar və sair Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin erkən formalaşması və təkamülü zərurətini yaratmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu da əlverişli tarixi şəraitdə ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmışdır. Xalq şifahi şəkildə yaratdıqlarını əbədiləşdirmək üçün sonradan onları yazıya köçürmüşdür. Bu prosesin də yazı dilinin təşəkkülü və sabitləşməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu baxımdan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu olduqca səciyyəvidir. Abidənin bədii dilinin özünəməxsus səlisliyi bir daha göstərir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un meydana çıxma bilməsi üçün Azərbaycan dili böyük tarixi-ədəbi hazırlıq mərhələsi keçməli idi. Qaynağını uzaq keçmişdən alan Azərbaycan dilinin ilk və ən qədim yazılı nümunələri günümüzədək gəlib çatmasa belə, ölkəmizin ərazisində qədim əlifbaların varlığı, həmçinin yazı dilimizin bədii məna kamilliyi və digər amillər bu dilin tarixi köklərə malik olduğunu sübuta yetirir. Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi kimi söz sənətkarları Azərbaycan ədəbi dilinin belə bir bünövrəsi üzərində yüksəlmişdir. XVI əsr Azərbaycan dilinin mövqələrinin möhkəmlənməsi ilə əlamətdardır. Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qalxaraq, rəsmi və

dövlətlərarası yazışmalarda işlədilməyə başlandı. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili sarayda və orduda tam hakim mövqe tutaraq dövlət dili kimi rəsmiləşdi. Ana dilli ədəbiyyatın böyük ustadları Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli, xalq ədəbiyyatımızın adı bizə bəlli ilk qüdrətli nümayəndəsi Aşıq Qurbani bu dövrdə yetişmişdir. Əgər şifahi şeir dili Qurbaninin əsərlərində əks olunmuşdursa, xalq şeiri dilinin yazılı qolu Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Əmaninin yaradıcılığı ilə təmsil olunmuşdu. Füzulinin dolğun dili isə elmi və fəlsəfi olduğu qədər də xəlqi idi. XVII əsrin xalq şeirində cərəyan edən proseslər XVIII əsrdə şifahi xalq ədəbiyyatının bədii dilə təsiri şəklində özünü göstərir. Ədəbi dildə sadəliyə, canlı danışığ elementlərinə meylin gücləndiyi bu dövrdə Azərbaycan dilinin yeni inkişaf mərhələsi məhz Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı ilə başlanır. XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində üslub baxımından da zənginləşmə prosesi gedir. Elmi üslubun təşəkkülü üçün şərait yaranır, ayrı-ayrı elm sahələrinə dair bir çox əsərlər yazılır. XIX əsr ədəbi dilimizin inkişafı xalqımızın həyatında baş verən köklü bir hadisə ilə yaxından bağlıdır. Bu, Azərbaycanın ikiyə parçalanması və nəticədə iki ayrı dövlətin təbəçiliyində bir-birindən fərqli mədəni mühitdə yaşamağa məhkum olması hadisəsidir. Müstəmləkəçilik siyasəti ilə yanaşı, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda oynadığı mədəniləşdirici rol başqa elm sahələri kimi, dilçiliyin də inkişafına zəmin yaratmışdır. XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan dilinə aid bir sıra dərslilər və dərslərsəitləri yazılıb nəşr olunmuşdur. Milli maarifçi ziyalılar özləri ana dilini öyrən-

məyin, onu qoruyub saxlamağın ən əsas yolunun məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılmasında gördüklərindən, Azərbaycan dilinə aid dərsliklər və lüğətlər yazmağa başlamışlar. Azərbaycan dilinə dair ilk dərsliklərin yazılmasında o dövrün görkəmli maarifçiləri Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şafi Vazeh, Seyid Əzim Şirvani, Aleksey Çernyayevski, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov, Seyid Ünsizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Məmmədağa Sidqi, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Abdulla Şaiq və başqalarının xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Zaman keçdikcə dövrün tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi də genişlənmiş, onun tətbiqinin və inkişafının elmi əsaslar üzərində aparılması ehtiyacı meydana çıxmışdır. Rusca-azərbaycanca və azərbaycanca-rusca lüğətlər, təcrübi-tədris kitabları nəşr olunmuşdur. Məhz bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının müəyyənləşməsində nəzəri-dilçilik ideyaları təzahür edir. Bu baxımdan Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi dil haqqında milli ədəbiyyatın realist məzmununa uyğun gələn tezisləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Dram, satira, realist nəsr dilinin yarandığı XIX əsrdə elmi üslubun əsası kimi müasir elmi-fəlsəfi dilin ilk nümunələrinə də rast gəlirik. Mətbuat dili də bu əsrin məhsuludur. "Əkinçi"dən başlayaraq yaranmış milli mətbuat bu dilin inkişafında mühüm rol oynamışdır. XX yüzillik isə Azərbaycan ədəbi dilinin ən sürətli tərəqqisi və çiçəklənməsi dövrüdür. Ədəbi dil məsələsi hələ əsrin əvvəlindən ictimai-siyasi mübarizənin tərkib hissəsi olmuşdur. Həmin dövrdə ana dili kitabları hazırlanmış, dərsliklər buraxıl-

mış, müntəxəbatlar tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilinin əsas quruluşuna və qrammatik sistemə dair kitablar yazılmışdır. Mətbuat ana dili, ədəbi dil uğrunda mübarizənin önündə gedirdi. Ədəbi dil normasının müəyyənləşməsində bütün görkəmli ziyalılar iştirak edirdilər. Xalq dili xəzinəsinin qapıları "Molla Nəsrəddin" vasitəsilə ədəbi dilin üzünə açılırdı. Bu dövrdə yaranan səhnə sənəti də yeni milli-mədəni şəraitdə ədəbi dilə bədii nitq vasitəsilə öz töhfəsini vermişdir. Ana dilinin taleyinə heç bir ziyalının laqeyd qalmadığı bu dövrdə Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov, Ömər Faiq Nemanzadə kimi görkəmli söz ustaları Azərbaycan dilinin saflığı və onun yad ünsürlərdən qorunması uğrunda fədakarcasına mübarizə aparırdılar. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində bundan sonrakı yeni mərhələ sovet dövrü ilə başlayır. Ərəb əlifbasını daha uyğun bir əlifba ilə əvəz etmək məqsədilə 1921-ci ildə Əlifba Komitəsi yaradıldı və həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtib etmək tapşırıldı. Bir qədər sonra isə yeni əlifbaya keçildi. 1926-cı ildə Bakıda birinci beynəlxalq türkoloji qurultay çağırıldı. Bu, türk dünyası üçün böyük tarixi əhəmiyyəti olan bir hadisə idi. Qurultayın Bakıda keçirilməsini 20-30-cu illər Azərbaycanının dilçilik sahəsindəki elmi potensialına verilən qiymət kimi səciyyələndirmək olar. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, sonralar qurultayın qərarlarının yerinə yetirilməsi yolunda süni maneələr yaradıldı, türkdilli xalqların mədəni inteqrasiyasına yönəldilmiş bu nəcib iş siyasi məqsədlərə qurban verildi. Azərbaycanın dilçi alimlərinin böyük əksəriyyəti isə totali-

tar rejimin repressiyalarına məruz qaldı. 1939-cu ildə latın qrafikalı əlifbadan kiril qrafikası əsasında yaradılmış yeni Azərbaycan yazısına qəti və məcburi keçmək haqqında qərar verildi. Beləliklə, 1924-cü ildən 1939-cu ilə qədər keçən on beş il ərzində xalqın yazı mədəniyyətinə bir-birinin ardınca iki ağır zərbə dəydi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dili çətinliklə də olsa, bütün bu illər ərzində yenə öz saflığını qoruya bilmiş, elmi və bədii ədəbiyyatda, publisistikada böyük imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirmişdir. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tərkibində müstəqil Dilçilik İnstitutunun yaranması dilçiliyimizin bir elm kimi inkişafına da təkan verdi. Dilçilik elmimiz XX əsrdə sürətli inkişaf dövrü yaşamışdır. Həmin dövrdə ədəbi dilimizi tədqiq edən Bəkir Çobanzadə, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və başqa dilçi alimlərimizin böyük ordusu yaranmışdır. Dərin qürur və fərəh hissi ilə demək olar ki, Azərbaycan dilçiliyinin gərgin əməyi sayəsində dilçiliyin bütün sahələrində səmərəli işlər görülmüş, dil tarixi, dialektologiya, müasir dil, lüğətçilik sahələrində dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Keçmiş sovet məkanında, eləcə də beynəlxalq miqyasda Azərbaycan türkoloji araşdırmaların önəmli mərkəzlərindən biri olmuşdur. Beləliklə, XX əsr bütünlükdə Azərbaycan dilinin yazı mədəniyyətinin əsl inkişaf yoluna qədəm qoyduğu bir dövrdür. Məhz bu dövrdə dilimizin funksional imkanları genişlənmiş, üslubları zənginləşmiş, dilin daxili inkişaf meyilləri əsasında yazı qaydaları cıllanmışdır. Müstəqil Azərbaycan Res-

publikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. Hər hansı bir dilin dövlət statusu alması, şübhəsiz ki, hər bir dövlətin bir dövlət kimi formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Azərbaycan xalqının tarixində Azərbaycan dili XVI əsrdə Səfəvilər hakimiyyəti dövründə dövlət dili səviyyəsinə qalxsə da, milli dövlətçiliyin itirilməsi nəticəsində həmin ənənə uzun müddət qırılmışdır. Yalnız 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunması yolunda böyük imkanlar açıldı. Bu sahədə bəzi addımlar atılsa da, gənc respublikanın ömrünün qısa olması Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə dövlət dili kimi mövqelərinin tam bərqərar edilməsinə imkan vermədi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra qəbul edilmiş ilk Konstitusiyada, ümumiyyətlə dövlət dili haqqında heç bir maddə olmamışdır. SSRİ-nin tərkibinə daxil olduqdan sonrakı dövrdə, daha doğrusu Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasında belə bir maddə yox idi. Yalnız 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə əlavə edildi. Lakin respublikanın o dövrdəki rəhbərliyinin mövcud siyasi vəziyyəti lazımcına qiymətləndirə bilməyərək, hadisələri sürətləndirmək cəhdləri bu nəciş işi uğursuzluğa düşür etdi. Nəhayət, mərkəzin bütün maneələrinə baxmayaraq, respublikanın 1978-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddənin daxil edilməsi müyəssər oldu. Bu, həmin dövr üçün çox

cəsərətli və qətiyyətli bir addım idi. Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfüqlər açıldı. Təəssüflər olsun ki, respublikanın o zamanlı rəhbərliyinin səriştəsizliyi nəticəsində, xalqın iradəsinə zidd olaraq, dövlət dilinin adı qeyri-qanuni şəkildə dəyişdirildi və məsələyə dolaşlıq, anlaşılmazlıq gətirildi. Dövlət dili haqqında məsələ 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində müzakirə edildi və dövlət dilinin adının dəyişdirilməsini nəzərdə tutan antikonstitusion Qanun qəbul edildi. Təəssüf ki, belə tələyüklü məsələnin həlli üçün o zaman Milli Məclisdə cəmi 26 nəfərin lehinə səs verməsi kifayət edirdi. Halbuki dövlət dili haqqında müddəa Konstitusiyada nəzərdə tutulduğuna görə, ona hər hansı dəyişiklik edilməsi ümumxalq müzakirəsi, ali Qanunvericilik orqanı üzvlərinin ən azı üçdə iki səs çoxluğu ilə edilə bilərdi. Lakin o zaman adı Qanunvericilik qaydalarına məhəl qoyulmamış, xalqın iradəsi nəzərə alınmadan volyuntarist və məsuliyyətsiz bir qərar qəbul edilmişdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının layihəsinə baxılarkən dövlət dili, daha doğrusu dövlətin dilinin adı haqqında müddəa geniş müzakirə obyektinə oldu. Həmin məsələ yeni Konstitusiyaya layihəsinə hazırlayan komissiyada, kütləvi informasiya vasitələrində, müxtəlif elmi forumlarda, yığıncaqlarda, idarə, təşkilat və müəssisələrdə sərbəst, demokratik şəraitdə hərtərəfli müzakirə olundu. Nəhayət, xalq 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə öz mövqeyini nümayiş etdirərək, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan di-

li olması müddəasına tərəfdar olduğunu bildirdi. Ana dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıq aradan qaldırıldı, onun hüquqları qorundu, cəmiyyətdəki mövqeləri tam bərpa edildi. İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır. Hazırda ölkəmizdə cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, Azərbaycan dili orada rahat işlədilə bilməsin. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının onillik inkişaf yolunun təcrübəsi göstərir ki, digər sahələrdə olduğu kimi, ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və sair sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımcənə əməl edilmir. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur. Kəskin tənqidlərə baxmayaraq, reklam vasitələrinin hazırlanmasında bir çox hallarda xarici dillərə əsassız olaraq üstünlük verilir. Şəhər və qəsəbələrimizin görkəminə xələl gətirən əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir. Ölkə ərazisində yayımlanan televiziya kanallarının əksəriyyəti xarici dillərdə fəaliyyət göstərir. Kinə və televiziya ekranlarında Azərbaycan dilinə dublyaj edilmiş xarici filmlərə nadir hallarda rast gəlmək olar, dublyaj edilmiş ekran əsərlərinin tərcümə sə-

viyyəsi isə olduqca aşağıdır. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət sahələrində, xüsusilə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən səfirlik, xarici nümayəndəlik və şirkətlərdə Azərbaycan dilinin işlənməsi yarıtmaz vəziyyətdədir. Xaricdə yaşayan soydaşlarımızın Azərbaycan dili dərsləkləri, tədris vəsaiti, ana dilində elmi və bədii ədəbiyyat, mətbuat və sairə ilə təmin olunması qənaətbəxş deyildir. Çox qərībā görünsə də, Azərbaycan dilçiliyinin sovet dövründə əldə edilmiş sürətli inkişaf tempi son illərdə aşağı düşmüşdür və bu sahədə bir durğunluq müşahidə olunur. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqinə və nizamlanmasına kəskin ehtiyac duyulur. Azərbaycan dilinin tətbiq dairəsi bəzən süni olaraq məhdudlaşdırılır. Rəsmi və elmi üslubun vəziyyəti heç də ürəkaçan deyildir. Azərbaycan dilinin orfoqrafik, izahlı, terminoloji və sair lüğətlərinin yenidən latın qrafikası ilə hazırlanıb çap olunması, ikidilli tərcümə lüğətlərinin tərtibi və nəşri məsələləri yubadılır. Latın qrafikasının bərpa olunması barədə qanun qəbul edilməsindən on ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsi olduqca ləng gedir. Bütün bu və digər məsələlərin əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsinin, onların həlli prosesinə nəzarətin vahid mərkəzləşdirilmiş bir qurum tərəfindən həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, komissiya haqqında əsasnaməni bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Qanun layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.
3. Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz tabeliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı uzunmüddətli kompleks planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər və 2001-ci il avqustun 1-ə qədər ilkin nəticələr haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.
4. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirilsin və müvafiq təkliflər proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.
5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın qrafikası ilə yenidən çap olunması təklif olunan elmi və bədii əsərlərin, lüğət və dərsləklərin çap proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.
6. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası bir ay ərzində Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə elmi araşdırmaların cari və per-

spektiv planlarına yenidən baxıb təsdiq etsin və onların yerinə yetirilməsinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat təqdim etsin. 7. Respublikanın şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın ki: - Yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam tabloları, şüarlar, plakatlar və digər əyani vasitələrin Azərbaycan ədəbi dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılması baxımından tədbirlər görsünlər və bu tapşırığın yerinə yetirilməsi haqqında 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə arayış versinlər; - Yerlərdə Azərbaycan dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinə nəzarəti gücləndirsinlər və bu işin gedişi barədə 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər. 8. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinə tapşırılsın ki, əcnəbi ölkələrdə istehsal edilmiş və Azərbaycanda nümayiş etdirilmək üçün alınmış kino və televiziya məmulatının Azərbaycan dilinə dublyajı işinin lazımı səviyyədə qurulması və ölkə ərazisində xarici kino və telefilmlərin Azərbaycan dilində nümayiş etdirilməsi məsələləri barədə təkliflərini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin. 9. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki: - Ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun 1-ə qədər bütövlükdə latın qrafikasına keçməsinə təmin etsin; - Azərbaycan Respublikasında Dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlən-

məsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latın qrafikasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən Qanunvericilik aktının layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin; - Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın latın qrafikası ilə aparılmasını 2001-ci il avqustun 1-ə qədər təmin etsin; - Bu fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 18 iyun 2001-ci il

“Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Gününün təsis edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (9 avqust 2001-ci il)

Qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqı dünya sivilizasiyasına bir çox dəyərli töhfələr vermişdir. Onların ilk nümunələri bəşər tarixinin böyük kəşfi olan yazı vasitəsilə Qobustan və Gəmiqaya təsvirləri, həmçinin epigrafik abidələr şəklində daşların yaddaşına həkk olunaraq günümüzədək yaşamışdır. Tarixi faktlar sübut edir ki, bu qiymətli əsərləri yaradarkən Azərbaycan xalqı müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişdir. İslamın qəbuluna qədər olan dövrün yazıları ilə yaradılan bu qiymətli xəzinənin böyük bir qismi məhv edilmiş, zaman keçdikcə həmin abidələrin qələmə alındığı yazı şəkilləri unudulmuş və ya ərəb qrafikasına keçirilmişdir. İslamın yayıldığı dövrlərdən isə xalqımız ərəb əlifbasından istifadə yolu ilə min ildən artıq bir zaman ərzində tariximizin ən yeni mərhələsinədək zəngin mədəni irs yaratmışdır. Ərəb əlifbası yüz illər boyu geniş məkanda müsəlman Şərqi xalqlarının ümumi yazı sistemi kimi formalaşmışdır. Böyük Azərbaycan ədibləri, alimləri, mütəfəkkirləri islam mədəniyyətinin təşəkkül tapıb inkişaf etməsində mühüm rol oynaya-raq bəşər sivilizasiyasını zənginləşdirmişlər. Lakin əsrlərlə müxtəlif xalqların mədəni əlaqəsinə xidmət edən ərəb qrafikasının dilimizin səs sistemini bütün dolğunluğu ilə əks etdirə bilməməsi, onun quruluşu və xarakteri haqqında tam aydın təsvir yaratmaması XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Mirzə Fətəli Axundov başda olmaqla dövrün

mütərəqqi maarifçi ziyalılarını əlifba islahatı problemi üzərində düşünməyə vadar etmişdir. Bu, Azərbaycan xalqının həmin dövrdə yaşadığı tarixi şəraitdən doğan zərurət idi. Öz qaynağını Avropadan alan yeni dövrün maarifçilik hərəkatı Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmiş və bu da yeni mədəniyyət tipinə uyğun müasir əlifbaya olan ehtiyacı aktuallaşdırmışdır. XX əsrin əvvəllərində cərəyan edən ictimai-siyasi və mədəni proseslərin gedişatı mövcud əlifbanı daha münasibi ilə əvəz etmək ideyasını meydana atmışdır. 1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı əsasında yeni əlifba komitəsinin yaradılması, həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtibinin tapşırılması yeni qrafikaya keçilməsi yolunda atılmış ilk ciddi addım idi. 1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keçmə prosesi sürətləndirildi. 1926-cı ildə keçirilmiş birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayın tövsiyələrinə cavab olaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən etibarən Azərbaycanda kütləvi şəkildə latın qrafikalı əlifba tətbiq edildi. Qısa bir müddət ərzində latın qrafikasının işlədilməsi Azərbaycanda geniş kütlələr arasında savadsızlığın ləğvi üçün olduqca əlverişli zəmin yaratdı. Bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq həmin əlifba 1940-cı il yanvarın 1-dən kiril yazısı əsasında tərtib edilmiş yeni qrafikalı əlifba ilə əvəz olundu. Yanm əsrdən çox bir müddət ərzində kiril qrafikasını ilə Azərbaycan elmi və mədəniyyətinin qiymətli nümunələri yaradıldı. Lakin kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğun gəlməməsi Azərbaycan ziyalılarını bu əlifbanın təkmilləşdirilməsi yolunda mütəmadi iş aparmağa sövq etdi. Təcrübə göstərdi

ki, kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğunlaşdırılması yolunda nə qədər cəhd göstərilə də, optimal variantın əldə edilməsi mümkün deyildir, bu da onun nə vaxtsa dəyişdiriləcəyi ehtimalını gücləndirdi. Müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması üçün yeni perspektivlər açdı və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etdi. Bu işə müvafiq qanun qəbul olunması ilə nəticələndi. On ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq qərara alıram:

1. Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin.

2. Bu fərman dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

*Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 9 avqust 2001-ci il*

Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsini öz suverenliyi üçün əsas şərtlərdən biri sayaraq onun tətbiqi, qorunması və inkişafı qayğısına qalır, öz sərhədlərindən kənarında yaşayan azərbaycanlıların ana dilində təhsil almalarına və milli-mədəni tələbatlarını ödəmələrinə himayəçilik edir.

Bu Qanun Azərbaycan Respublikası ərazisində Azərbaycan dilinin hüquqi statusunu müəyyən edir.

Bu Qanun fərdlərarası qeyri-rəsmi münasibətlərdə hansı dillərdən istifadə edilməsini tənzimləmir.

I. Ümumi Müddəalar

Maddə 1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir.

Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarında iş türk dilində aparılır. Türk dili respublikanın dövlət dili kimi siyasi, iqtisadi, ictimai, elmi və mədəni həyatın bütün sahələrində işlədilir və respublika ərazisində millətlərarası ünsiyyət vasitəsi vəzifəsini yerinə yetirir.

Başqa millətlərin nümayəndələrinin türk dilini öyrənməsi təqdir edilir və bu işdə onlara yardım göstərilir.

Maddə 2. Azərbaycan Respublikasında dilin hüquqi statusunu və tətbiqi sahələrini, habelə onun ərazisində yaşayan xalqların dillər işlədilməsi prinsiplərini Azərbaycan Respublikasının ali dövlət hakimiyyəti orqanları müəyyənləşdirir.

II. Vətəndaşların dil seçmək hüququ

Maddə 3. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının təhsil üçün dil seçmək azadlığı təmin edilir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində elliklə yaşayan xalqlara və etnik qruplara respublika dövlət orqanları vasitəsi ilə ana dilində məktəbəqədər müəssisələr, orta ümumtəhsil məktəbləri və ya müxtəlif tipli tədris müəssisələrində ana dilində ayrıca siniflər və qruplar təşkil etmək hüququ verilir.

Təlimin başqa dildə keçildiyi tədris müəssisələrində məcburi fənn kimi Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan türk dilinin öyrənilməsi təmin edilir.

Maddə 4. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına göndərdikləri təklif, ərizə və şikayətlərə cavablar Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində verilir.

Maddə 5. Mühakimə icraatı və notariat əməliyyatları türk dilində aparılır. İşdə iştirak edən, mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərə işin materialları ilə tərcüməçi vasitəsi ilə tanış olmaq, məhkəmədə tərcüməçi vasitəsilə iştirak etmək və ana dilində çıxış etmək hüququ verilir.

Maddə 6. Şəxsiyyəti və ya onun haqqında məlumatı təsdiq edən rəsmi sənədlər (pasport, əmək kitabçası, hərbi bilet, tədris müəssisələrini bitirmək haqqında attestat və diplom, doğum, nikah, ölüm haqqında şəhadətnamə və s.) türk dilində yazılır.

Maddə 7. Xidmət sahəsinin (ticarət, tibbi yardım, nəqliyyat, məişət xidməti, şəhərlərarası rabitə və s.) işçiləri iş vaxtı Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini işlədirlər.

Dili bilməmək bəhanəsi ilə xidmət etməkdən boyun qaçırılması yolverilməzdir.

III. Dövlət orqanlarının, müəssisələrinin və təşkilatlarının işində istifadə edilən dil

Maddə 8. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyaları türk dilində aparılır. Digər millətə mənsub olub Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini bilməyən Azərbaycan Respublikası xalq deputatlarına başqa dildə çıxış etmək hüququ verilir.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin, onun komissiyalarının müzakirəsinə verilən qanunların və digər hüquqi aktların layihələri Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində təqdim edilir.

Maddə 9. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və onun komissiyalarının, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qəbul etdikləri qanunlar və digər hüquqi aktlar türk dilində dərc edilir.

Maddə 10. Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanları aktlarının rəsmi nəşrləri Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində buraxılır.

Maddə 11. Azərbaycan Respublikasının prezidentliyinə, Ali Sovetinə və yerli Sovetlərə seçkilərə aid sənədlər Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində hazırlanır və mərkəzi seçki komissiyasına həmin dildə təqdim edilir.

Maddə 12. Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrdə, idarələrdə və təşkilatlarda kargüzarlıq türk dilində aparılır.

Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası nazirlikləri, idarələri, müəssisələri, təşkilatları blanklarının, möhürlərinin, ştamplarının və ad lövhələrinin mətnləri türk dilində yazılır.

Maddə 13. Energetika və nəqliyyat sistemlərinin (magistral dəmir yolu, hava, dəniz, boru kəməri nəqliyyatının və s.) təhlükəsiz və fasiləsiz işini təmin etmək məqsədilə dispetçer danışıqlarında, sənədlərin, sorğu xarakterli elanların tərtibində, gömrük xidmətində türk dilindən və qəbul olunmuş beynəlxalq dildən istifadə edilir.

Maddə 14. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində, daxili və sərhəd qoşunlarında Azərbaycan Respublikasının dövlət dili işlədilir.

IV. İnformasiya dili və xüsusi adlar

Maddə 15. Azərbaycan Respublikası ərazisində kütləvi informasiya vasitələrində dövlət dilindən başqa, digər dillərdən də istifadə edilə bilər.

Yazılı elan, məlumat, reklam və digər vizual informasiya respublikanın dövlət dilində və zərurət olsa, eyni zamanda uyğun beynəlxalq dildə tərtib edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan malların etiketləri, sənaye və ərzaq məhsullarının adları, onlara aid təlimat türk dilində və zərurət olsa, uyğun xarici dildə yazılır.

Maddə 16. Azərbaycan Respublikası ərazisindəki yaşayış məntəqələrinin, inzibati bölgü və başqa coğrafi obyektlərin adları dövlət dilində yazılır, onların xəritələrdə yazılışı dövlət tərəfindən təsdiq edilmiş xüsusi sorğu və məlumat kitabları vasitəsi ilə müəyyənləşdirilir.

Maddə 17. Dövlət hakimiyyəti orqanlarının, nazirliklərin, dövlət komitələrinin və idarələrin, müəssisələrin, təşkilatların və onların bölmələrinin adları türk dilində yazılır.

Maddə 18. Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan milliyyətindən olan vətəndaşının xüsusi adı öz adından, atasının adından, familiyasından (soyadından) ibarətdir. Ata adı "oğlu" və "qızı" sözləri ilə işlənir.

Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşının öz milli mənsubiyyətinə uyğun familiya götürmək hüququ var. Respublika ərazisində yaşayan başqa millətlərin nümayəndələrinin ad və familiyasının yazılışı bu Qanunla tənzimlənir.

V. Dövlət dili haqqında qanunun pozulmasına görə məsuliyyət

Maddə 19. Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarının, müəssisələrinin, idarələrinin, təşkilatlarının vəzifəli şəxsləri dövlət dili haqqında Qanunun pozulmasında təqsirkar olduqda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə cəlb edirlər.

Azərbaycan Dilinin Orfoqrafiya Qaydaları

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 5 avqust tarixli 108 nömrəli qərarı ilə "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları"nı təsdiq edib. Həmin qərarla Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları"nın təsdiq edilməsi və Azərbaycan əlifbasında bəzi dəyişikliklər edilməsi haqqında" 1958-ci il 24 iyul tarixli 497 nömrəli və "Azərbaycan dilinin orfoqra-

fiya qaydaları"nın 8-ci maddəsinin dəqiqləşdirilməsi haqqında" 1959-cu il 6 aprel tarixli 268 nömrəli qərarları qüvvədən düşüb.

Saitlərin yazılışı:

1. O saitli alınma sözlər a və ya o ilə deyilməsindən asılı olmayaraq o ilə yazılır: avtomat, biologiya, velosiped, ensiklopediya, kollektiv, kombinat, laborant, obyekt, poeziya, poema, poçtalyon, problem, professor, solist, motor, polkovnik.

2. Ü saitli alınma sözlər ü ilə də yazılır: alüminium, bülleten, büro, jüri.

3. Aşağıdakı sözlər ədəbi tələffüzdə olduğu kimi, iki heca ilə yazılır: qəbir, qədir, eyib, ətir, zəhin, isim, nəsil, ömür, səbir, sətir, sinif, fəsil, fikir, heyif, meyil, əsil, şeir.

4. Əslində sonu a ilə bitən alınma sözlərdən aşağıdakılar a-sız yazılır: anket, aptek, armatur, atmosfer, vitrin, qəzet, idiom, kayut, kaset, kontor, konfet, lent, maşın, perspektiv, pyes, planet, reklam, sistem, sitat.

Samitlərin yazılışı

5. Birinci hecasındakı samiti həm n, həm də m ilə deyilən sözlər n ilə yazılır: anbar, qənbər, zənbil, günbəz, sünbül, şənbə. Kombayn, kombinat, kömbə, pambıq sözləri istisnadır.

6. Əslində sonu qoşa samitlə bitən iki və ya çoxhecalı sözlər bir samitlə yazılır: ekspres, kilovat, kiloqram, konqres, metal, mühüm, proses, sərhəd, hüsnxət.

7. Sonu -iy, -skiy ilə qurtaran xüsusi və ümumi alınma isimlərin sonundakı y yazılır: Qorki, Yaroslavski, Mayakovski, ssenari, planetari, profilaktori, sanatori.

Qeyd. Kimyəvi element adları əslinə uyğun olaraq yazılır: kalium, maqnezium, natrium.

8. Rus dilində tərkibində öö olan ümumi isimlər s ilə yazılır: dosent, konsert, sex, sirk, sement, lisey. Vitse sözü istisnadır.

Xüsusi isimlərdə sözün əvvəlində s, sözün ortasında və axırında ts yazılır: Setkin, Sialkovski, Vorontsov, Kuznetsov, Motsart, Muromets.

9. Rus dilində tərkibində uı olan alınma sözlərin əvvəlində və axırında bir ş, sözün ortasında isə iki ş (şş) yazılır: Şedrin, Şerba, şotka, borş, Vereşşaqin, Quşşin, meşşan.

10. Əsli h samitli alınma sözlər h ilə yazılır: Heyne, hektar, Hegel, hegemon, hidrogen, himn, hospital, hotel.

11. Əsli c samitli alınma sözlər c ilə də yazılır: Cek London, cemper, Siciliya.

12. Əsli q samitli alınma sözlər incə saitli hecalarda g ilə yazılır: biologiya, dialektologiya, genesis, general, geologiya, gigiyena, gimnastika, gitara.

Sözün müxtəlif yerlərindəki qoşa sait və samitlərin yazılışı:

13. Qoşa saitlə deyilən sözlər qoşa saitlə də yazılır: maaş, saat, camaat, bədii, əmtəə.

14. Təkhəcalı sözlərin sonunda qoşa samitin hər ikisi yazılır: vatt, zənn, zidd, küll, rədd, sirr, fənn, xətt, haqq, hiss. Bu sözlərə samitlə başlanan şəkilçi əlavə olunduqda söz kökündəki qoşa samitdən biri düşür: zid-dir, sir-daş, fən-lər, xə-t-siz, his-siz.

15. İki sait arasında gələn qoşa samitlər qoşa samitlə yazılır: ballada, kassa, şassi, vassal, kapella, klassik, libretto,

operetta, nəqqaş, səyyar, kəmiyyət. Qeyd. Qruppa, anten-na, tonna, aparat, parallel sözləri və -ma hecası ilə qurtaran sözlər aşağıdakı kimi yazılır: qrup, anten, ton, aparat, paralel, diaqram, proqram, stenoqram, teleqram.

Şəkilçilərin yazılışı:

16. Sözdüzəldici şəkilçilər aşağıdakı kimi yazılır:

1. Bir cür yazılan şəkilçilər:

1) -i və ya -vi şəkilçisi: daxili, tarixi, həyati, cənubi, şimali, dairəvi, kimyəvi, kütləvi, Gəncəvi;

2) -vari şəkilçisi: buyuzvari, qalxanvari, yüngülvari, üzükvari.

2. İki cür yazılan şəkilçilər: Kar samitlə bitənlərdə: -qan, -kən; cingiltili samitlə bitənlərdə -ğan, -gən şəkilçiləri: yapışqan, çalışqan, döyüşkən, sürüşkən, burulğan, deyingən.

3. Dörd cür yazılan şəkilçilər:

1) -kı, -ki, -ku, -kü şəkilçiləri: axşamkı, bildirki, səhərki, onunku, gündüzkü, bugünkü;

2) sifət və isim düzəldən -ı, -i, -u, -ü şəkilçiləri: badımcanı, darçını, narıncı, ceyranı, dərbəndi, çərkəzi, novruzu, gümüşü;

3) fel köklərindən isim və sifət düzəldən şəkilçilər: sonu kar samitlə bitənlərdə:

a) -ki, -qı, -kü, -qu: seçki, bıçqı, sürtkü, pusqu;

b) -kin, -qın, -kün, -qun: bitkin, satqın, ötkün, tutqun; sonu cingiltili samitlə bitənlərdə:

a) -gi, -ği, -gü, -ğu: vergi, çalğı, bölgü, vurğu;

b) -gin, -ğın, -gün, -ğun: əzgin, qırğın, düzgün, yorğun.

4) -ıstan, -istan, -ustan, -üstan şəkilçiləri samitlə bitən sözlərdə: Dağıstan, Türkmənistan, Monqolustan, Türküstan.

Qeyd. Saitlə bitənlərdə -stan yazılır.

Rəqəmlə yazılan miqdar saylarında şəkilçilərin yazılışı:

17. Rəqəmlə yazılan miqdar saylarına mənsubiyyət və hal şəkilçiləri əlavə edildikdə şəkilçidən əvvəl defis qoyulur: 20-dən, 3-də, 2-yə, 6-nın, 5-i, 17-si. Ərəb rəqəmlərindən sonra ahəngə görə sıra sayının şəkilçisi ixtisarla (-cı, -ci, -cu, -cü) yazılır: 6-cı, 2-ci, 10-cu, 3-cü.

Mürəkkəb sözlərin yazılışı:

18. Bir vurğu ilə deyilən mürəkkəb sözlər bitişik yazılır: arabir, balacaboy, beşillik, beşmərtəbə, qalxanabənzər, qanunvericilik, qurultayqabağı, dilucu, günəbaxan, gülürüz, müxtəliftərəfli, özbaşınalıq, soyuqqanlı, ümumbəşəri, ucdantutma, bugünkü, hərəgecəki, ilbəl, günbəgün, qaçaqaç, Bülbüloğlu, Qənbərqızı, Həsənoğlu, Çərkəzqızı, Əliağa.

19. Tərkibindəki sözlərin səciyyəindən asılı olaraq, aşağıdakı hallarda defisdən istifadə edilir:

1) qoşa sözlərdə: adda-budda, az-maz, qara-qura, qarma-qarışıq, qonaq-qara, dedi-qodu, əzik-üzük, kağız-kuğuz, sür-sümük, aşıq-aşıq, top-top;

2) tərkibində qeyri, əks, külli, anti, eks, vitse, kontr, ober, super sözləri işləndikdə: qeyri-adi, qeyri-iradi, əks-inqilab, əks-hücum, külli-ixtiyar, vitse-admiral, kontr-admiral, ober-leytenant, super-market;

3) izafət tərkiblərində: tərz-i-hərəkət, nöqtəyi-nəzər, həddi-buluğ, tərcüməyi-hal;

4) tərkibində mənaca bir-birinə yaxın və ya zidd sözlər işləndikdə: ab-hava, alış-veriş, ölüm-itim, kafe-restoran, kilovat-saat, cənub-qərb, şimal-şərq, az-çox, elə-belə, gec-tez, ağıllı-kamallı, ucsuz-bucaqsız, pis-yaxşı, fabrikkə-zavod, iki-üç, gedər-gəlməz, yazar-yazmaz, bitməz-tükənməz, dinməz-söyləməz.

Köməkçi sözlərin yazılışı:

20. İdi, imiş, ikən köməkçi sözləri adlardan (isim, sifət, say, əvəzlilik) və saitle qurtaran fellərdən sonra ayrı, samitle bitən fellərdən sonra həm ayrı, həm də ilk saiti buraxılaraq, şakilçilənmiş variantlarda bitişik yazılır: ata idi, ata imiş, ata ikən, uşaq idi, uşaq imiş, uşaq ikən, gəlməli idi, gəlməli imiş, gəlməli ikən, gəlmişdi, gəlmişmiş, gəlirkən, gəlmiş imiş...

21. Qoşmalar iki cür yazılır:

1) birhecalı qoşmalar (-can, -cən, -dək, -tək) aid olduqları sözə bitişik yazılır: dağacan, evəcən, küçəyədək, quştək;

2) ikihecalı qoşmalar (qədər, kimi, ötrü, təki, təkin, üçün, ilə) aid olduqları sözdən ayrı yazılır: evə qədər, adam kimi, ondan ötrü, sənin təki, şagird üçün.

Qeyd. İlə qoşması samitle bitən sözlərdə ahəng qanununa uyğun olaraq -la, -lə şəklində bitişik yazıla bilər.

22. Mənşəcə mürəkkəb olan aşağıdakı bağlayıcılar bitişik yazılır: *yainki, yaxud, nəinki, habelə, halbuki, həmçinin, hərçənd, çünki*.

23. İki sadə bağlayıcıdan və sadə bağlayıcı ilə başqa nitq hissələrindən əmələ gələn bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər bir-birindən ayrı yazılır: belə ki, buna görə də, bununla da, bunun üçün, və ya, və yaxud, daha da, demək ki, yoxsa ki,

guya ki, odur ki, ona görə, ona görə də, onun üçün də, tutaq ki, həm də.

24. Ədatlar sözlərdən ayrı yazılır: di get, gör ha, dedim də, sən ki, daha gözəl, lap pis, ən yaxşı. -mı, -mi, -mu, -mü və -sana, -sənə ədatları istisnadır. Onlar aid olduqları sözlərə bitişik yazılır: *Kitabdırımı? Qəşəngdirimi? Oxudumu? A kos-kosa gəlsənə, torbanı doldursənə? və s.*

Qeyd. -mı, -mi, -mu, -mü sual ədatı -da, -də ədatından ayrı yazılır: Sən də mi gedirsən? O yenə də mi danışacaq?

25. Eyni nidanın təkrarından əmələ gələn nidalar defislə yazılır: *bəh-bəh, vay-vay, pəh-pəh, uy-uy, ha-ha-ha*.

26. Müxtəlif sözlərdən əmələ gələn nidalar ayrı yazılır: *ay aman, ay haray və s.*

Birinci hərfi böyük yazılan sözlər:

27. Xüsusi isimlərin (yardımçı sözlərdən başqa) birinci hərfi böyük yazılır: *Səməd Vurğun, Üzeyir bəy Əbdüllüseyin oğlu Hacıbəyli, Uzun Həsən, Süleyman Rüstəm, Süleyman Sani, Bəxtiyar Vahabzadə, İsgəndərlər, Mehdi Hüseynzadələr, Nizamilər, Hacı Qaralar və s.*

28. Bədii əsərlərdə heyvanlar və cansız əşyalar surət kimi işlədildikdə onların adlarının birinci hərfi böyük yazılır: *Qırat, Alapaça, Bozdar, Məstan və s.*

29. Tarixi hadisələrin, dövrlərin, sülalələrin, nomenklatur terminlə işlənən yer adlarının, eləcə də qədim yazılı abidələrin və s. adlarının birinci sözünün birinci hərfi böyük yazılır: Vətən müharibəsi, Yeddiillik müharibə, Versal sülhü, Dəmir dövrü, Orxon-Yenisey abidələri, Çaldıran döyüşü, Sasanilər dövrü, Səfəvilər sülaləsi, Xəzər dənizi, Azadlıq meydanı, Şuşa qalası və s.

Belə mürəkkəb adlara fərqləndirici söz əlavə olunduqda onun da birinci hərfi böyük yazılır: Orta Paleolit dövrü, Son Paleolit dövrü və s.

30. Ölkələrin, muxtar respublikaların, vilayət və diyarların rəsmi adlarının tərkibindəki bütün sözlərin ilk hərfi böyük yazılır: Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti və s.

31. Yüksək dövlət vəzifələri (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Baş naziri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Sədri), fəxri adlar, habelə nazirlik, komitə, birlik, cəmiyyət, qurum, akademiya, universitet, texnikum, teatr, filarmoniya, siyasi partiya, eləcə də tarixi günlərin və s. adlarının tərkibindəki bütün sözlərin (yardımçı sözlərdən başqa) birinci hərfi böyük yazılır: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası, Heydər Əliyev adına Bakı Beynəlxalq Aeroportu, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, M.Mirqasımov adına Respublika Klinik Xəstəxanası, Beynəlxalq Qadınlar Günü, Ağstafa Rayon Təhsil Şöbəsi və s.

32. Orden, medal, bədii əsər, opera, balet, kinofilm, qəzet, jurnal, kinoteatr, mehmanxana, nəşriyyat, kafe, restoran, düşərgə, yemərxana, mağaza və s. adları dırnaqda və böyük hərfə yazılır: "İstiqlal" ordeni, "Azərbaycan Bayrağı" ordeni, "Ata və oğul" povesti, "Yeddi gözəl" baleti, "Uzaq sahillərdə" filmi, "Azərbaycan" qəzeti, "Cüclərim" kafesi,

"Bahar" mağazası, "Badamlı", "İstisu" mineral suları və s.

Qeyd. Dırnaqda yazılan belə adlara artırılan şəkilçi dırnaqdan kənarında yazılır: "Xalq qəzeti"nin bugünkü nömrəsi, "Yeddi gözəl"in ilk tamaşası və s.

33. Mirzə, hacı, şeyx, seyd, şah, soltan, ağa, bəy, bəyim, xan, xanım və s. sözlər rütbə, ləqəb və titulları bildirib sözlərdən əvvəl gəldikdə böyük, sözlərdən sonra gəldikdə isə kiçik hərfə yazılır: Mirzə Fətəli, Hacı Qara, Şeyx Nəsrullah, Seyid Əzim, Şah İsmayıl, Soltan Mahmud, Abbas mirzə, Nadir şah, Abbasqulu ağa, Fətəli xan, Heyran xanım və s.

İxtisarlər (abreviaturlar)

34. İxtisarlər üç cür yazılır:

a) tam ixtisarlər aid olduqları sözlərə (xüsusi və ya ümumi isimlər) uyğun olaraq böyük və ya kiçik hərfə yazılır: AR (Azərbaycan Respublikası), BMT (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı), MM (Milli Məclis), m.(metr), c. (cild) və s.

b) yarımçıq ixtisarlər aid olduqları sözlərə uyğun olaraq, böyük və kiçik hərflərlə, mürəkkəb adların tərkib hissələri isə bitişik yazılır: akad. (akademik), prof. (professor), Azərkitab (Azərbaycan kitabı), AzərTAc (Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyi) və s.

c) sözün orta hissəsinin düşməsi ilə yaranan ixtisarlər defislə yazılır: d-r (doktor), z-d (zavod) və s.

35. İxtisarlara əlavə edilən şəkilçilər onların son hecasına uyğun olaraq yazılır: MEA-dan, BMT-yə, MDB-nin və s.

Sözün sətirdən sətərə keçirilməsi

36. Sözlər yeni sətərə hecalarla keçirilir: və-tən, mək-təbli-lər :

Bir saiddən ibarət hecalar istisnadır: ai-lə-li...

Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

Azərbaycan dili xalqımızın mənəvi sərvəti, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi sarsılmaz təməli, dövlətimizin müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən biridir. Bu dildə dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olan misilsiz əsərlər yaradılmışdır.

Hər bir azərbaycanlı tarixin ayrı-ayrı dövrlərində dilimizin dövlət dili kimi fəaliyyət göstərməsindən böyük qürur hissi keçirir. Ölkəmizin zaman-zaman müxtəlif imperiyalar tərkibində yaşamağa məcbur olmasına baxmayaraq, ana dilimiz həтта bu ağır vaxtlarda belə milli məfkurənin, milli şüurun və milli-mədəni dəyərlərin layiqincə yaşamasını və inkişafını təmin etmişdir. Bu gün onun qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur.

Ana dilimiz öz ifadə imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik strukturunun sabitliyi ilə seçiyələnir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik, yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir. O, özünün indiki yüksək səviyyəsinə görkəmli şair və yazıçıların, maarifpərvər ziyalıların zəhməti sayəsində çatmışdır. Bu prosesdə Azərbaycan dilçilik elminin böyük xidməti vardır.

Azərbaycanda müasir mətbuatın, teatrın və təhsil sisteminin təşəkkül tapması, xalqımızın ictimai-siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər Azərbaycan dilçiliyinin də inkişaf yolunu müəyyən etmişdir. Ana dili ilə bağlı yeni-yeni dərsliklər, lüğətlər və sanballı elmi tədqiqatlar meydana çıxmışdır. Bu sahədə görkəmli ziyalılarımız Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundzadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Məhəmməd ağa Şah-taxtı, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyli və başqalarının mühüm xidmətləri vardır.

Ana dilimizin tədqiqi xüsusilə ötən əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq bilavasitə diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin dövrdə Üzeyir Hacıbəyli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Bəkir Çobanzadə, Cavad Axundzadə, Xəlil Səid Xocayev və digərlərinin dilimizin qrammatikasına dair bir çox tədqiqatları işıq üzü görmüşdür. 1926-cı ildə Birinci Türkooloji Qurultayın Bakıda keçirilməsi ölkəmizdə dilçilik sahəsində əldə olunan nailiyyətlərin məntiqi davamı kimi yeni-yeni tədqiqatların meydana çıxmasına təkan vermişdir.

1920-ci illərdə respublikada aparılan dilçilik tədqiqatları Azərbaycanı Tədqiq və Tətabbö Cəmiyyətində və Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunda mərkəzləşmişdi. Sonralar SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinin və SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialının Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun yaradılması ilə həmin tədqiqatlar daha sistemli və əhatəli aparılmağa başladı. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası təşkil olunduqdan sonra Azərbaycan dilçiliyi yeni mərhələyə qədəm qoydu. 1969-cu ildə müstəqil Dilçilik İn-

stitutunun fəaliyyətə başlaması ilə dilşünaslıq elmimizin sürətli inkişaf yolu tutaraq ardıcıl şəkildə müvəffəqiyyətlər qazanması üçün möhkəm zəmin yarandı. Azərbaycan dilçiliyi Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdülzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və digər alimlərimizin yüksək elmi səviyyəli tədqiqatları yalnız dilşünaslığımızı yox, ümumən Azərbaycan ictimai fikrini zənginləşdirdi.

Xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev respublikamıza rəhbərlik etməyə başladığı ilk vaxtlardan Azərbaycan ədəbi dilinə ayrıca diqqət yetirmiş, ana dilimizin Azərbaycan SSR Konstitusiyasında dövlət dili kimi xüsusi maddədə göstərilməsinə nail olmuşdu. Heydər Əliyevin hazırlayıb həyata keçirdiyi dövlət quruculuğu strategiyasının tərkib hissəsi olan dil siyasətinin nəticəsidir ki, 1970-ci illərdə Azərbaycan dilinin tarixi intensiv şəkildə öyrənilmiş, müasir Azərbaycan dilinin problemləri ilə bağlı çoxsaylı elmi-nəzəri əsərlər yaradılmışdır. Ali məktəblər üçün yazılmış dörd cildlik "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyi 1974-cü ildə məhz ulu öndərin təşəbbüsü ilə milli dilçilik elminin inkişafına töhfə kimi qiymətləndirilərək respublikanın Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Azərbaycan dilinə və ümumiyyətlə Azərbaycan dilçilərinin əməyinə verilən qiymət və onlara göstərilən qayğı Azərbaycanın keçmiş sovet məkarunda, eyni zamanda beynəlxalq elm aləmində türkologiyanın mərkəzlərindən biri kimi tanınmasına gətirib çıxarmışdır. SSRİ Elmlər Akademiyasının bu istiqamətdə yeganə "Türkologiya" jurnalı məhz Bakıda nəşr edilirdi.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinin bərpasına nail olduğdan sonra Azərbaycan dili xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatında dövlətin rəsmi dili kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli və "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi edilməsi barədə" 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanları ilə ədəbi dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmiş, onun müxtəlif üslublarının potensialı bir daha üzə çıxarılmış, bütünlükdə dil mədəniyyətimiz qarşısında yeni üfüqlər açılmışdır.

Bununla yanaşı, son dövrlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükənməz imkanlarından lazımınca və düzgün istifadə edilməməsi diqqəti çəkir. Ədəbi dilimizin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqlarına xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin üzə çıxarılması və qarşısının alınması istiqamətində mütəxəssislər heç də həmişə çeviklik nümayiş etdirə bilmirlər. Nəticə etibarilə dövlət dilimizin tətbiqi sahəsində bir sıra problemlər özünü qabarıq şəkildə büruzə verir.

Dilin böyük ictimai-siyasi hadisə və mənəvi həyatımızın mühüm amili olduğunu çox zaman nəzərdən qaçıran bəzi mətbuat orqanlarında, radio və televiziya kanallarında ədəbi dil normalarının pozulması adi hal almışdır. Dublyaj edilən filmlərin, xarici dillərdən çevrilən elmi, bədii və publisistik əsərlərin tərcüməsi bir qayda olaraq yüksək estetik tələblərə cavab vermir, onlar sönük və yarıtmazdır, dilimizin hüdudsuz ifadə imkanları ilə müqayə-

sə edilməyəcək qədər aşağı səviyyədədir. Küçə və meydanlardakı reklamlarda, afişalarda Azərbaycan dilinin ən adi leksik və qrammatik qaydalarının pozulması təkcə dil mədəniyyətinin deyil, ümumi mədəni səviyyənin də arzu edilməz göstəricisinə çevrilmişdir.

Bəzən dilimizin tarixinə aid səslənən səhv fikirlərə vaxtlı-vaxtında cavab verilmir və bu dilin keçdiyi inkişaf mərhələlərini etibarlı tarixi mənbələr əsasında dolğun əks etdirən fundamental əsərlər yaranmır. Elmi tədqiqatlar üçün bəzi hallarda müasir dünya dilçiliyinin nəzəri səviyyəsindən xeyli geri qalan, heç bir ciddi praktik əhəmiyyət daşımayan basit mövzular seçilir.

Azərbaycan dilində internet resurslarının qıtlığı, elektron və interaktiv dərsliklərin yoxluğu, Azərbaycan dilini öyrənən əcnəbi dilli insanlar üçün tədris vəsaitlərinin bir çox hallarda müasir tələblərə cavab verməməsi narahatlıq doğurur. Sovet dövründə Azərbaycan dilçilərinin dünya elmində gedən proseslərdən təcrid olunması ilə ölkəmizdə dilçilik sahəsindəki nəzərəçarpan boşluq hələ də aradan qaldırılmamışdır.

Dilçilik elmimiz təkcə Azərbaycan dili ilə bağlı deyil, həmçinin onun digər türk dilləri ilə münasibətlərini öyrənmək istiqamətində ciddi addımlar atmalı, müasir dillərin nəzəri cəhətdən araşdırılmasına, eyni zamanda qədim dünya dilləri və mədəniyyətlərinin tədqiqinə yönələn yeni layihələr işləyib hazırlamalıdır.

Dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə

yaşlaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və digər aidiyyəti qurumlarla birlikdə Azərbaycan dilinin globallaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının layihəsini hazırlayıb 2012-ci il oktyabr ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamın 1-ci hissəsində nəzərdə tutulan Dövlət Proqramının layihəsini 2012-ci il noyabr ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

3. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılsın.

4. Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə tərcümə işinin mərkəzləşdirilmiş qaydada və məqsədyönlü aparılması üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi yaradılsın.

5. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
23 may 2012-ci il

KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏRİN LÜĞƏTİ

A

Ab - su
Afitab - günəş
Ağaz - başlanğıc
Ağırlamaq - əzizləmək
Ağmaq- qalxmaq, axmaq, tökülmək
Ahən - dəmir
Ahu - ceyran
Axça - gümüş pul , pul vahidi
Al - hiylə
Aqın - talan
Alp - cəsur
Alp - qoçaq, igid
Amal - arzular, ideal
Ariz - üz, yanaq
Asiman - göy, fəza
Aş - buğda
Aşıyan - yuva
Aşüftə - kədərli, məyus
Aydır - deyir
Ayin - qayda, etiqad
Ayıtmaq - demək
Azər - od

B

Bab - qapı
Baba - ata

Bad - yel, külək
Bak - qorxu
Bal - qanad
Bala - yuxarı
Bar - yük
Batin - daxil, iç
Baya - bayaq
Baybikə - böyük xanım
Bayıq - dürüst, həqiqi
Baz - 1. qırğı; 2. açıq
Beytül-Həzən - qəm evi
Bəqir - mis
Bən - xal
Bərq - ildırım, parıltı
Bəsirət - açıqgözlülük
Bəstə - bağlı
Bidad - zülm
Bidar - oyaq
Bihəd - hədsiz
Bikə - xan qızı
Bimar - xəstə
Bınar - bulaq
Binəhayət - sonsuz,
Binəsisib - məhrəm, məyus
Bişək - şəksiz, şübhəsiz
Biyaban - otsuz, bitkisiz
düz yer, səhra, çöl
Biyar - vergi

Bizəval - zavalı, yox olmayan
Bolay (ki) - ola bilsin (ki)
Bu - iy, ətir
Buq - dərvişlərin çaldığı buynuzdan qayrılmış çalğı aləti
Bulmaq - tapmaq
Buluşmaq - görüşmək
Butə - qızıl əridən qab
Bülənd - uca
Büryan - qovrulmuş, yanmış

C

Cadu - sehrkar
Cah - mərtəbə, cəlal, mövqe
Canişin - yerində oturan, övlad
Cavid - əbədi, daimi
Cəmmal - dəvə karvanını sürən, dəvəçi
Cihad - çalışmaq, dini qiyam
Cübbə - paltar, əba
Cüda - ayrı
Cövşən - zirehli geyim

Ç

Çağ- zaman
Çağlamaq - axmaq
Çah - quyu
Çakər - nöqər, qul
Çeşm - göz
Çin - doğru, düz
Çovkan - çovkan oyununda topu vurmaq üçün əyri ağac
Çun - elə ki, kimi, bənzər
Çün - çünki, ona görə ki

D

Dam - tor, tələ
Daməd - kürəkən
Damən - ətək
Danla - sabah
Dargə - keçmişdə vergi yığmaq üçün hakim və ya xan tərəfindən göndərilən məmur
Dehqan - əkinçi, bağban
Dəhan - ağz
Dəkmək - çatmaq
Dəm - nəfəs, an
Dər - qapı
Dərilmək- yığılmaq, toplanmaq

Dərnəşmək//dərilmək –
yığılmaq, toplanmaq
Dəyə-koma
Didə - göz
Digər - başqa
Dil - ürək
Dilkəş - ürəyəyatan
Dirəxşan - parlaq
Dirilik - həyat
Dost - əl
Döş -yuxu
Dövlət- ağıl
Dun - alçaq
Dün /tün - gecə
Dünlük - baca , pəncərə

E

Elat - bir yerdə,bir
yurdda yaşayan camaat,
xalq, el
Eybcu - eybaxaran

Ə

Əba - müsəlman
ruhanilərinin və mömin
adaların üstdən
geyindikləri qolsuz və ya
gödəkqollu , yaxası açıq
uzun kişi paltarı
Əbru - qaş

Əbsəm - lal,
Əbsəm ol - sus
Əhmər - qırmızı
Əxtər - ulduz
Əqrəba - qohum-qardaş
Ələm - 1. bayraq; 2. kədər
Əllaf-ot satan
Əncüman - cəmiyyət,
məclis, yığıncaq
Əndəlib - bülbül
Ənəlhəq - haq (həqiqət)
mənəm
Ənvər - işıqlanmış, nurlu
Ərayis - gəlinlər
Ər-ərən - kişi, igid
Ərgənün - orta əsrdə
işlənən çalğı aləti
Ərş - göyün üst qatı
Ərz - yer kürəsi
Əsən - salamat
Əshabi-kəhf - mağara əhli
Əsna - ortalıq, zaman, vaxt
Əsrük-sərxoş
Əşk - göz yaşı
Ətiyyə - tövhə, bəxşiş
Əvət - bəli
Əyan - aşkar, açıq
Əyyam - günlər, vaxtlar
Əzm - qəsd, iradə

F

Fəqr - təsəvvüf istilahı,
yeddiinci (sonuncu)
təkamül mərtəbəsi,
kasıblıq
Fərəmuş - unutmaq
Fərəh - şadlıq
Fərəhnak - şad
Fərxundə - şad, gözəl
Fiqh - din qanunu
Firdovs - bağ
Fövq - yuxarı
Füzun - artıq

G

Geysü - zülf, saç
Gədik - dağ dikindən
keçən cığır
Gərdən - boyun
Gəzəmənlilik (etmək) -
meydan oxumaq
Giran - ağır
Görklü- müqəddəs
Göz- payız
Guş - qulaq
Guvah - şahid
Gülüzar - gül yanaqlı
Güruh - tayfa
Güvəc - mis qab

Güzəran - keçən,
dolanacaq, məişət

H

Hala - indi
Halal- həyat yoldaşı
Halə - ayın ətrafında
görünən işıqlı dairə
Hayil - araya girmək,
manea
Həbib - dost, sevgili
Həməl - göydəki 12
bürcdən birincisi, (qoç)
quzu bürcü, quzu
Həmqərin - yaxın,
bərabər
Həmzəban - birdilli,
dilbir, həmfikir
Hicab - örtü
Higəran - 1. baxa-baxa; 2.
nigaran
Hilm - həlimlik,
yumşaqlıq
Himayət - kömək, yardım
Hisam - qılınc
Humayun - uğurlu,
mübarək
Hur (huri) - mələk, pəri

X

Xab - yuxu
 Xak - torpaq
 Xavər - şərq, gündoğan
 Xəlayiq - cariyələr, qadın xidmətçilər
 Xəndan - gülə-gülə
 Xər - eşşək, uzunqulaq
 Xəzan - payız
 Xirəd - ağıl
 Xovf - qorxu
 Xub - yaxşı, gözəl
 Xuda (xudavənd) - Allah
 Xudbin - özünübəyənen, eqoist
 Xun - qan

İ

İffət - həya, namus
 İkən - çox
 İl - yığışmaq
 İlətmək - yetirmək, çatdırmaq
 İmrənmək - həvəslənmək
 İnbisat - genişlənmə
 İrişmək - çatmaq
 İrşad - yol göstərici, ayıq
 İsmarılmaq - tapşırmaq, xəbər vermək

İşbah - kölgə, siluet, kabus
 İştiaq - şövq, həvəs, sevgi

K

Kəc - ayrı
 Kəcrəftar - pis münasibət
 Kəhkəşan - qalaktika, kainat
 Kəm - az
 Kənduz \ kəndi - öz
 Kənəz - rahat, mülayim
 kəpənək-yapıncı
 kəsim - qərar
 Kişi - adam
 Kişvər - ölkə
 Kiyti - dünya, aləm
 Körkü - ulu, məşhur
 Kövkəb - ulduz
 Küvlək - ağartı saxlamaq üçün saxsı qab

Q

Qaba- böyük
 Qar- bərkimək
 Qara - böyük, möhtəşəm
 Qat- yan, dəfə
 Qatla - dəfə

Qayın - möhkəm
 Qayıрмаq- darıxmaq, qorxmaq
 Qaytaban - dəvə saxlanan yer
 Qədər - qəzavü qədər
 Qərin - yaxın
 Qəziyyə - hadisə, hal, vəziyyət
 Qiblənüma - kompas
 Qılmaq - etmək
 Qızqardaş - bacı
 Qolay - avand, yüngül
 Qunt - güclü, sağlam
 Qut - yem, çörək, güc
 Qüds - pak, müqəddəs

L

Laəlac - əlacsız, məcbur
 Leylətül-qədr - Qədr gecəsi (müqəddəs)
 Ləb - dodaq
 Ləfz-söz, ifadə

M

Mah - ay
 Mahi - balıq
 Mahru - ayüzlü

Mehr- 1. günəş; 2. məhəbbət
 Mehrab - müqəddəs yer
 Merac - göyə uçuş
 Mələl - dərd, qəm
 Mələl - qəm, kədər
 Mələmət - xəstə
 Mərə - müraciət: - ey, Hey!
 Məsdər - bir şeyin çıxdığı yer, mənbə
 Məsud - şad, xürrəm
 Məşşatə - bəzəkçi qadın
 Məşk - tuluq, su qabı
 Mırlamaq - guruldamaq, hayqırmaq

N

Nağar- ölçü vahidi
 Nakus - böyük zəng
 Nar - od, atəş
 nəhayətsiz
 Nəseh - nəsihət verən, nəsihətçi
 Nəmər - bəxşiş pul
 Nəsnə - əşya
 Nəsnə - şey, əşya
 Nik - yaxşı, gözəl
 Nil - mavi, havarəngi

Nişat – sevinc, şadlıq
Nizə - uzun ağaca
keçirilmiş, ucu şiş deşici
qədim silah, cida, mizraq
Novrəs - yeniyetmə, təzə
(yetişən)
Nüktə - incə söz
Nümayan - aydın olan,
görünən
Obaşdan – sübh tezdən,
alaqaranlıq, gün
çıxmamış, hava
işqlanmamış
Oda – mənzil,
daldalanacaq
Oxşamaq- çağırmaq
Oxumaq- çağırmaq
Otaq- çadır
Ovbaş - oğru, əliyəri
Ovc - yüksək nöqtə
Ovqat – vaxtlar

Ö

Öksüz – yetim, kimsəsiz
Önmək – aşmaq,
düzəlmək
Öylə - günorta

P

Parç - 700 qramlıq qab
Peyda - aydın, aşkar
Peykan - nizənin (oxun)
ucu
Pəjmürdə - solmuş, əzgin,
bürüşmüş
Pər - qanad
Pərgar - dolu, qabil
Pir - qoca
Pir - rəhbər, qoca, mürşid
Pirəhən - köynək
Piri-müğan - mürşüd,
ustad, təriqət başçısı
Pitik - yazı
Pud - ölçü vahidi
Pusarıq - çən, duman
Pustin - kürk
Pünhan - gizli
Pür – dolu

R

Rah – yol
Rəxşan - parlaq
Rəmz - işarə
Rəna - gözəl, lətif
Rəncur - xəstə,
əziyyətçəkən
Rəng - əziyyət, zəhmət

Rəvaq - fələk, göy
Rəvan - axıcı
Rida - paltar (dini)
Rifət - yüksəliş
Rizvan - bağ, behiştin
qarıncısı
Ru, ruy - üz
Rüsum - qanun-qayda

S

Sağdıc - sadıq dost
Sağər - badə, peymanə
qədəh
Saqınmaq – çəkinmək
Saqınmaq – özünü
gözləmək
Salğar - ağac çəkil (bu-
nunla buğdanı qabıqdan
çıxarırdılar)
Sası – qoxulu, iyirənc
Sayə - kölgə
Səbzə - yaşıllıq, göy ot
Səxt (olmaq)- pərt olmaq
Səmər - meyvə
Səmum - zəhərli (yel)
Səng - daş
Səngin - ağır
Sər - baş

Sərəfraz - başıuca, fəxr
edən
Sərgəştə - avarə, başıaşağı
Sərnigun - çevrilmiş,
uçulmuş
Sərvər - başçı
Səvad - qara, qaramtlı
Səyyad - ovçu
Siqlət - ağırlıq
Sinir - damar, sərhəd,
hasar
Sirişk - göz yaşı
Sitarə - ulduz
Siyah (siyah) - qara
Soy – nəsil
Sunkurca – şahin quşu
Suzan - yanan, odlanan
Suziş - yanğı
Süqut - yıxılmaq, aşağı
düşmək
Süluk - əqidə, xasiyyət
Süpah - qoşun
Sürahi – şarab şüşəsi
Süruş - göydən gələn səs,
ilham

Ş

Şahid - şahid, gözəl
Şəb - gecə

Şəcər - ağac
Şəhbaz - qartal
Şərərə - qor, qığılcım
Şərmsar - utanmış,
xəcalət
Şirə - "şir" sözündən
olub "yağlı"
"mənasındadır
Şol- ol - o 3-cü şəxsin
təki və işarə əvəzliyi
Şuridə - dəli, məcnun,
aşıq

T

Tab - işiq, qüvvət
Tak - üzüm tənəyi
Tabu təvan - güc, taqət
Tair - ucan, mələk
Tar - qara, tutqun
Tarac - qarət, dağıtmaq
Taşra/dışra - xaric, bayır,
çöl
Təarif - xəbər, tanışlıq,
təvaze
Təcəssüs - axtarış
Təcrid - bir guşəyə
çəkilmək, üzlet
Təqva - dini qaydaları
gözləmək, ibadət

Təlxis - xülasə etmək
Təliə - günəşin doğması
Tən - bədən
Tər - yaş, təzə
Təriq - yol, qayda
Təvəlla - dostluq
axtarmaq
Tif - qılınc
Tifl - uşaq
Tilbə - dəli
Tir - ox
Tirkeş - ox qabı
Toğan - şahin
Tox - vurmaq
Torun - nəvə
Toyum - qənimət
Tuğ - at quyruğundan
bayraq
Tülək - tükünü tökmüş
Tümən - on min,
çoxsaylı
Tünlük - basırıq,
qələbəlik, izdihamlı

U

Udlu - həyalı, utancaq
Uğraşmaq - sataşmaq,
çatmaq, yetişmək
Ulaşmaq - çatmaq

Ü

Ülfət - dostluq,
mehribanlıq
Ümman - dəniz
Ümmət - bir peyğəmbə-
rin dininə mənsub olan
adamlar
Ünurmaq - səsləmək
Ürgə - ikiyaşar at

V

Vadi - çöl, oba
Valid - ata (ana)
Vasil - çatmış
Vəli - lakin, ancaq

Y

Yaxni - qovurma
Yarıc - kömək, yardım
Yavlaq - pis, qaba
Yaz-çöl
Yazı - çöl, düzən.
Yeg - yaxşı

Yüz - üz

Yen - qol, paltarın qolu
Yeyni - üstün, artıq
Yey-yaxşı
Yond - at

Z

Zağ - qarğa
Zahir - aşkar, xaric
Zayə - məhv
Zemir - qəlb, ürək
Zəban - dil
Zəkiyyə - dərrakəli,
şüurlu
Zəmin - yer
Zər - qızıl
Zərbaft - zərli parça
Zərd - sarı
Zimistan - qış
Zivər - bəzək
Ziyadə - artıq, çox
Ziyənət - bəzək

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. A.A.Bakıxanov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Avrasiya Press" nəşriyyatı, 2005.
2. A.Abdullayev. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1968.
3. A.Babayev. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2010.
4. A.Babayev. Azərbaycan dilinin funksional üslubları. Bakı, 2001.
5. A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985.
6. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider" nəşriyyatı, 2005.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. Bakı, 2006.
8. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994.
9. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri 2 cildə. Bakı, "Öndər" nəşriyyatı, 2004.
10. C.Məmmədquluzadənin əsərləri. 4 cildə. Bakı, "Öndər" nəşriyyatı, 2004.
11. Cabir Novruz. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider" nəşriyyatı, 2004.
12. Cəfər Cabbarlı. Əsərləri 4 cildə. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005.
13. Çingiz Aytmatov. Seçilmiş əsərləri 2 cildə. Bakı, "Öndər" nəşriyyatı, 2004.
14. Dil mədəniyyəti. Bakı, 1979.
15. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili (Fonetika). Bakı, 1978.

16. Əliağa vahid. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider" nəşriyyatı, 2005.
17. Ənvər Məmmədخانlı. Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Avrasiya press", 2005.
18. G.Qurbabova. Oğuz dilində əvəzliliklər və onların mətn yaramasında rolu. Bakı, 2016.
19. Hüseyn Cavid. Əsərləri 5 cildə. Bakı, "Lider" nəşriyyatı, 2005.
20. İlyas Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004.
21. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri 2 cildə. Bakı, "Lider" nəşriyyatı, 2004.
22. İpə-sapa düzülməmiş incilər. Bakı, 1981.
23. K.Əliyev. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001.
24. M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Bakı, 1980.
25. M.F.Axundov əsərləri. Bakı, 1961.
26. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya). Bakı, 1980.
27. Manaf Süleymanov. Eşitdiklərim, gördüklərim, oxuduqlarım". "Qanun" nəşriyyatı.
28. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri 6 cildə. Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2005.
29. Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2004.
30. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2005.
31. Mirzə İbrahimov. Seçilmiş əsərləri 2 cildə. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005.

32. N.Abdullayev, Z.Məmmədov. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, 2001.
33. N.Abdullayev. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2012.
34. N.Babayev. Qızlar söz istəyir. Bakı, 1977.
35. N.Rzayeva. Nitqin inkişafı. Bakı, 2015.
36. Nəbi Xərzi. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə. Bakı, "Lider" nəşriyyatı, 2004.
37. Nəriman Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2004.
38. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, "Avrasiya press", 2004.
39. Nurəddin Babayev. Qızlar söz istəyir. Bakı, 1977.
40. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya). Bakı, 2010.
41. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı, 2010.
42. Qarabağnamələr. Bakı, 1989.
43. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri 5 cildə. Bakı, "Öndər" nəşriyyatı, 2005.
44. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, 1980.
45. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005.
46. Ü.Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri iki cildə. Bakı, 2005.
47. Ümummilli lider Heydər Əliyevin dil siyasəti (Rəsmi sənədlər). Bakı, 2009.
48. V.Hüqo. Səfillər. Bakı, "Öndər" nəşriyyatı, 2005.
49. Vaqif. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2004.
50. Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi – nasiri. Bakı, 1980.

51. Xəlil Rza. Əsərləri 2 cildə. Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2005.
52. XX əsr Azərbaycan poeziyası. Bakı, 1988.
53. Yusif Seyidov. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı, 1992.
54. Yusif Vəzir Cəmənzəminli. Əsərləri. 3 cildə. Bakı, "Avrasiya Press" nəşriyyatı, 2005.
55. Zəlimxan Yaqub. Seçilmiş əsərləri 2 cildə. Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2006.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	4
Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri.....	6
I FƏSİL. Dil haqqında ümumi məlumat.....	10
II FƏSİL. Fonetika.....	21
Azərbaycan əlifbası.....	25
Oğuz qrupu türk dillərinin müasir (Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz) əlifbası.....	27
Azərbaycan dilinin fonetik sistemi.....	33
Durğu işarələri.....	35
Yazı.....	48
Vurğu.....	51
İntonasiya.....	54
III FƏSİL. Leksika.....	59
IV FƏSİL. Qrammatika.....	80
Dilin morfoloji quruluşu.....	80
İsim.....	81
Sifət.....	85
Say.....	97
Əvəzlik.....	101
Feil.....	107
Zərf.....	115
Sintaksis. Sintaktik əlaqələr.....	122
Söz birləşmələri.....	131
Söz birləşməsi və söz.....	131
Söz birləşməsi və cümlə.....	132
Söz birləşmələrinin növləri.....	133
Feili birləşmələr.....	138

Zərf birləşmələri.....	142
Cümlə.....	143
Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri.....	148
Nəqli cümlələr.....	148
Sual cümlələri.....	152
Əmr cümlələri.....	156
Nida cümlələri.....	158
Cümlə üzvləri. Cümlənin baş üzvləri.....	166
Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri.....	173
Cümlə üzvlərinin əlavəsi.....	193
Mürəkkəb cümlə.....	198
Tabesiz mürəkkəb cümlələr.....	198
Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə məna əlaqələri.....	205
Tabeli mürəkkəb cümlə.....	214
Budaq cümlənin növləri.....	219
Vasitəsiz və vasitəli nitq.....	220
Sitatlar.....	222
Klassiklər söz haqqında.....	224
V FƏSİL. Üslub və üslubiyyat.....	228
Əməli yazı nümunələri.....	243
Səslərin akustikası.....	247
Natiqlik sənəti. Ritorika.....	251
Jestlər və mimikalar.....	257
Ümummilli lider Heydər Əliyevin dil siyasəti.....	264
Rəsmi sənədlər.....	272
Köhnəlmiş sözlərin lüğəti.....	308
İstifadə olunan ədəbiyyat.....	318

GÜLNARƏ İBRAHİM QIZI QURBANOVA
AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ
fənni üzrə
PRAKTİKUM

(Dərs vəsaiti)

Nəşriyyatın müdiri:	Əhməd Ziyəddinoğlu
Kompüter tərtibatı:	Hacı İsmayilov
Korrektor:	Ramin Rəsulov

Yığılmağa verilib: 01.10.2017

Çapa imzalanmış: 25.12.2017

Kağız formatı: 60x84, 1/16

Kağızın növü: 70 qr. ofset

Fiziki çap vərəqi: 20,25

Tirajı: 300

Kitab Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
mətbəəsində çap olunmuşdur.

Ünvan: Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küç. 93.